

**GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ
AÇISINDAN M. ZEKİ DUMAN'IN
BEYÂNU'L-HAK TEFSİRİ**

CUMALİ DAVUT KAVRUK

İkitâbî

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

**GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ
AÇISINDAN M. ZEKİ DUMAN'IN
BEYÂNU'L-HAK TEFSİRİ**

Kitabın Adı
**GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ AÇISINDAN
M. ZEKİ DUMAN'IN BEYÂNUL-HAK TEFSİRİ**

Yazar
Cumali Davut KAVRUK

Editör
Prof. Dr. Avnullah Enes ATEŞ

Sayfa ve Kapak Düzeni
A. Azzam ÖZEL

E-ISBN
978-625-93608-5-0

ARALIK - 2025 / 1. BASKI

kitâbî

Ziya Gökalp Mahallesi, Abdullah Paşa Caddesi, No:28
Başakşehir/İstanbul

Telefon/Faks: 0212 512 45 43 - 512 51 66 - 512 90 40

WhatsApp Hattı: 0212 909 80 86 Web: www.bekakitap.com

Eposta: bekayay@hotmail.com

Yayıncılık Sertifika No: 50128

kitâbî Beka Araştırma Danışmanlık Reklamcılık Eğitim
Yayıncılık ve Tic. Ltd. Şirketi'nin tescilli markasıdır.

Cumali Davut KAVRUK

GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ
AÇISINDAN M. ZEKİ DUMAN'IN
BEYÂNU'L-HAK TEFSİRİ

kitâbî

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a (c.c), tüm salâtü selâm, tahiiyetü ikram da Peygamberimizin (s.a.v) ruh-u tayyibelerine, ehl-i beytine, sahabe-i güzîn efendilerimize ve sonraki nesillerin üzerine olsun.

Bilindiği üzere tefsir faaliyetleri Peygamber Efendimiz (s.a.v) zamanında başlamış ve hâlâ devam edegelen dinamik bir çalışma sahasıdır. Elbette bunda kutsal kitabımız olan Kur'an'ın son ilâhî kelam olması yadsınamaz bir gerçektir. Zira onun, son evrensel ilâhî kitap olmasından dolayı her zaman ve zemine söyleyeceklerinin olması âşikardır. Müfessirlerin de maksatlarından belki de en ulvîsi Kur'an'daki mesajların tespit edilebilmesi gayretidir. Tefsir faaliyetlerini de klasik dönem ve modern dönem olarak temelde iki kısma ayırabiliriz. Klasik dönemde tüm şer'î ilimler bir bütün halinde ele alınırken, modern dönemde şer'î ilimlere bütüncül bakılamaması, Kur'an'ın yerine bilimsel söylemlerin dillere ve çalışmalara konu edilmesi söz konusu olmuştur. Bu da çalışmayı planladığımız güncel tefsir problemleri isminde çalışmaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Biz de çalışmamızı yakın zamanda hayatını kaybeden Prof. Dr. Mehmet Zeki Duman'ın (öl.2013) telif etmiş olduğu tefsiri özelinde tespit edebildiğimiz ve öncelediğimiz güncel tefsir problemlerini ele alarak tamamlamayı hedefliyoruz.

Bu süreçte çalışmanın bidâyetinden nihâyetine kadar yapıcı teklif ve önerileriyle yanımda olup tezimizi baştan sonra okuma zahmetini tekeffül eden danışmanım Sayın Doç. Dr.

Bayram DEMİRCİGİL'e, tez konusunun zihin dünyamda makes bulmasına zemin hazırlayan Sayın Prof. Dr. Avnullah Enes ATEŞ'e, görüşlerinden istifade ettiğim Sayın Prof. Dr. Gökhan ATMACA'ya teşekkür ederim. Hâssaten 24.11.2022'de araç dışı trafik kazası geçiren ve bundan sebep uzun soluklu tedavi gören anne ve babama; ilmî faaliyetlerimin tamamını destekleyip arkamda dağ gibi duran sevgili eşim ve kızlarıma, öğrenim hayatımın ve karakterimin şekillenmesinde çok önemli bir yere sahip olan Sayın Yüksel SANCAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Cumali Davut KAVRUK

25/12/2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	2
KISALTMALAR.....	3
GİRİŞ	4
Araştırmanın Konusu	4
Araştırmanın Amacı	5
Araştırmanın Önemi	5
Araştırmanın Yöntemi	6
Konuyla İlgili Literatür	8
1. BÖLÜM: M. ZEKİ DUMAN'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ.....	15
1.1. Hayatı	15
1.2. İlmî Kişiliği	16
1.3. Eserleri	17
1.3.1. Kitapları	17
1.3.2. Makaleleri	21
1.3.2.1. Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleleri	21
1.3.2.2. Diğer Dergilerde Yayımlanan Makaleleri	29
1.3.3. Bildirileri	34
1.3.4. Ansiklopedi Maddeleri	38
1.3.5. Çeviri Kitapları	39
2. BÖLÜM: BEYÂNÜ'L-HAK TEFSİRİNİN GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	41
2.1. Beyânu'l-Hak Tefsiri ve Genel Özellikleri	41
2.2. Müellifin İstifade Ettiği Kaynaklar	45
2.3. Güncel Tefsir Problemleri Kavramı ve Kapsamı	49
2.4. Zeki Duman'ın Tefsirinde Ele Alınan Güncel Tefsir Problemleri	50
2.4.1. Nesih	50
2.4.2. Seferilik	85
2.4.3. Şefaath	90
2.4.4. Nüzûl-i İsâ (a.s)	99
2.4.5. Mûcizeler	108

2.4.6. Kadınlarla İlgili Meseleler	122
2.4.7. Rivâyetlerle İlgili Tartışmalar	135
2.4.8. Kölelik ve Cariyelik Meselesi	142
2.4.9. Kısasla İlgili Tartışmalar	148
2.4.10. Recm	157
2.4.11. Hırsızın Elinin Kesilmesi	172
SONUÇ	186
KAYNAKÇA	190

KISALTMALAR

C.c.	: Celle Celâluhû
S.a.v	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
Mlf.	: Müellif, Yazar
Ss.	: Sayfadan Sayfaya
Vb.	: Ve Benzeri
A.s	: Aleyhisselâm
Vd.	: Ve Diğerleri
Thk	: Tahkik Eden
R.a	: Radiyallahu anh
Trs.	: Tarihsiz
Çev.	: Çeviren
Bk.	: Bakınız
Öl.	: Ölümü
B.	: Oğlu
Yay.	: Yayınları
Nşr	: Neşreden
B.y.	: Baskı Yeri Yok
Ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TADER	: Tefsir Araştırmaları Dergisi
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
Sad.	: Sadeleştiren

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Güncel tefsir problemleri üzerine yürütülen tartışmalar halen tazeliğini korumaktadır. Öyle görünüyor ki bundan sonra da tartışılmaya devam edecektir. Zira tarihin akışı içerisinde birçok yeni kavram ve düşünce ortaya çıkmaktadır. Bu da Kur'an'daki değer ve hükümlerin yaşanılan çağa göre ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu bağlamda Muhammed Abduh (öl.1849/1905) ve Reşid Rıza'nın (öl.1865/1935) “el-Menâr”ı, Muhammed İzzet Derveze'nin (öl.1888/1984) “et-Tefsîru'l-Hadîs”i, Seyyid Kutub'un (öl.1966) “Fî Zilâli'l-Kuran”ı, Mevdûdi'nin (öl.1979) “Tefhîmu'l-Kuran”ı, Süleyman Ateş'in “Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri” gibi eserlerde bu durumun örnekliğini görmek mümkündür. M. Zeki Duman'ın (öl.2013) “Beyânu'l-Hak” isimli tefsirinde de âyetlerin çağdaş meselelerle ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Bu eser yazıldığı dönemde dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu çalışma üzerine çeşitli kitap, makale ve tez çalışmalarının yapılmış olması bu durumu destekler mahiyettedir. Bunlar arasında M. Zeki Duman'ın “Beyânu'l-Hak” adlı tefsirinde çağdaş meseleleri ele alış biçiminin incelendiği bir çalışmayla karşılaşılmamaktadır. Tarafımızca eksiklik olarak görülen bu durumu telafi etmek amacıyla da böyle bir çalışma yapmaya karar verilmiştir. Bu çalışmada nesih, seferilik, şefaet, nüzûl-i Îsâ, mûcizelere yaklaşım, kadınlarla ilgili meseleler, rivâyetlerle ilgili tartışmalar,

kölelik ve cariyelik meselesi, kısas, recm, hırsızın elinin kesilmesi gibi başlıklar ele alınacaktır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmamızda akademik camiada çeşitli araştırmalara konu olmuş Duman'ın yukarıda ismi anılan tefsiri, çağdaş/güncel tefsir problemleri açısından ele alınarak onun bu husustaki hareket noktasının, bakış açısının ve tasavvurlarının tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Biz bu çalışmayla söz konusu tefsirin çağdaş tefsir sorunlarına yönelik özgün değerlendirmelere ve ufuk açıcı yaklaşımlara sahip olduğu iddiasını taşımaktayız. Zira müellifin bu eserle nüzûl sıralamasına göre bir tefsir çalışması ortaya koyan Türkiye'de ilk müfessir olduğu görülmektedir. Ayrıca eserin bir yönüyle akademik bir yönüyle de halka açık bir üslûbu mezc etmesi de onun başarılı yönlerinden birisidir. Böylece biz çağdaş tefsirler arasında yer edinmiş mezkûr çalışmanın konuyla ilgili mütalaalarını tartışmaya açarak tefsir literatürüne mütevazı da olsa katkı sağlamayı hedeflemekteyiz. Biz bu çalışmayı yaparken konuyu müellifin diğer eserleri ile de karşılaştırarak zaman içerisinde kanaatinde bir değişme meydana gelip gelmediğini tespit etmeye çalıştık.

Araştırmanın Önemi

İlgili tefsir çalışması ülkemizde nüzûl tertibine göre yapılan tefsir çalışmalarından ilkidir. Başta bu yönü bu çalışmayı ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Ayrıca çalışma konumuzun ihtiva ettiği başlıkların halen gündemde olması,

çeşitli vesilelerle tekrar tekrar tartışılması ve konularla ilgili belli bir konsensüse ulaşılammış olması meselelerin yeniden ele alınıp değerlendirilmeye tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Bu aynı zamanda günümüzde Kur'an'a yaklaşımla ilgili muhtelif tasavvurlar arasından sağlıklı bir Kur'an ve tefsir anlayışının üretilmesine hizmet edebilecek evsftaki bir çalışma olarak kabul edilebilir. Zeki Duman'ın tefsir eseri olan "Beyânu'l-Hak" üzerine yapılacak çalışmanın bu bağlamda önemli bir zemin oluşturacağı kanaatindeyiz.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda ön plana çıkan yöntem sosyal bilimler sahasında bir hayli tercih edilen tasvir (deskriptif/vasfıyye) ve tahlil (analitik/nakdiyye) yöntemi olmuştur. Müfessirin konuyla ilgili görüşleri derlenirken tasvir yöntemine başvurulmuştur, ardından bu görüşler ve yaklaşımlar tahlil ve değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Çalışmamızda müellifin spesifik olarak "Beyânu'l-Hak" tefsirine odaklanılmıştır. Bunu yaparken eser içerisinde güncel tefsir problemleri olarak ele aldığımız her bir konu başlığını Arapça sözlüklerden, klasik ve modern dönemde yazılmış olan başta tefsir kaynaklarından, usul; kelâm ve fıkıh alanındaki eserlerden faydalanılmıştır.

Çalışmamıza sıklıkla konu olan sözlükler; Halil b. Ahmed'in (öl.175/791) "Kitâbü'l-Ayn"ı, İbn Düreyd'in (öl.321/933), "Cemheretü'l-Luga"sı, İbn Fâris'in (öl.395/1004) "Mu'cemü Mekâyisi'l-Luğa"sı, Cevherî'nin (öl.400/1009) "es-Sıhah"ı, İbn Manzûr'un (öl.711/1311) "Lisânu'l-Arab"ı,

Firuzâbâdî'nin (öl.817/1415) "el-Kâmusu'l-Muhî't"i, el-Ezherî'nin (öl.905/1499) "Tehzîbu'l-Luga"sı, Zebîdî'nin (öl.1205/1791) "Tâcu'l-Arûs"u olmuştur.

İlk dönemlerde yazılan ve klasik tefsirlerden Mukâtil b. Süleyman'ın (öl.150/757) "Tefsîru Mukâtil b. Süleyman"ı, Taberî'nin (öl.310/923) "Câmiü'l-Beyân"ı, Mâtürîdî'nin (öl.333/944) "Te'vîlâtü Ehli's-Sünne"si, Mâverdî'nin (öl.450/1058) "en-Nüketü ve'l-Uyûn"u, Vâhîdî'nin (öl.468/1078) "et-Tefsîru'l-Basît"i, Beğavî'nin (öl.516/1122) "Meâlimü't-Tenzîl"i, Zemahşerî'nin (öl.538/1143) "el-Keşşâf"ı, İbn Atiyye'nin (öl.541/1147) "el-Muharraru'l-Vecîz"i, Râzî'nin (öl.606/1210) "Mefâtihu'l-Gayb"ı, Kurtubî'nin (öl.671/1272) "el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân"ı, İbn Kesîr'in (öl.774/1373) "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"i, Ebüssuûd Efendi'nin (öl.982/1574) "İrşâdü'l-akli's-selîm"i, İsmail Hakkı Bursevî'nin (öl.1137/1725) "Ruhu'l-Beyân"ı, Âlûsî'nin (öl.1270/1854) "Rûhu'l-Me'ânî"si, Neseî'nin (öl.710/1310) "Medârikü't-tenzîl"i, Süyûtî'nin (öl.911/1505) "ed-Dürrü'l-Mensûr"u başvurulmuş kaynaklar arasındadır.

Modern dönem müfessirlerinden Kâsımî'nin (öl.1914) "Mehâsinü't-Te'vîl"i, Muhammed Abduh (öl.1905) ve Reşid Rıza'nın (öl.1935) "Tefsîrü'l-Menâr"ı, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (öl.1942) "Hak Dini Kur'an Dili", Merâğî'nin (öl.1952) "Tefsîrü'l-Merâğî"si, Ömer Rıza Doğrul'un (öl.1952) "Tanrı Buyruğu", Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî'nin (öl.1956) "Tefsîrü's-Sa'dî"si, İbn Âşûr'un (öl.1973) "et-Tahrîr ve't-Tenvîr"i, Şinkî'tî'nin (öl.1974) "Eğvâ'ü'l-Beyân"ı, Muhammed Ebu Zehre'nin (öl.1974) "Zehretü't-

Tefâsîr”i, Muhammed İzzet Derveze’nin (öl.1984) “et-Tefsîrû’l-Hadîs”i, Muhammed Esed’in (öl.1992) “Kur’an Mesajı”, Vehbe Zühaylî’nin (öl.2015) “et-Tefsîru’l-Münîr”i, Sâbûnî’nin (öl.2021) “Safvetü’t-Tefâsîr”i, Süleyman Ateş’in “Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri”, Mustafa Öztürk’ün “Kur’an-ı Kerim Meali” istifade edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. Âyetleri meallendirirken Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2017 yılında Hayrettin Karaman ve arkadaşlarınca hazırlanan “Kur’an-ı Kerim Meâlî” isimli mealden istifade edilmiştir.

Konuyla İlgili Literatür

“Beyânu’l-Hak” tefsiri üzerine yapılan çalışmalar tespitimize göre şu şekildedir:

a) Kitap Bölümü

1) Necmettin Çalışkan, “Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur’an Yorumuna Etkisi: Beyânu’l-Hak Örneği”, *İslâm ve Yorum*, ed. Fikret Karaman (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 2/191-208.

Bu kitap bölümü müellifin aşağıda bilgisi verilen makalesiyle aynı içeriğe sahiptir.

b) Makaleler:

1) Naif Yaşar, “Beyânu’l-Hak Adlı Meâl-Tefsir Üzerine Bir Eleştiri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2012), 193-232.

Makale’de tercüme kavramı ve çeşitlerine, tercüme tekniklerinin ehemmiyetine dair bilgi verilmiştir. “Beyânu’l-Hak” tefsirindeki muhalif meallendirmeler örnekler üzerinden kritize edilmiştir.

2) Necmettin Çalışkan, “Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur’an Yorumuna Etkisi (Beyânu’l-Hak Örneği)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/40 (Aralık 2017), 398-422.

Kronolojik tefsirin ehemmiyeti ve bu tefsirin avantaj ve dezavantajlarından bahsedilmiştir. Akabinde nüzûl sırasını takip eden tefsir çalışmalarını doğuran etmenlere temas edilmiş ve “Beyânu’l-Hak” tefsirinin nasıl ortaya çıktığının fikrî alt yapısı sunulmuştur. Buradan hareketle Duman’ın tefsirinin genel özelliklerine ve nüzûl sırasına göre tefsirlerin açmazlarına değinilmiştir.

3) Musa Güler, “Nüzûl Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler”, *Akademic Knowledge* 2/2 (Aralık 2019), 170-187.

Çalışmada Zeki Duman’ın eserine bir hayli yer verilmiştir. Ayrıca bu çalışma sadece Duman ile sınırlı kalmayıp nüzûl tertibine göre tefsir çalışması yürüten yerli ve yabancı birçok müfessirin ele alınmasıyla nihayete erdirilmiştir.

4) Mehmet Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları”, *Marife Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 647-679.

Zeki Duman’ın hayatı, ilmî kişiliği, tefsir metodolojisi, eserlerinin detaylı bir biçimde tanıtımı mevcuttur. Biz de tezimizde Duman’ın özgeçmiş ve eserleri noktasında bu makaleden oldukça istifade ettik.

5) Süheyla Nurduhan, “Seyyid Kutub’un Fî Zilâli’l-Kur’ân Tefsirinin Beyânu’l-Hak ve Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsirine Etkisi”, *İlsam Akademi Dergisi* 2/1 (Mayıs 2022), 149-167.

Çalışma iki sacayağından oluşmaktadır. İlk Seyyid Kutub’un “Beyânu’l-Hak” tefsirine etkisi irdelenmiştir. Bunun izdüşümü olarak cihad, cahiliye, kan bağı ve iman bağı gibi meselelerde Seyyid Kutub, Duman ile mukayese edilmiştir. Daha sonraki başlıkta ise “Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri”nin Kutub’un etkisinde kaldığı konu başlıklarına değinilmiştir ki bunlar: din adamları, vasat ümmet, faiz, cahiliye, fitne, davet kavramlarından oluşmaktadır. Sonuç bölümü ise Duman ve M. Sait Şimşek’in Kutub’tan neden etkilenmiş olabileceğinin, etkileşimin ne düzeyde olduğunun ortaya konulmasıyla neticelendirilmiştir.

c) Yüksek Lisans Tezleri

1) Melahat Akalp, *Metodu ve Konuları İtibariyle Beyânu’l-Hak Tefsiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

Çalışma dört başlıktan oluşmaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı üzere Zeki Duman’ın “Beyânu’l-Hak” tefsirinde takip ettiği metodoloji, nüzûl sırasına göre tefsirin avantaj-dezavantaj boyutu, tefsirinin kaynakları başta olmak üzere; tefsirindeki rivâyet ve dirâyet unsurları, Kur’an ilimlerine nasıl yaklaşım sergilediği ele alınmıştır. Bunun yanı sıra son kısımda “Beyânu’l-Hak”taki çağdaş sorunların kimini tespit sadedinde zikretmiş; ancak hangi düşünsel yapıya yakın durduğunun ve perspektifinin herhangi bir analizi yapılmamıştır.

2) Mustafa Çıtlaçiftçi, *M. Zeki Duman'ın Beyânu'l-Hak İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahrirci ve Değerlendirmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

Tez, “Beyânu'l-Hak” tefsirindeki rivâyet malzemelerinden olan hadislerin ayrıntılı bir biçimde tahrir edilmesine dayanmaktadır.

3) Meryem Okudan, *Beyânu'l-Hakk ve Kur'an Yolu Tefsirleri'nin Ulûmu'l-Kur'an Açısından Değerlendirilmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Tez başlığından da anlaşılacağı üzere mukayeseli bir çalışmadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hayrettin Karaman önderliğinde hazırlattığı “Kur'an Yolu” tefsiri ile Zeki Duman'ın “Beyânu'l-Hakk” isimli tefsir eserleri Ulûmu'l-Kur'an açısından yedi alt başlıkta değerlendirilmiştir. Okudan, konuyu irdelemeden önce müelliflerin hayatları hakkında da bilgi vermeyi ihmâl etmemiştir.

4) Hızır Hacımustafaoğlu, *Ulûmu'l-Kur'an Bağlamında Hamdi Yazır ve Zeki Duman Tefsirlerinin Mukayesesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

Çalışma yukarıdaki tez gibi mukayeseli bir hüviyet arz etmektedir. Sırasıyla Ulûmu'l-Kur'an'ın mâhiyet ve serencamının sorgulaması yapılmıştır. Daha sonra Muhammed Hamdi Yazır (öl.1942) ve Zeki Duman'ın (öl.2013) hayatları, tefsirleri hakkında bilgilendirme yapılmış olup “Hak Dini ve Kur'an Dili” ile “Beyânu'l-Hak” isimli tefsirler Ulûmu'l-

Kur'an açısından mukayeseye edilerek çalışma sonuçlandırılmıştır.

5) Mustafa Kaymaz, *Beyânu'l-Hak ve Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri İsimli Eserlerin Mukayesesi* (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

“Beyânu'l-Hak” tefsiri ile M. Said Şimşek’in “Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri”nin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve akabinde anılan tefsir eserlerinin mukayeseli analizi yapılmıştır. Yine müelliflerin tefsirleri rivâyet ve dirâyet yönü başta olmak üzere; ulûmü'l-Kur'an perspektifinden tetkik edilmiş ve iki tefsir eserindeki bazı ihtilafli konular ele alınarak çalışma bitirilmiştir.

6) Muhammed Fatih Arslanhan, *M. Zeki Duman'ın Beyânu'l-Hak Adlı Tefsiri ve Bilimsel Tefsire Bakışı* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

Çalışmada Zeki Duman'ın hayatı, eserleri hakkında muhtasar bilgi verilmiş ve bunu takiben bilimsel tefsirin tanımı, ilkeleri, savunucuları ve bu tefsir ekolünü eleştirenler ele alınmıştır. Daha sonra bilimsel tefsir alanında yapılan Arapça çalışmalar ile Türkiye'de yapılmış olan bilimsel tefsir çalışmalarına örnekler getirilmiştir. Ayrıca Zeki Duman'ın “Beyânu'l-Hak” adlı tefsirinde bilimsel tefsire kaynaklık eden başlıklar ayrı ayrı işlenmiş ve buna dokuz alt başlık tahsis edilmiştir. Tez, nüzûl sıralamasına göre mushafın ele alınmasının olumlu ve olumsuz yönlerine değinilmesi ile sonlandırılmıştır.

d) Doktora Tezi

1) Musa Güler, *Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsirlerin Mukayesesi (et-Tefsîru'l-Hadîs, Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm ve Beyânu'l-Hak Örneği)* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

Çalışmaya ilk önce tefsir, te'vil, rivâyet ve dirâyet tefsirleri, mushaftaki tertibin ehemmiyeti, faydası ve tarihsel seyri hakkında bilgi verilerek başlanmıştır. Peşi sıra Muhammed İzzet Derveze (öl.1984), Muhammed Âbid el-Câbirî (öl.2010) ve M. Zeki Duman'ın (öl.2013) anılan tefsir eserlerinin özelliklerine değinilmiştir. Bunun yanı sıra müellifleri hakkında bilgi verilmiş ve daha sonra isimleri mezkûr tefsir eserlerinin rivâyet, dirâyet ve Kur'an ilimleri açısından değerlendirilmesiyle çalışma nihâyete erdirilmiştir. Bu çalışmada nüzûl tertibine göre Kur'an âyetlerini ele alan üç müfessirin eserleri mukayese edilmiştir. Buna göre nüzûl tertibinin İslâm âleminde ne zaman popüler olduğuna, olumlu ve olumsuz yönlerine de temas etmekten geri durulmamıştır. Bunun yanı sıra isimleri zikredilen tefsir eserlerinde kimi fikhî, kelâmî meseleler de ele alınmıştır. Mesela mürtedin hükmü, recm, mut'a nikahı, yolculukta oruç, hidâyet-dalâlet, şefaât, rü'yetullah bunlar arasındadır. Sadece fikhî, kelâmî konu başlıkları yetinilmeyip zikredilen tefsirlerdeki bilimsel tefsir öğelerine de mukayeseli bir biçimde yer verilmiştir.

e) Bildiriler

1) Avnullah Enes Ateş-Cumali Davut Kavruk, "Mehmet Zeki Duman'ın Bilimsel Tefsire Bakışı", *5. Başkent International Conference On Multidisciplinary Studies* ed. Hasan

Büyükaslan vd. (New York: Liberty Academic Publishers, 2023), 663-670.

Bu bildiride Zeki Duman'ın "Beyânu'l-Hak" tefsiri özelinde bilimsel tefsire bakışı 11 sayfada ele alınmıştır.

Bu çalışmalar içerisinde "Beyânu'l-Hak" tefsirini güncel tefsir problemleri açısından ele alan müstakil bir çalışmayla karşılaşılmanıştır. Biz ise ilgili eseri bu yönden incelemiş bulunuyoruz. Çalışmamızın diğer çalışmalardan farklı yönü de budur.

1. BÖLÜM: M. ZEKİ DUMAN'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

Mehmet Zeki Duman, 1949 yılında Sivas'ın Şarkışla ilçesinde dünyaya gelmiştir. Sekiz kardeşi, üç çocuğu vardır. Duman, kendisini geliştirmeye önem veren şahsiyetlerdendir. Öyleki meslek hayatında alanıyla ilgili hizmetiçi eğitimlere katılmaktan hiç geri durmamıştır. Eserlerinde toplumun muzdarip olduğu hassas konuları önceleyerek çözüm bulmaya gayret göstermiştir. Sportif faaliyetlerden güreş neredeyse olmazları arasında yer almaktaydı. Hatta bu sahada birçok amatör müsabakaları bulunmaktadır. İsmail Cerrahoğlu (öl.2022) akademik gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir.¹ 28 Şubat postmodern darbe girişiminde dahi haftanın çeşitli günlerinde muhtelif kitleye tefsir dersleri gerçekleştirmiştir. Sivil Toplum Kuruluşları (STK) ile sıkı dirsek teması içerisinde olup halkın yanı sıra öğrencilere de irşat faaliyetinde bulunmuştur. Bunu yaparken de kimsenin mezhebine, meşrebine bakmamış; onları ötekileştirmemiştir. Öyleki maddi-manevi her hallerinde mutlaka öğrencilerin yanında olmaya gayret göstermiştir. 1975 yılında Isparta'da askerlik görevini îfâ etmiştir. Kendisi bulunduğu yerin çehresini değiştiren, aktif görev almaktan çekinmeyen lider ruhlu bir karakter taşımaktadır. Bunun bir yansıması olarak görev

¹ Celal Kırca, "Prof. Dr. Mehmet Zeki Duman: Yollarımızın Tefsirde Birleştirdiği Kaderdaş", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 1012-1023.

yaptığı fakültede karz-ı hasen'in bir yansıması olarak “Fakülte yardımlaşma sandığı”nı kurarak ihtiyaç sahibi kimselere faizsiz finans yöntemini kurmuştur. 2009-2012 tarihleri arasında bir dönem Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekanlık görevini icra etmiştir. Ayrıca İFDEK'in (İlahiyat Fakülteleri Dekanlar Kurulu) kurulmasına öncülük etmiştir. Ülkemiz sahinında birçok akademisyenin yetişmesine vesile olan Duman, 10 Temmuz 2013 tarihinde 64 yaşındayken feci bir trafik kazasında vefat etmiştir.²

1.2. İlmî Kişiliği

Duman, ilkokulu kendi köyü olan Gümüştepe'de, lise eğitimini ise Kayseri İmam-Hatip Lisesi'nde 1969 yılında tamamlamıştır. Eş zamanlı olarak Kırşehir'de bulunan Atatürk Lisesi'nden 1969 yılında mezun olmuştur. Üniversite Lisans eğitimini 1973 yılında o zamanki ismiyle Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsünde bitirmiştir. 1973-77 yılları arasında 4 yıl boyunca Kırklareli İmam-Hatip Lisesi'nde öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. 1977 yılında mezun olduğu üniversiteye tefsir asistanı olmuştur. Bundan sonra sırasıyla 1984 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamış, 1987 yılında doçent, 1993 yılında da profesör olmuştur. Arapça ve Fransızca bilmekteydi.³

² Mehmet Zeki Duman, *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 3-5; a. mlf, *Beyânu'l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 1/6-8; Mehmet Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmî Çalışmaları”, *Marife Dergisi* 21/1 (2021), 650-651.

³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/6-8.

1.3. Eserleri

1.3.1. Kitapları

1) *Kur'an-ı Kerim'de Âdâb-ı Muâşeret* (İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 1982).

Bu eser müellifin doktora çalışmasıdır. Çalışma dört bölümden müteşekkildir. Sırasıyla âdâb-ı muâşeretin kaynağı, özel ilişkilerde muâşeret esasları, yakınlaştırıcı nitelikteki genel ilişkiler ve şahsa özgü hal ve davranışlar başlıklarından oluşmaktadır. Bu başlıklarla edebî hayatımızda çok önemli bir yere sahip olduğu iddiası vurgulanmıştır.

2) *Kur'an ve Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi* (İzmir: Nil Yayınları, 1990).

Giriş bölümünde insanın yaratılış serencamı ele alınmıştır. Birinci bölümde meni ve nutfenin mâhiyet sorgulamasını âyet ve hadislerden yola çıkarak yapmaya çalışmış, ikinci bölümde zigotun ana rahmine yerleştirilmesini, üçüncü bölümde ceninin anne karnında geçirdiği evreler, bir diğer bölümde ise ceninin yaratılışının ikmal edilmesini âyet-i kerîme, hadis-i şerîf ve tıp ilminin verileriyle ortaya koymuştur. Sonuç bölümünde ise İslâm'ın bilime karşı olmaması iddiasından hareketle Kur'an'da bu konuyla ilgili pek çok delil bulunabileceğini savunmuştur. Tüp bebek uygulamasının evli çiftlere münhasır bir imkân olduğunun da altını çizmiştir.

3) *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi I* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992).

Giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tefsire duyulan ihtiyaç etraflıca açıklanmıştır. Birinci bölümde tefsir,

te'vil, meal, vahiy; Peygambere (s.a.v) vahyin geliş şekilleri ele alınmıştır. İkinci bölümde peygamber döneminde tefsirin kaynakları ve tefsir şekilleri, üçüncü bölümde sahabenin tefsiri, dördüncü bölümde tâbiûn ve tefsiri, beşinci bölümde tefsirin tedvini ve tefsir çeşitleri, altıncı bölümde ise Kur'an tefsirinde ihtilaf sebeplerini ele almıştır.

4) *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Müslümanlar* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996).

Üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Kur'an ve onun genel yapısıyla alakalı bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Asr-ı Saadette Kur'an ve Müslümanlar başlığı ele alınmış, bu dönemdeki talim-terbiye, metodoloji incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Hulefa-i Râşidîn dönemi sonrası dönemlerde Kur'an ve Müslümanlar konusu incelenmiş, ülkemiz vasatında Kur'an ve sünnete karşı yanlış tutum ve yaklaşımların nelere mâl olduğu detaylıca ele alınmıştır.

5) *Vahiy Gerçeği* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997).

Giriş ve üç bölümden müteşekkildir. Girişte vahiy kavramı incelenmiştir. Birinci bölümde vahyin mâhiyeti ve inzâli, ikinci bölümde vahy-i gayri metlûvv, üçüncü bölümde ise Hz. Peygamberin vahiy karşısındaki konumunu ele almıştır.

6) *Beş Sûrenin Tefsiri* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1999).

6 bölümden oluşmaktadır. Sırasıyla istiâze ve besmele, Fatiha, Ahzâb, Nûr, Hucurat, Mümtahine sûrelerinin tefsirinden müteşekkildir. Yöntem olarak âyetlerin lügat ve ıstılahi anlamı ilkin verilmekte daha sonra ise anahtar kelimelerle dikkat edilmesi gereken yerlere işaret edilmektedir. Akabinde âyetlerin esbâb-ı nüzûlü verilerek muhatabın konuyu daha iyi

anlaması hedeflenmektedir. Duman, kendi kanaatini belirtmekten, çarpık anlayışları eleştirmekten geri durmamıştır.

7) *Beyânu'l-Hak Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2006).

Duman'ın bu tefsir eseri hakkında tezimizin “Beyânu'l-Hak Tefsiri ve Genel Özellikleri” başlığı altında detaylı bir biçimde bilgi verilmiştir. Bu eserin son baskısı 3 cilttir.

8) *Kur'an-ı Kerim'de Örtünmenin Sınırları* (İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 2008).

Tesettürün Allah'ın (c.c.) bir emri olduğunu, örfün de giyim-kuşam üzerindeki etkisini tartışmıştır. Ayrıca İslâm'da köle, cariye ve hürlerin giyiminde herhangi farklılık olamayacağını bunun Kur'an'ın temel değerleriyle örtüşmediği iddiasını taşımaktadır. Ona göre cilbab, toplum ve zamana göre değişkenlik arz eden bir semboldür.

9) *İslâm'da Namaz ve Teheccüd* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2010).

Namazın zikirlerin en büyüğü olduğu, namazlarda okunan surelerin anlamını tefekkür edilerek yapılan kıraatin ve kılınan namazın hayatımızı dönüştüreceğini savunur. Teheccüd namazının ehemmiyeti ve bireye sağladığı faydaları ele almıştır.

10) *Hakk'tan Halka Kelâmullah* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2017).

Giriş ve üç bölümden oluşmakta olup Levh-i mahfûz'un mâhiyet sorgulaması yapılmış, vahyin keyfiyeti ve Kur'an'ın cem' ve teksiri ele alınmıştır.

11) *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge- Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019).

Özellikle çağdaş dönemde tartışmaya konu edilmiş ve üzerinde muhtelif beyanlar ortaya konan köle ve cariyeye, nesh, recm, Ehl-i Beyt meselesi başta olmak üzere nüzûl-i İsa (a.s) hadisesinin vuku bulup bulmayacağını ele almıştır. Çalışmamızda yukarıdaki mezkûr başlıklardan bazılarını ele alırken bu kitaba sıklıkla atıfta bulunduk. ⁴

Bu eserlere ek olarak Mehmet Kaya tarafından kaleme alınan, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları”, isimli makalenin 671-672. sayfaları incelendiğinde müellifin: “Kur’an’ın (İslâm’ın) Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı”, “Kur’an-ı Kerim’e göre Hz. Muhammed”, “Kur’an açısından Nesh ve Müteşabih Âyetler Meselesi” ismini taşıyan üç ayrı kitabından bahsedilmektedir. Konuyla ilgili yapmış olduğumuz araştırma sonucunda hocanın vefatının ardından

⁴ Mustafa Çıtlaçiftçi, *M. Zeki Duman'ın Beyânu'l-Hak İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 9-10; Mustafa Kaymaz, *Beyânu'l-Hak ve Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri İsimli Eserlerin Mukayesesi* (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 4-5; Melahat Akalp, *Metodu ve Konuları İtibariyle Beyânu'l-Hak Tefsiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 3; Hızır Hacımustafaoğlu, *Ulûmu'l-Kur'an Bağlamında Hamdi Yazır ve Zeki Duman Tefsirlerinin Mukayesesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 25; Mehmet Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları”, 653-670; Duman, *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 3-5; a. mlf, *Beyânu'l-Hak*, 1/8.

bu çalışmaların “İslâm’ın Üzerinde Beş Gölge” ve diğer bazı eserlerin içerisine derç edilerek Fecr yayınevi tarafından basıldığı anlaşılmıştır.

1.3.2. Makaleleri

Müellifin akademik camiada çeşitli vesilelerle kaleme aldığı birçok makale bulunmaktadır. Bunların kimisi hakemli dergilerde yayımlanmış makalelerden oluşurken kimisi de diğer dergilerde yayımlanmış kısa makalelerden oluşmaktadır. Hakemli dergilerde 25 adet, diğer dergilerde ise 21 adet makalesi neşredilmiştir. Velûd bir yazar olan Duman’ın ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla 11 adet bildiri, 7 adet aksiklopedi maddesi ve 1 adet çevirisi vardır. Ayrıca yönetiminde 21 adet Yüksek Lisans tezi ve 3 adet Doktora tezi hazırlanmıştır.⁵ Duman’ın makalelerini aşağıdaki şekilde liste halinde kaydedebiliriz.

1.3.2.1. Hakemli Dergilerde Yayımlanan Makaleleri

1) Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Muharebe ve Zafere Götüren Etkenler”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 179-196.

Bu makalede hangi durumlarda İslâm’ın savaşmaya izin verdiği konu edinilmekle beraber, İslâm devletlerinin çağın gereksinimini yakalamasının dünyada söz sahibi olmalarına tesiri incelenmiştir. Zafere giden yolda verilen emri ifa

⁵ Mehmet Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları”, 670-676.

etmenin yanı sıra askerî teçhizat, moral ve motivasyonun da çok önemli unsurlardan olduğu zikredilmiştir.

2) Duman, “İnfaka Dair (Zengin Fakir İlişkilerinde Adâb)”, *Diyanet Dergisi Dini İlmi Edebi* 21/3 (1985), 43-46.

Bu yazıda aşırılık, gösteriş, riyaya karşın ihlâsın her dem muhafaza edilmesi gereken hasletlerden olduğuna temas edilmiştir. Ayrıca yardım yapacağım diye kişinin kendisini ve bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ihmâl etmemesi gerektiği, yardım yapılan kimsenin onuruyla oynanmamasının faziletli bir davranış olduğunun altı çizilmiştir.

3) Duman, “Kur’an’ın Tefsirinde Sahabenin İhtilâfları”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Ocak 1985), 289-309.

Duman’a göre sahabe efendilerimizin fikrî zeminde ihtilafa düşmelerinin arka planında; Kur’an’ın peygamberden sonra tefsirinin yapılıp yapılamayacağı, dil, gramer, kıraat vecihleri ve sahabenin karakter yapısı yatmakta idi.

4) Duman, “Kur’ân’da Naklolunan Yusuf (a.s) Kıssası Işığında Görev İsteme Mes’elesi ve Molla Hüsrev”, *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* 23/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1987), 37-46.

Fatih Sultan Mehmed’in lalalarından olan Molla Hüsrev’in kendisine ait herhangi bir tefsir eseri mevcut değildir. Bununla beraber Molla Hüsrev’in, Beyzâvî’nin tefsir kitabına yapmış olduğu şerh ve haşiyelerden yola çıkan Duman’a göre; liyakat ve adalet sahibi, makamını menfaat elde etmek için kullanmayacak bir kimsenin görev istemesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır.

5) Duman, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Ocak 1987), 209-238.

Duman, bu makalesinde; Kur’an’ın baştan sona tefsirinin tâbiîn döneminde söz konusu olduğunu, bu dönemde Mekke, Medine, Irak medreselerinin teşekkülü, temel özellikleri ile talebelerinden bahsetmiştir. Ayrıca bu dönemin metodolojisi arasında Kur’an ve sünnet, sahabe kavli, şiirle istişhad ve isrâiliyat gibi unsurların yer aldığını zikretmiştir.

6) Duman, “İmam Gazzâlî’nin Tefsir Anlayışı Metodu ve Tefsiri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Ocak 1989), 61-79.

Bu makalesinde Duman, Gazzâlî’ye (öl.505/1111) nisbet edilen “Yâkûtu’t-Te’vîl” isimli tefsirin neden Gazzâlî’ye ait olamayacağını örnekler üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Buna delil olarak tefsirin yazıldığı yılın hicrî 811 olmasını ve üslûbunu göstermiştir. Dolayısıyla başarılı bir telif ürünü olan bu tefsirin Gazzâlî’ye nispetinin isim benzerliğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür.

7) Duman, “Ailede Çocuk Eğitimi ve Lokman Hakim’in Oğluna Nasihatlerinin Düşündürdükleri”, *Diyanet Dergisi Dini, İlmî Edebi*, 27/3 (1991), 103-116.

Konuyu fitrat hadisi ve er-Rûm 30/30. âyeti merkeze alarak ele almış ve peşi sıra eğitim öğretim de nazik üslûbun ehemmiyetinden bahsetmiştir. Bunu da birçok eğitim bilimcinin görüşüyle desteklemiştir.

8) Duman, “Oruç Tutmanın Gerekleri”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, 28/1 (1992), 99-102.

Duman’a göre oruç tutmanın temelinde bu ibadetin Allah tarafından kullarına emredilmesi yatmaktadır. Bundan dolayı oruçlar kilo vermek ve sağlıklı olmak için değil, sırf Allah için tutulmalıdır. Oruç, günahlara karşı mesafeli olmaya ve ibadetlerde düzene vesile olmalıdır. Ramazan iklimi diğerkâmlığa, paylaşıma ve cömertliğe vesile kılınmalıdır.

9) Duman, “Şehitlik ve Faziletleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1994), 429-440.

Duman’a göre, şehitlik peygamberlikten sonra en üst rütbedir. Kur’an’ın kendilerine “ölü!” bile dedirtmediği kimselerdir. Şehitler fazilet yönünden dörde ayrılmaktadır. Bununla beraber şehitlik bir muştudur; ancak kul kendine düşen tedbiri almalı, devletler de gerekli millî atılımı sağlayıp teçhizat üretmeli ve milletini koruma noktasında âtil kalmamalıdır.

10) Duman, “Vahy Olayı ve Vahy-Peygamber İlişkisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1996), 23-38.

Makalede, Hz. Muhammed’e (s.a.v) vahyin hangi suretlerde geldiğinden, vahiy gelirken peygamberde zuhûr eden fizikî hallerin neler olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca vahiy-insan, vahiy-peygamber olgusundan yola çıkarak vahyin keyfiyeti sorgulanmıştır.

11) Duman, “On Dört Asırlık Tefsir Birikiminin Kur’an’ın Anlaşılmasındaki Olumsuz Etkileri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Ocak 1998), 27-48.

Duman, bu makalede Kur'an-Sünnet, akıl-bilimin süzgecinden geçmeyen her türlü örf, âdet, geleneğin insanlığı dalalete düşüreceğini ifade etmiştir. Hadislerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiğini insanın yaratılış safhalarını ele alan hadis ile ispat etmeye çalışmıştır. Ayrıca kadına şiddet olgusunun analizi ve kritiği yapılmıştır.

12) Duman, "İman ve İslâm Gerçeği", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/22-23-24 (1999), 119-154.

İman ve İslâm özde aynı şeyi ifade etseler de aralarında lafız, kök, lügat gibi unsurlardan kaynaklanan nüanslar bulunmaktadır. Bundan dolayı iman kavramı dinin içselleştirip, üzerinde tefekkür edilerek benimsenmesini ifade ederken; İslâm kavramı ise dinin yüzeysel olarak kabulünü ifade etmektedir. Duman, bu husustaki görüşünü Cibrîl hadisi ve el-Hucurât 49/14 ile temellendirmiştir.

13) Duman, "Kur'an'da Örtünmenin Temel Sınırları", *İslamiyat* 4/2 (2001), 35-52.

Tesettür fitrî bir ihtiyaçtır. Giyinmede kültürel unsurlar göz ardı edilemez. Tesettürü konu edinen âyetler Nûr 24/30,31,60'dır. Cilbab'ın mâhiyeti yaşanan çağa göre değişiklik arz edebilir. Şayet toplumda yaşayanların tamamı mümin ise şu durumda aslî tesettür yeterli olacak, cilbaba gerek kalmayacaktır. Çünkü cilbab ihtiyaç anında müracaat edilen sembolik bir örtüden ibarettir.

14) Duman, "Kur'ân-ı Kerîm'de Ehl-i Beyt", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (Ocak 2001), 37-58.

Duman'a göre, İslam dininin tebliğine kadar Ehl-i Beyt kavramı Mekke'nin dini-siyasi alanda söz sahibi olan aynı soydan gelen aileler için kullanılmaktaydı. Kur'an'da ise bu ifade; Hûd 11/73, el-Kasas 28/12, el-Ahzâb 33/33. âyetlerde geçmektedir. el-Ahzâb 33/33. âyetten hareketle Ehl-i Beyt kavramı peygamberin (s.a.v) sadece eşlerini ifade etmektedir. Mezhebî taassuplar ve siyasi çekişmelerden dolayı bu kavramın içerisine peygamberin kızı Hz. Fatma (öl.11/632), damadı Hz. Ali (öl.40/661), torunları Hz. Hasan (öl.49/669) ve Hz. Hüseyin (öl. 61/680) tarih içerisinde ilave edilmiştir.

15) Duman, "Tefsir'in Temel İlkeleri Çerçevesinde Kur'an-ı Kerîm'de "Ehl-i Ehl-i Beyt", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 4/3 (Aralık 2004), 7-36.

Yukarıdaki makalenin genişletilmiş halinden müteşekkildir. Farkı kavramların lügat anlamları ve tarihî arka planı üzerinde genişçe durmasıdır.

16) Duman, "Kur'an'da Müteşabihât", *Bilimname* 3/9 (2005), 13-37.

Makalede Kur'an'ın yediden yetmişe herkesin anlayabileceği düzeyde hükümler ihtiva eden muhkem ve apaçık bir kitaptır. Bir elin parmakları ile ifade edilebilecek müteşabih âyetlerin ise anlamını yalnızca Allah'ın (c.c.) bilebileceği âlim kulların da bu duruma teslimiyet göstereceği ifade edilmiştir.

17) Duman, "Müteşâbihâtın Te'vili", *Bilimname* 3/9 (2005), 39-54.

Yukarıdaki makalesine ilave olarak "Te'vil" kavramını dâhil etmiş ve enine boyuna incelemiştir. Allah'ın gelmesi, veçhi,

eli, kürsüsü gibi mecazi ifadeleri selef ve halef bilginlerinin nasıl ele aldığını örnekler üzerinden göstermiştir.

18) Duman, “Nur Sûresi’nin 35. Âyetinin Tefsir ve Te’vili Bağlamında Allah’ın İnsana Dört Hidâyeti: Fıtri Din, Akıl, Peygamber ve Kitap”, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 3 (2005), 7-42.

Bu makalede bu âyetin sembolik anlatımından yola çıkılarak Allah’ın nurunun; din, akıl, peygamber ve kitap olduğu savunulmuştur. Zira nur karanlığın zıttı olduğu gibi, bu dört unsur da kişiyi karanlıklardan aydınlığa çıkaran unsurlardandır.

19) Duman, “Levh-i Mahfûz ve Kur’an”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 1 (Bahar 2008), 9-44.

Bu makalede Allah’ın olmuş olacak her şeyi yazdığı Levh-i Mahfûz’un diğer ifade ile Ümmü’l-Kitâb’ın gerçekte neyi ifade ettiğini sadece Allah’ın (c.c.) bildiği vurgulanmıştır. Ayrıca bu kavramın Allah’ın ezeli ilminin yeryüzündekilere açılımı, sembolik hali olabileceği iddia edilmiştir.

20) Duman, “İslam’da “İnsan” Erkek veya Kadından Önce Gelir”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 12 (Mart 2009), 31-53.

Duman bu makalesinde, kadınla ilgili tartışılan tüm meselelere panoramik bir şekilde bakıldığında kadın sorununun İslâmiyet’e mâl edilmeye çalışıldığının görüleceği iddiasını taşımaktadır. Bu görüşünü de İslâmiyet’in kadını hangi noktadan alıp hangi noktaya getirdiği, onun hakkında hangi reformları gerçekleştirdiğinden hareketle ispatlamaya çalışmıştır.

21) Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Yeniden Gözden Geçirilip Değerlendirilmeleri”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/14 (2009) 9-50.

Bu makalesinde Kur’an’ın kendi bünyesinde gerçekleşen nesih algısına karşı çıktığını deliller üzerinden göstermeye çalışmıştır. Ona göre nesih şeriatların tağyiridir. Bu konuyu “nesih” başlığında detaylandırmaya çalıştık.

22) Duman, “Neden Yeni Bir Tefsir?: Beyanü’l-Hak Adlı Eserimizin Özellikleri ve Tefsire Getirdiği Yenilik Hakkında Bir Deneme”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 105-115.

Bu makalede müellif neden yeni bir tefsire ihtiyaç olduğunu detaylandırmıştır. Zira ona göre mevcut tefsir eserlerinde konuya bütüncül bakılamaması, ağıdalı dil kullanımı, gramer bilgilerinin mesajın önüne geçirilmesi, kültürel arka planın verilememesi ve güncel problemlerin ıska geçilmesi tefsirler açısından büyük bir eksikliklerdir. Bundan dolayı Duman, kronolojik tertibin Kur’an’ın mesajının anlaşılmasında çok önemli rol ifa ettiğini düşünmektedir.

23) Duman, “Kelamullah’ın Levh-i Mahfuz’dan Cibril’e İntikali ve Hz. Peygambere İnzali”, *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 41-90.

Bu makalede peygambere vahyi getiren meleğin sadece Cibrîl olamayacağı tezinden hareketle “sefere” isminde peygambere aracılık eden başkaca meleklerin de olabileceğini dile getirmiştir. Cibrîl vahyi direkt Allah’tan (c.c.) değil de Levh-i

Mahfûz'daki meleklerin istinsahı ile elde ettiği nüshayı peygambere inzâl etmektedir.

24) Duman, “İslam’ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Ocak 2011), 1-54.

Bu makalede, İslâmiyet’in getirdiği prensiplerle var olan köle cariyeye sorununu tedricî bir metot ile kaldırmayı hedef edindiğinden ve bu ezilen sınıfa İslâm’ın ve Müslümanların yaklaşımından bahsedilmiştir.

25) Duman, “İslam Medeniyeti ve Çağdaş Dünya”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/2 (Şubat 2011), 1-20.

insan ve maddeyi merkeze alan Batı medeniyeti mukayese edilmiştir. Ayrıca medeniyetlerin oluşmasında peygamberlerin lokomotif görev üstlendiklerinin altı çizilmiştir.

1.3.2.2.Diğer Dergilerde Yayımlanan Makaleleri

1) Duman, “Allah'a Bağlanış ve Yönelişte Edeb”, *Altınoluk* 13 (Mart 1987), 16- 18.

Bu makalede âyet ve hadisler bağlamında İslâmiyet’te edebî mâhiyeti ve önemi, ihlâsın ibadetlerin mayası olduğu vurgulanmıştır.

2) Duman, “Kur'an'da Ziyet Kavramı ve Örtünmedeki Yeri”, *Fecre Doğru* 51 (Ocak 2000), 51, 3-10.

Bu makalede müfessirlerin ziyet kavramına yaklaşımları ele alınmıştır.

3) Duman, “Kur'an'da Ziyinet Kavramı ve Örtünmedeki Yeri”, *Fecre Doğru* 52 (Şubat 2000), 47-52.

Bu makalede mahrem ve namahremlerin yanında nasıl giyilmesi gerektiği etraflıca işlenmiştir.

4) Duman, “Kur'an'da Ziyinet Kavramı ve Örtünmedeki Yeri” *Fecre Doğru* 53 (Mart 2000), 28-32.

Bu makalede cariyelerin nasıl kapanacağı hususu ağırlıklı olarak işlenen konulardandır. İslâm'da köle, cariye ve hürlerin giyiminde herhangi farklılık olamayacağı temel savıdır. Ona göre cilbab, toplum ve zamana göre değişkenlik arz eden bir semboldür.

5) Duman, "Ehl-i Beyt Kavramı Üzerine Kur'an Merkezli Bir Değerlendirme”, *Fecre Doğru* 63 (Ocak 2001), 30-41.

Bu makalesi yukarıda anılan “Kur’ân-ı Kerîm’de Ehl-i Beyt”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (Ocak 2001), 37-58. makalesi ile aynı hüviyete sahiptir.

6) Duman, “Kader İnsana Değil, İnsan Kaderine Hükmetmelidir!..” *Fecre Doğru* 68 (Haziran 2001), 3-5.

Bu makalede insanın kaderinin nesnesi değil, öznesi olduğu fikri ön plana taşınmıştır. Bunu zihar olayının faili olup hakkını arayan Havle bnt. Sa’lebe’den yola çıkarak örneklendirmiştir.

7) Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Şefaathat ya da Tıkandığı Yerde İnsana Destek Olmak,” *Fecre Doğru* 71 (Eylül 2001), 4-8.

Bu makalesinde Duman, şefaati hak olduğunu vurguladıktan sonra şefaati ikili tasnife tâbi tutmuştur. Buna göre sırf Allah rızası için yapılan şefaatin geçerli olacağını, bunun dışındaki torpil, adam kayırma gibi dünyevî her türlü şefaatin ise geçersiz olacağını belirtmiştir.

8) Duman, "Vasat Ümmet, Hayırlı Ümmet Olgusu Bağlamında Kur'an Ahlakının Sahabenin Hayatına Yansımaları", *Fecre Doğru* 75 (Ocak 2002) 4-9.

Bu makalede Duman, sahabeyi sahabe kılan temel karakteristik özelliğinin bildiğini hayata direkt tatbik etmek olduğunu ifade etmiştir.

9) Duman, "İslam, Kur'an ve İnsan Hakkında Bir Deneme", *Fecre Doğru* 76 (Şubat 2002), 23-26.

İslâm'ın değişmeyen sâbit bir kök, Kur'an'ın, Allah'ın insanı muhatap alıp konuşmasının tezâhürü, insanın ise yaratılmışların en şerefli olduğu hakikati vurgulanmıştır.

10) Duman, "Hz. İsa...", *Fecre Doğru* 81 (Temmuz 2002), 16-23.

Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında Hz. İsa'ya nasıl yaklaşıldığı ele alınmıştır. Bu görüşler kritize edilmiştir.

11) Duman, "Hz. İsa..." *Fecre Doğru* 82 (Ağustos 2002), 33-40.

Duman, İslâm âleminde Hz. İsa'nın kıyamete yakın nüzûl edeceği kanaatinin tutarsız olduğunu iddia edip bunu âyetler üzerinden göstermeye çalışmıştır.

12) Duman, “Fatiha Sûresi ve Taşındığı Anlam Üzerine Bir Değerlendirme”, *Nida Düşünce, Kültür, Edebiyat* 73 (2003), 38-39.

Fatiha, Allah'ın (c.c.) insanoğluna öğrettiği en güzel duadır. Bu sebeple bu surenin hayata geçirilmesinin amaç olduğu, sadece ölümlere okunmasıyla amacının gerçekleşemeyeceği bu makalede vurgulanan hususlardandır.

13) Duman, “Kadere İnanan Kederden Emîn Olur!...” *Somuncubaba* 57 (Temmuz 2005), 22-24.

Makalede mümin kimseye hiçbir musibetin diz çöktüremeyeceği konu edilmiştir.

14) Duman, “Ahlâkın Davranışlara Yansıması”, *Somuncubaba* 60, (Ekim 2005), 8-12.

Makalede, imanın enfûsî bir olgu, ahlâkın ise daha ziyade zahirî bir olgu olduğu vurgulanmış; kişilerin ahlâkının kolay kolay değişmeyen bir özelliğe sahip olduğundan bahsedilmiştir.

15) Duman, “Kur'an-ı Anlamak”, *Diyanet Aylık Dergi* 179 (Kasım 2005), 32-36.

Makalede, tefsir ve te'vil kavramları üzerinde uzun uzadıya durulmuştur. Kur'an'ı anlamada sebab-i nüzulün, siyak ve sibak bilgisinin, tadrîcî metodolojinin ve Kur'an'ı bir bütün olarak ele alabilmenin ehemmiyeti vurgulanmıştır.

16) Duman, “İslâm'da Edeb'in Önemi”, *Somuncubaba* 64 (Şubat 2006), 16-19.

İslâm'da edebinin ne denli ehemmiyetli olduğunu âyet ve hadislerden yola çıkarak açıklamıştır.

17) Duman, “Ümmet İçin Peygamber, Allah'ın Akıldan Sonraki En Büyük Nimetidir”, *İktibas* 328 (Nisan 2006), 82-86.

Bu makale 6 soru ve cevaptan müteşekkildir. Sohbet havasında kaleme alınmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v) insan oluşundan, ona sevgide aşırıya gidilmemesi gerektiğinden, onun her sözünün vahiy olmayışından, sahabenin vahyin ilk kutlu muhatabı olduğundan, Kur'an'ın tarihsel değil, evrensel bir kitap olduğundan bahsedilmiştir.

18) Duman, “Bireysel ve Sosyal Bir Erdem Olarak Adab-ı Muaşeret”, *Dem Dergi* 4 (Eylül-Ekim-Kasım 2008) 12-17.

Bu makalede edebinin, toplumsal huzurun tesisinde ne denli ehemmiyetli olduğu vurgulanmış ve ibadetlerin makbûliyetinin dahi edepten geçtiğinin altı çizilmiştir. Edebin kaynağının Kur'an ve sünnet; amacının ise Allah'ın rızasını elde edip insanların bizden incinmesine engel olmak olduğu ifade edilmiştir.

19) Duman, “İstikamet”, *Nida Düşünce, Kültür, Edebiyat* 127 (Mayıs 2008), 41- 46.

Bu makalede istikamet, Allah'ın emirlerine râm olmaktan, sünnet-i seniyyeye imtisal etmekten, şüpheli şeylerden tâkat ölçüsünde kaçınmaktan geçtiğini ifade etmiştir. Özetle en büyük keramet, istikâmet olduğunu vurgulamıştır.

20) Duman, “Kuran'ı Kerim Açısından İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi”, *Vuslat* 10/133, (Temmuz 2012), 11-18.

Bu makalede insanın yaratılış serencamının yedi aşamadan geçtiği açıklandıktan sonra İslâm'ın tüp bebek olayına bakış açısını ele alınmıştır. Evli çiftlerin tüp bebek yoluyla evlatlar edinmelerinin caiz olduğunun; ancak kiralık anne ve sperm bankası uygulamalarıyla yapılan tedavinin dinen meşru ve caiz olmadığına altı çizilmiştir.

1.3.3. Bildirileri

1) Duman, “Türk Gençliğinin Eğitim-Öğretim Sorunu ve Anarşiye Sevk Eden Unsurlar”, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1986), 193-198.

Bu bildirinin içeriği ile ilgili herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Bu hususta bildirinin yayımlandığı üniversite ile yazışmamızdan herhangi bir netice elde edemedik.

2) Duman, “Gazâlî'nin Tefsir Metodu”, Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî (1058- 1111), ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), 183-200.

Gazzâlî'nin (öl.505/1111) tefsirde dirayet metodunu ön plana çıkardığından bahsedilmiştir.

3) Duman, “Kur'an'da Naklolunan Yusuf (a.s) Kıssası Işığında Görev İsteme Meselesi ve Molla Hüsrev, *Molla Hüsrev Mehmet Efendi (1400-1480)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1992), 85-96.

Bu bildirisinde yukarıda içeriğinden bahsedilen “Kur'an'da Naklolunan Yusuf (a.s) Kıssası Işığında Görev İsteme Meselesi ve Molla Husrev”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet*

Dergisi] 23/3 (Temmuz-Ağustos-Eylül 1987), 37-46.” ile aynı içeriğe sahiptir.

4) Duman, “Vahy Olayı ve Peygamber Efendimizin Vahy Karşısındaki Durumu”, *İslam’da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 77-90.

Bu bildiride Hz. Muhammed’in (s.a.v) vahyin kontrolünde nübüvvet görevini ifa ettiğinden, vahyin uygulayıcısı ve mübelliği olduğundan ve birilerinin iddia ettiği gibi postacı (!) olmadığından bahsedilmiştir.

5) Duman, “Asr-ı Saadette ve Günümüzde Kur’an ve Müslümanlar, *III. Kur’an Haftası Kur’an Sempozyumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 267-293.

Bu bildiride Kur’an’ı anlayarak okumanın faziletine değinilmekle beraber, Kur’an’ın ölümlere okunan bir kitap olma hüviyetinden çıkarılıp hayata tatbik edilmesi gerektiği detaylıca işlenmiştir. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber’in (s.a.v) ve sahabenin Kur’an’ı anlama ve tebliğ de takip ettiği yöntemlere de değinilmiştir. Akabinde 20. yüzyılda Müslümanların Kur’an’a yüklediği anlamlar ve bu anlamlardaki sapmaların nedenleri üzerine mülahazalardan oluşmaktadır.

6) Duman, “Kur’an’ı Anlamada Temel Prensipler”, *VII. Kur’an Sempozyumu: Kur’an ve Müslümanlar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), s. 99-132.

Bu bildiride Kur’an’a bütüncül bakabilmenin, hakikat ve mecaz olgusunun anlamlara tesiri ele alınmıştır. Levh-i Mahfûz’un mâhiyet sorgulamasını ve müfessirlerin bu konuya

yaklaşımlarını irdelenmiştir. Ayrıca Kur'an'ın Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından unutulmasının söz konusu olamayacağını, Kur'an'daki âyet ve surelerin diziminin tevkîfi olduğu gibi hususların altı çizilmiştir. Meselelerin çözümünde Kur'an ve sahih hadislere müracaat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

7) Duman, “Asr-ı Saadet'te ve Günümüzde Kur'ân'a Bakış Açısı”, *Kur'ân'ı Nasıl Anlamalıyız?* (Bursa: Kurav Yayınları, 2005), 21-32.

Bu bildiride Duman, Asr-ı saadette Kur'an'ın tam anlamıyla hayata taşınması gayreti söz konusu iken, günümüzde bu durumun kıraatten öteye gidememesini örnekler üzerinden açıklamıştır.

8) Duman, “Tefsir Te'vil ve Tefsirde Temel İlkeler Açısından “Secavend”lerde Mânaya Tesir Eden Önemli Üç Hata”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökkr vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 467-516.

Bu bildiride Duman, Kur'an'a bütüncül bakmanın önemi, metodolojinin neden gerekli olduğu, siyak-sibakın anlama etkisi, tematik paragraf bütünlüğünün ehemmiyeti gibi konularda bilgi verdikten sonra Kur'an'da şu üç yerde durak hatası yapıldığını iddia etmiştir. Bunlar: Yûsuf 12/24, el-Bakara 2/283, et-Tevbe 9/128'tir. Buna göre Yûsuf sûresi 12/24'te (cîm) secavendi yerine durulmaması gerektiğini ifade eden (sılı) yahut (lâmelif) secavendi gelmelidir, el-Bakara 2/283'ü âyetten sonra konulan (ayn) secavendi konu bütünlüğü açısından bir sonraki âyetin (el-Bakara 2/284)

sonuna eklenmelidir, et-Tevbe 9/128’de bulunan secavend tamamen kaldırılmalıdır.

9) Duman, “Tefsir İlim midir?, Tefsir Nasıl Bir İlimdir?”, *Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 48-56.

Bu bildiride, Tefsir’in, Kur’an’a bütüncül bakabilen ve kendine has metodolojisi olan bir ilim dalı olduğunun altı çizilmiştir. Bu iddia da “Bey’at âyeti” olarak bilinen el-Fetih 48/10 ile örneklendirilmiştir.

10) Duman, “Kur’an’ı Anlama Metod ve İlkeleri”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 379-426.

Bu bildiride Kur’an’ı anlamada dört yöntemin olduğundan bahsedilmiştir. Birinci aşamada, Kur’an-Kur’an ile, ikinci aşamada kavli, fiili, takriri sünnet ile, üçüncü aşamada sahabe ve tâbiûn kavli ile, dördüncü aşamada ise müfessirin bu üç kaynak ile elde ettiği idrak ve keşiflerden oluşmaktadır. Kur’an’ın anlaşılmasına engel olan unsurları da Kur’an’a atomistik yaklaşma, mezhebî taassup, âyeti kendi dünya görüşüne indirgeme, açık lafza rağmen sıhhati şüpheli rivâyetlerin kaynak olarak kullanımı olarak göstermiştir. Kur’an’ın iyi anlaşılması için tefsir ve te’vil kavramlarının çerçevesinin iyi çizilmesi gerekmektedir.

11) Duman, “Kur’an’ın Penceresinden Mekke ve Vahyin Mekke Dönemi”, *Kur’an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş (Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 23-55.

Bu bildiride Bekke/Mekke kavramlarının etimolojik karşılıkları ele alınmış olup Mekke'nin Hz. İbrahim'den Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar ki serüvenine; sosyal, kültürel, coğrafi, ekonomik, dinî yapılarına değinilmiştir. Bu dönemde nâzil olan âyetlerde; Allah'ın vahdaniyeti, ahiretin varlığı, şirkin İslâmiyetle uyuşmayacağı gibi hususlar ön plana çıkartılmıştır.⁶

1.3.4. Ansiklopedi Maddeleri

Duman, 7 adet ansiklopedi maddesi kaleme almıştır. Bunlar:

1) Duman, “Ebü'l-Feth ed-Deylemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/319. Zeydiyye'nin 36. imamı olan Ebü'l-Feth ed-Deylemî'nin (öl.444/1052) ilmî hayatına ve ortaya koymuş olduğu eserlerine temas edilmiştir.

2) Duman, “Emel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87.

Hadislerden ve İslâm ahlâkı üzere kaleme alınan eserlerden yola çıkarak emel kavramını açıklamıştır. İstifade ettiği eserler Mâverdî'nin “Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn”i ile Gazzâlî'nin “İhyâ”sı olmuştur.

3) Duman, “Habîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/379.

⁶ Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları”, 671-674. Ayrıca bk. Çıtlaçiftçi, “M. Zeki Duman'ın Beyânu'l-Hak İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirmesi”, 10-11; <http://www.zekiduman.com/makaleler.html> “Erişim Tarihi 22/02/2023”.

Habîs kavramı ve habîsliğin beden, ruh, mal ve ahlâk üzerindeki yansımaları muhtasar bir biçimde ele alınmıştır.

4) Duman, “Hablullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/380.

Âyet ve hadislerden yola çıkarak Hablullah’ın mecazi bir ifade olup Kitâbullah’ı ifade ettiğini açıklamıştır.

5) Duman, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 401-408 (Mustafa Altundağ ile birlikte hazırlamıştır).

Kesik harflerin mevcudiyetinin ve surelerin başına getirilmelerinin hikmet ve anlam sorgulaması yapılmıştır.

6) Duman, “İbnü’l-Vecîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/236-237.

İbnü’l-Vecîh’in (öl.740/1340) hayat-ı ilmiyesi ve telif eserleri hakkında kısaca malumat verilmiştir.

7) “İskenderânî, Îsâ b. Abdülazîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/572-573.

Kıraat, hadis, Arap dili ve edebiyatı âlimlerinden olan İskenderânî’nin (öl.629/1232) hayatı ve serleri hakkında özet bilgi verilmiştir.⁷

1.3.5. Çeviri Kitapları

1) Mısırlı vaiz Amr b. Hâlid’in eserini “Cennet Evlerimizde” ismiyle 2015 yılında Türkçemize kazandırmıştır.

⁷ Kaya, “Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmî Çalışmaları”, 674.

Eserde mütercim ve Duman hakkında bilgi bulunurken müellifi olan Amr b. Hâlid hakkında herhangi bir malumat verilmemiştir. Kitap bir bütün olarak incelendiğinde ebeveynlerin birbirlerine, çocuklarına, Rablerine karşı görev ve sorumluluklarını konu edinmektedir. Duman, bu eserin çevirisini tamamlamış; ancak ömrü vefa etmediğinden dolayı kitabın baskısını görememiştir. Çocukları da kitabın son halini okumuş ve gerekli gördükleri yerde hatalı söz dizimi varsa müdahale ederek düzeltme yoluna gitmişlerdir. Kitap sohbet üslubuyla yazılmış, Duman da kitabın çevirisinde bu üslubu tercümesine aksettirmiştir.⁸

⁸ <http://www.zekiduman.com/assets/cennet--evlerimizde.pdf>
Tarihi 17/02/2024”.

“Erişim

2. BÖLÜM: BEYÂNU'L-HAK TEFSİRİNİN GÜNCEL TEFSİR PROBLEMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Beyânu'l-Hak Tefsiri ve Genel Özellikleri

M. Zeki Duman'ın “Beyânu'l-Hak -Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri-“ adlı tefsiri Fecr yayınları tarafından 2020 yılında Ankara'da basılmıştır. Eser 3 ciltten teşekkül etmiş olup yaklaşık 2064 sayfadır. İlk 2 cilt Mekkî sureleri, 3. cilt Medenî sureleri ihtiva etmektedir. Müellif tefsirine giriş yapmadan önce sûrenin kimliğine dair özet bilgiler vermektedir. Sûre ve âyetlerdeki anahtar kelimeleri, odaklanılmasını arzu ettiği hususları bu giriş bölümünde ele alarak okuyucuyu zihnen konuya hazırlamaktadır. Daha sonra ise âyetlerin tefsirine geçmektedir. Müellif niçin yeni bir tefsire ihtiyaç duyulduğunun yanı sıra 23 maddede “Beyânu'l-Hak” tefsirinin özelliklerini açıklamıştır.⁹ Bu tefsirin genel özelliklerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Müellif, deyim ve atasözlerini tefsirinde ustalıkla kullanmıştır. Yanlış gördüğü tercüme ve meallere müdahale etmiş ve kimi görüşleri eleştirmiştir. Tefsirinde oldukça fazla hadis ve sahabe kavlından istifade etmiştir. Türk dilinin tüm olanaklarından yararlanmıştır. Kendi kültür ve örfünün yanı sıra diğer kültürlerle de eserinde yer vermiştir. Ayrıca eserinde dilsel analizler ve kelime açıklamalarında bulunmuş; Arap dili ve edebiyatına vukûfiyetini ortaya koymuştur. Duman,

⁹ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/23-24; 1/27-39.

eserinde İslâm tarihi, dinler tarihi, siyer, fıkıh, şiir gibi alanlardan yararlanmışır. Yine tefsirinde kendi kanaat ve tercihlerini ortaya koymaktan çekinmemiştir. Duman, “Beyânu’l-Hak” tefsirinin özelliklerini ele aldığı bölümde müfessirlerin “asrın çocuğu” olması gerektiğini vurgulamıştır. Kendisi de yaptığı çalışmalarda bu değerdendirmenin canlı örneği olmaya çalışmıştır.¹⁰

Yine müellifin tefsirinde esbâb-ı nüzûle ve esbâb-ı vürûdi’l-hadis’e yer verdiği, gerektiğinde hadislerin sıhhatini sorguladığı; yabancı müelliflere yeri geldiğinde atıf yaptığı, İslâmî terminolojiye hâkim olduğu, hikâyelerle tefsirini beslediği görülmüştür. Ayrıca anonim yazılardan, yazarlardan, görsel öğelerden, romanlardan hatta gazete köşe yazılarından istifade ederek tefsirini zenginleştirdiği tespit edilmiştir. Tefsirinde iktisat metodunu¹¹ benimsediğini iddia eden müellifin yer yer buna sadık olduğu yer yer de bunu başaramadığı gözlenmiştir. Müellif, “Beyanu’l-Hak” tefsiri dışındaki kitaplarına da eserinde göndermede bulunmuştur. Ayrıca tefsirinde hatırı sayılır şekilde bilimsel tefsir öğelerine yer verilmiştir. Yine âyetlerin tarihî arka planını vererek eserin dinamizmini korumayı amaçlamıştır. Duman’ın, mecaz

¹⁰ Zikredilen hususları incelemek için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu’l-Hak*, 1/220; 1/579; 1/254; 1/600; 1/186; 3/1737; 2/799; 1/493; 3/1671; 3/1433; 2/917; 2/731; 3/1921; 3/1683; 3/1335; 2/791; 3/1551; 2/681; 1/367; 1/34-35; 2/800.

¹¹ Duman bu metodu Gazzâlî’ye atıfla müellif şu şekilde açıklamaktadır: “Tefsirde iktisad Kur’an’ın üç misline tekabül eden tefsirdir. Bu nedenle Kur’an’ın üç mislini geöen tefsir çalışmaları hem ihtiyaç değildir hem de insan ömrü buna müsait değildir.” (Duman, *Beyânu’l-Hak*, 1/27).

kullanımında mâhir olduğu söylenebilir. Yine müellifin eserinde lüzum görmesi halinde cumhurun görüşünü verip onu eleştirdiği de olmuştur.¹²

Özetle, Duman'ın tefsirinin ülkemizde Kur'an'ın indiriliş sırasına göre¹³ tefsiri sahasında önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir. Sîretin ve vahyin nüzûl serencamını göstermesi açısından bu durum pozitifdir. Zira Duman, kronolojik olarak Kur'an'ın okunmasının problemlerin çözümünde bir çıkış olabileceğini iddia etmektedir.¹⁴ Ne var ki Duman'ın tefsirinde kronolojik yöntemi takip etmesinin problemlerin çözümünde eksik kaldığını tespit ettik.

Müellifin “Beyânu'l-Hak” isimli tefsirini telif etmeye iten saikler bulunmaktadır. Bunların en başında Cenâb-ı Hak'ın insanlığa en büyük ikramı olan Kelâmullah'ın ülkemiz sathında tüm Müslümanlarca idrak edilmesine vesile olmak gelmektedir. Zira Duman'a göre diğer tefsir çalışmaları “iktisat metodunu benimsememeleri, siyak-sibak münasebetini sağlayamayıp Kur'an'a bütüncül bakamamaları, yaşanan çağı göz önünde bulundurmamaları, uygulamalı metot bilgisini dikkate almamaları, nüzul sıralamasını göz ardı

¹² Sayılan unsurlar için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1554; 3/1567; 3/2008; 3/1438; 1/740; 2/1075; 1/429; 1/529; 3/1776; 3/1689; 2/875; 2/799; 1/155; 2/1086; 1/578; 3/1398; 1/237; 3/1440; 1/24-25.

¹³ Bu hususun ehemmiyeti hakkında bk. Necmettin Çalışkan, “Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/40 (Aralık 2017), 398-422; Hikmet Koçyiğit, “Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 (Haziran 2013), 183-201.

¹⁴ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/27.

etmeleri” gibi nedenlerle eksiktir. Bunun da Kur’an’ın anlaşılmasında en büyük engellerden birisi olduğuna inanmaktadır. Altı yıllık kesintisiz çalışmanın mahsulü olan bu eseri vücuda getirmesinin temel gerekçesinin bu olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

Müellifin tefsirinde rivâyet, dirâyet unsurları, dilsel analizler, görsel öğeler, çağa göre idrak ve yaklaşım örnekleri/bilimsel tefsir, diğer ilim dallarıyla sağlam münasebet kurma gibi unsurlar yer almıştır. Müellifin tefsir metodunda öncelikle âyetin âyetle, bu mümkün olmuyorsa sahih hadis-i şeriflerle, sahabi kavliyle, tabiîn ve müfessirlerin tefsir rivâyetleriyle açıklama gayretinin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Kişisel görüşlerine de fazlaca yer vermiştir. Şiir, esbâb-ı nüzûl, Farsça beyitler, anonim sözler, yabancı müellif ve yazarların görüşleri ve sözleri, gazete köşe yazıları, hikâye ve romanlardan alıntılarla bu tefsirde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Tefsirin çıkış noktalarından birisi halkın Kelâmullah ile kucaklaşması olduğundan âmiyâne ifadeleri kullanmaktan da geri durmamıştır. Bu durum, müellifin yazdığı tefsirin muhatap kitlesinin öncelikle geniş halk kesiminden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Ancak halkın anlayamayacağı seviyede dilsel ve ilmî analizlere yer verildiği de görülmektedir.¹⁶Müellifin rivâyet unsurlarını ayrı bir başlıkta

¹⁵ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 1/24-25.

¹⁶ Anılan hususları incelemek için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 1/440; 1/186 vd.; 3/1351; 1/367; 3/1554; 3/1648; 1/155; 1/1354, 1398, 1473, 1588, 1597, 1779, 1859, 1868, 1874, 1891, 1997.

ele alacağımızdan dolayı bu başlık altında bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

2.2. Müellifin İstifade Ettiği Kaynaklar

Zeki Duman, tefsirinde dildilerden, İslâm tarihi eserlerinden, bilimsel tefsirlerden, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinden, tasavvufî tefsirlerden, hadis, sahabe kavli, şiir, roman, fıkıh, İslâm tarihi, dinler tarihi, tıp gibi geniş yelpazede birçok eserden istifade etmiştir. Tefsirinde, Ferrâ'nın (öl.207/822) "Meâni'l-Kurân"ı, Taberî'nin (öl.310/922) "Câmi'u'l-Beyân"ı, Cessâs'ın, (öl.377/980) "Ahkâmü'l-Kur'ân"ı, Vâhidî'nin (öl.468/1075) "Esbâbu'n-Nüzûl"ü, Kiyâ el-Herrâsî'nin (öl.504/1110) "Ahkâmu'l-Kur'ân"ı, Zemahşerî'nin (öl.583/1143) "el-Keşşâf"ı, Râzî'nin (öl.605/1208) "Mefâtihu'l-Ğayb"ı, Kurtubî'nin (öl.671/1273) "el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân"ı, Beyzâvî'nin (öl.685/1286) "Envâru't-Tenzîl"i, Nesefî'nin (öl.710/1310) "Medâriku't-Tenzîl"i, Nizâmeddin en-Nisâbûrî'nin (öl.730/1329) "Ğarâibu'l-Kurân"ı, İbn Kesîr'in (öl.774/1372) "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"i, Kemaluddin Abdürrezzak es-Semerkindî'nin (öl.887/1467) "Te'vilatü Kâşâniyye"si, Suyûtî'nin (öl.911/1505) "el-İtkân fi Ulûmi'l-Kurân"ı, Ebüssüüd'un (öl.972/1574) "İrşâdu'l- Akli's-Selîm"i, İsmail Hakkı Bursevî'nin (öl.1137/1724) "Ruhu'l-Beyân"ı, Şevkânî'nin (öl.1250/1834) "Fethu'l-Kadîr"i, Âlûsî'nin (öl.1270/1854) "Rûhu'l-Meâni"si, Kâsımî'nin (öl.1914) "Mehâsinu't-Te'vîl"i, Muhammed Abduh (öl.1905) ve Reşîd Rızâ'nın (öl.1926) "el-Menâr"ı, Elmalılı Muhammed Hamdî

Yazır'ın (öl.1942) "Hak Dini Kur'an Dili", Hasan Basri Çantay'ın (öl.1964) "Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm"i, Seyyid Kutub'un (öl.1386/1966) "Fî Zilâli'l-Kurân"ı, Adıyamanlı Mustafa Hayri Efendi'nin (öl. 1970) "el-Muktataf fi't-Tefsir"i, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (öl.1977) "et-Tefsîr ve'l-müfessirûn"u, Mevdûdî'nin (öl.1979) "Tefhîmu'l-Kurân"ı, Muhammed İzzet Derveze'nin (öl.1984) "et-Tefsîru'l-Hadis"i, Fazlur Rahman'ın (öl.1988) "Ana Konularıyla Kur'an"ı, Muhammed Esed'in (öl.1992) "Kur'an Mesajı", Sabûnî'nin (öl. 2021) "Safvetü't-Tefâsir"i, Süleyman Ateş'in "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri"nden istifade etmiştir. Bunun yanı sıra yeri geldiğinde Matûridî'nin (öl.333/944) "Kitâbu't-Tevhîd"inden faydalanmıştır. Yine dil sahasında Ferrâ'nın (öl.207/822) "Meâni'l-Kurân"ı, İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (öl.393/1003) "Tâcu'l-Luğa"sı, Râğıb el- İsfahânî'nin (öl.502/1108) "el-Müfredât"ı, İbn Manzûr'un (öl.711/1311) "Lisânü'l-'Arab"ı, Fîrûzâbâdî'nin (öl.817/1415) "el-Kâmûsu'l-Muhît"i, Zebîdî'nin (öl.1205/1790) "Tâcu'l-'Arûs"u gibi sözlüklerden de tefsirinde oldukça istifade etmiştir.

İslâm tarihçilerinden İbn Hişam'ın (öl.213/828) "es-Sîretü'n-Nebeviyye", Belazûrî'nin (öl.279/892) "Fütûhu'l-Büldân", Vahidî'nin (öl.468/1076) "Kitâbu'l-Meğazi", Muhammed Hamidullah'ın (öl.1996) "İslâm Peygamberi", M. Asım Köksal'ın (öl.1998) "İslâm Tarihi"nden istifade etmiştir.

Fıkıh ve kelâm sahasında ise başta Ebu Hanife'nin (öl.150/767) "el-Fıkhü'l-Ekber", Kurtubî'nin (öl.671/1273) "el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Azim", Abdülkerim

Zeydân'ın (öl.2014) “el-Veciz fi Usûli'l-Fıkh”ı gibi eserlerden faydalanmıştır.

Hadis alanında ise Ahmed b. Hanbel'in (öl.241/855) “Müsned”, Buhârî'nin (öl.256/870) “es-Sahih”, Müslim'in (öl.261/875) “es-Sahih”, İbn Mâce'nin (öl.273/887) “es-Sünen”, Ebu Dâvûd'un (öl.275/888) “es-Sünen”, Tirmizî'nin (öl.279/892) “es-Sünen”, Taberânî'nin (öl.360/970) “el-Mu'cemu's-Sağîr” gibi birçok hadis kitabından istifade etmiştir.

Sözlüklerden genellikle Tehânevî'nin (öl.1158/1745) “Keşşafu Istılâhâti'l-Fünûn” ile Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî'nin (öl.816/1453) “Ta'rifât”ına atıfta bulunmuştur.

Tıp ve bilimsel açıklamalarda Muhammed Ali Bâr'ın “Halku'l-İnsân Beyne't-Tıb ve'l-Kurân” isimli eserine çokça atıfta bulunmuştur. Bu hususta müellifin kendisinin telif ettiği “Kur'an ve Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi” isimli eserinden de istifade etmiştir. Bununla beraber bilimsel açıklamalar hususunda mühendis olan Taşkın Tuna'nın ““Oku!” Ama Neyi?” isimli eserine atıfta bulunmuştur.

Dinler tarihi sahasında Şinasi Gündüz'ün “Son Gnostikler: Sabiiler, İnanç Esasları ve İbadetleri”, Osman Güner'in “Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri” gibi eserlerden faydalanmıştır.

Ayrıca Yunus Emre (öl.720/1320), Kanuni Sultan Süleyman (öl.974/1566), Ziya Paşa (öl.1880), Mehmet Akif Ersoy (öl.1936), Muhammed İkbâl (öl.1938), Yahya Kemal Beyatlı

(öl.1958) Necip Fazıl Kısakürek (öl.1983) gibi yerli; Rudi Paret (öl.1983), Maurice Bucaille (öl. 1998), Annemaria Schimmel (öl.2003) gibi yabancı birçok yazarın düşünce ve eserlerine tefsirinde atıfta bulunmuştur.

Tasavvuf-ahlâk sahasında Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyri'nin (öl.465/1072) “er-Risâle”, Gazzâlî'nin (öl.505/1111) “İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn” ve “Mişkâtü'l-Envâr”ı, Abdurrahmân Câmî'nin (öl.898/1492) “Nefehâtü'l-Üns”ü gibi eserlerden istifade etmiştir. Muasır olan ilahiyatçı âlimlerin görüşlerine de yer vermiştir: Hayrettin Karaman, Mehmet Sait Şimşek bunlardandır.¹⁷

Özetle, müellif tefsirinde tüm rivâyet ve dirâyet unsurlarını kullanmıştır. Tefsirini zengin ve dinamik tutmak adına her türlü dilsel unsurlara yer vermiştir. Bunun yanı sıra tüm ulûmi şer'iyye'den maksimum düzeyde istifade etme gayretinde olmuştur. Böylece Duman'ın tefsirinin kaynakçasının geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir. Öyle ki müellif sadece tefsir eserlerinden değil, sosyal ve beşerî tüm ilimlerden yararlanmışır. Eserde eksik olarak not edilmesi gereken

¹⁷ Müellefin beslendiği kaynaklar için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1599; 1/129; 3/1399; 1/147, 157; 3/1979; 1/108, 146; 1/108; 1/124; 1/78; 3/1329; 3/1684; 1/834; 2/692; 1/70; 1/453; 3/1259; 2/1086; 1/581; 3/1600; 1/94; 1/254; 1/438; 1/255; 3/1490; 2/1093; 1/69; 2/874; 1/372; 2/769; 1/162; 3/1683; 3/2043; 3/1340; 2/1288; 3/2044; 2/1087; 3/2044; 3/2043; 3/1683; 3/1688; 3/1688; 3/1489; 1/124; 3/1490; 2/1181; 1/186; 3/1340; 3/2018; 3/2043; 1/453; 3/2046; 3/2046; 1/699; 2/831; 2/1086; 2/969; 3/1336; 3/1336; 3/1821; 3/1734; 1/684; 3/1735; 1/329; 2/1017; 3/1906; 3/1621; 3/1488; 3/1769; 3/1401; 3/1689; 1/254; 3/1488.

hususlardan birisi ise yararlanılan bazı kaynakların kaynakçada zikredilmemiş olmasıdır.¹⁸

2.3. Güncel Tefsir Problemleri Kavramı ve Kapsamı

Güncel tefsir problemi kavramı ve kapsamına geçmeden önce güncel kelimesinin diğer dillerdeki karşılıklarına yer vermek istiyoruz. Şüphesiz ki güncel kelimesinin dilimizde dengi birçok karşılığı ve kullanımı bulunmaktadır. Sözelimi “muasır, çağdaş, asrî, modern, aktüel” kavramları bunlardandır.¹⁹ İngilizce’de ise güncel kelimesinin karşılığı çağdaş anlamına gelen “contemporary” veya “modernity”dir.²⁰ Anılan lügat bilgilerinden hareketle güncel tefsir problemleri kavramından anladığımız genellikle medya veya çeşitli platformlar aracılığıyla gündeme taşınan, tartışma konusu yapılan, klasik/geleneksel kabule aykırı olan Kur’an yorumlarıdır. Her dönemin tartışa geldiği, gündemini teşkil eden günceli bulunmaktaydı. Bu sahabe döneminde de böyleydi, günümüzde de. Günümüzde tefsir problemi daha çok yaşanan çağın geleneksel düşünceye aykırı söylemlerini içine almaktadır.²¹ Bu bilgilerden yola çıkarak bizim güncel

¹⁸ Örnek olarak bk. Muhammed İzzet Derveze’nin, *et-Tefsîru’l-Hadîs’i*, Sâbûnî’nin *Ravâi’u’l-Beyân’ı* , Gazzâlî’nin *Mişkâtü’l-Envâr’ı* kullanılmış; ancak kaynakçada yer almamaktadır. Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1717; 1749; 1771.

¹⁹ Mustafa Sinan Kaçalın vd., *Okullar İçin Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 105.

²⁰ Robert Avery vd., *Redhouse Cep Sözlüğü* (İstanbul: SEV Yayıncılık Eğitim ve Ticaret A.Ş., 2016), 319.

²¹ Avnullah Enes Ateş, *Güncel Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022), 13; İsmail Çalışkan, “Tefsir Tarihi Tasavvurunun

tefsir problemleri ile kastımız tefsir disiplini içerisinde ele alınan tüm konular olmayıp günümüzde ve önceki dönemlerde ön plana çıkarılıp gündeme taşınan, üzerinde ihtilaf edilip tartışılan, zihinlerde tazelediğini koruyan kavram ve başlıklardan müteşekkil olacaktır.

2.4. Zeki Duman'ın Tefsirinde Ele Alınan Güncel Tefsir Problemleri

Duman, tefsirinde ru'yetullah, hidâyet-dalâlet, muhkem-müteşâbih gibi konuları çok geniş bir biçimde irdelese de tarafımızca bu konular eskiden tartışılmış olup günümüzde çok da rağbet görmeyen başlıklar olarak görüldüğünden çalışmamızda mevzu bahis edilmemiştir. Ayrıca müellifin, Ehl-i Beyt ve cilbab konusunda müstakilen eser telif etmiş olmasından dolayı bu başlıklar çalışmamızın konusuna dâhil edilmemiştir. Bunun yerine nesih, seferilik, şefaet, nüzûl-i Îsâ, mûcizelere yaklaşım, kadınla ilgili meseleler, rivâyetlerle ilgili tartışmalar, kölelik ve cariyelik, kısas, recm, hırsızın elinin kesilmesi meselelerine yer verilmiştir. Zira bu başlıklar geçmişte tartışıldığı gibi günümüzde tartışılmaya devam etmektedir.

2.4.1. Nesih

Kur'an'da neshin var olup olmadığı çağdaş dönemde sık sık tartışılan ve çeşitli mahfillerde gündeme getirilen konulardan

Sorunları ve Bazı Öneriler”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş vd., (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 37.

birisidir. Klasik/geleneksel dönemde neshin varlığı hemen herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu dönemin tek istisnası Mu'tezilî âlim Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (öl.322/934) olmuştur.²² Sahabe'nin nesihten anladığı ile daha sonra gelen âlimlerin nesihten anladığı birbirinden farklıdır. Sahabe nesih kavramını lügat anlamıyla değerlendirmiştir. Bundan dolayı da bu dönemde nesihle ilgili teorik herhangi bir problem yaşanmamış ve nesih kavramına herhangi bir tarif getirilmemiştir.²³

Daha sonraki dönemlerde ise neshin bilinen terminolojik içeriğe kavuşmasında İmam Şâfiî (öl.204/820) başta olmak üzere usulcü ve dilcilerin gayretleri yadsınamaz bir gerçektir. Dilciler ile usulcülerin nesih kelimesine yükledikleri anlam farklılığı da nesih konusunun ret veya kabulünde önemli rol oynamıştır. Ayrıca bilginlerin meseleye yaklaşım tarzlarının farklı olması bu konuda muhtelif görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dilciler nesih kelimesinde “izâle” ve “nakil” anlamını ön plana çıkarırlarken, usulcüler “ref” ve “izâle” anlamına yer vermişlerdir.²⁴ Hanefî usulcüler ise nesih

²² Lütfullah Cebeci, “Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509; Muhammed İsâ Yüksek, “Bakara Suresi 106. Âyet Bağlamında Nesh-Nes' İşkisi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2015), 10.

²³ Talip Özdeş, “Kavramdan Teoriye Nesh Problemi”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş vd., *Güncel Tefsir Problemleri* (Ankara, Bilay Yayınları, 2018), 162.

²⁴ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 13-26; a. mlf., “Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme” *Modern İslâm Düşüncesinde Nassın*

kelimesinin “beyan”dan ibaret olduğunu dile getirmişlerdir. Neshi kabul edenler “izâle” anlamını ön plana çıkarırlarken reddedenler “nakil” anlamından yola çıkmışlardır.²⁵ Bu tanımlama çeşitliliğinden dolayı neshedilen âyetler hususunda muhtelif sayılar ortaya atılmışlardır. Mesela, Hibetullah b. Selâme (öl.410/1019) Kur’an’da 222 mensûh âyet olduğunu iddia etmiştir. İbn Hazm’a (öl.456/1064) göre bu sayı 214, Süyûtî (öl. 911/1505) ve Zerkânî’ye göre (öl.1367/1948) 20, Şah Veliyyullah Dihlevî’ye göre (öl. 1239/1824) ise yalnızca 5 ayettir.²⁶

Çağdaş dönemde ise nesih konusuna pek sıcak bakılmamıştır. Bunlar arasında Arap dünyasından Muhammed Abduh ve Reşid Rıza, Abdülmüteâl el-Cebrî yer alırken Türkiye’de ise M. Sait Şimşek, Ali Galip Gezgin, M. Zeki Duman, Talip

Araçsallaştırılması, ed. Mürteza Bedir vd., (İstanbul: İSÂR Yayınları, 2019), 382.

²⁵ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 26, 101.

²⁶ Duman, “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi”, *Bilimname* 17/2 (2009), 35; a.mlf., *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsâ’nın Dönüşü-*, 57-58; Ayrıca bu konuda bk. Veysel Güllüce, “Kur’ân’da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?”, *EKEV Akademi Dergisi* 26 (2006), 71; Talip Özdeş, “Vahiy- Olgu İlişkisi Açısından Nesh’e Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 40-41; Talat Koçyiğit, “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 1963), 102; Ali Talip Gezgin, “Kur’an’da Nesih Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 61-62; Remzi Kaya, “Kur’an-ı Kerim’de Neshi İddia Edilen Âyetler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998), 365; Ahmed b. Abdirrahim -Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzû'l-Kebîr fî usulî'l-Tefsîr*, Farsçadan Arapçaya çev. Süleyman el-Hüseynî en-Nedvî (Kâhire: Dâru’s-Sahve, 1407/1986), 93.

Özdeş gibi isimler yer almaktadır.²⁷ Çağdaş dönemde Kur'an'da neshin varlığını kabul etmeyen yazarların temel karakteristik özelliklerinin rivâyetleri göz ardı etmeleri, Kur'an'ı metin merkezli ele almaya kalkışmaları olduğunu söyleyebiliriz.²⁸ Mesela neshi Süleyman Ateş “unutturma”, Talip Gezgin “nakletme, ortadan kaldırma” olarak anlamışlardır.²⁹ Duman da meseleye “ref” ve izâle” olarak yaklaşmıştır. Böylelikle geleneksel nesh anlayışının dışına çıkılarak meseleye farklı perspektiften bakılmıştır.

Nesih sözlükte “nakletmek, yazmak, izâle etmek, iptal etmek, yürürlükten kaldırmak/ref”, çoğaltmak/istinsah etmek, değiştirmek/tebdil/tağyir/tahvil, silip yok etmek” gibi lugavî anlamlara sahiptir.³⁰

²⁷ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 8-9,104.

²⁸ Davut İltaş, “Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme”, 380.

²⁹ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 110, 120.

³⁰ Sözlük anlamlarının karşılığı için bk. Ebu Bekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, thk. Remzi Münir Ba'lebekki (Beirut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1986), “n-s-h”, 1/600; Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Heravî, *Tezhibü'l-Lüğa*, thk. Muhammed Avz Merab (Beirut: Dâru'l-İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 2001), “n-s-h”, 7/84; Ebu Nasr İsmail Hammad el-Cevherî el-Farabî, *es-Sihâhu Tacü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr (Beirut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1986), “n-s-h”, 1/433; Ebu Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya el-Kazvinî el-Râzî, *Mu'cemu Makâyisü'l-Lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (B.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), “n-s-h”, 5/425; Ebü'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem Ali el-Ensari İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, 1414/1993), “n-s-h”, 3/61; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Abdürrezzak el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arus Min Cevâhiri'l-Kamus*, thk. Komisyon (B.y.: Dâru'l-Hidâye, 1431/2010), “n-s-h”, 7/355; Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhidî'l-Basri, *Kitabü'l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî-İbrahim es-Semerai (B.y.: Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, 1431/2010), “n-s-h”,

Terim olarak ise “şer‘î bir hükmün daha sonra gelen şer‘î bir delille kaldırılması” olarak tanımlanmıştır.³¹ Hükmü kaldırılan âyete mensûh, kaldırana ise nâsîh denilir.³²

Dilcilerin nesih kelimesini kullanımlarına dair نَسَخَتِ الشَّمْسُ مَا فِي الخَلِيَّةِ مِنَ العَسَلِ وَالتَّحْلِ فِي أُخْرَى, “Güneş gölgeyi giderdi”³³ /الظَّلَاءُ /النَّسْخُ: أَنَّ تُحْوَلَ kovanda bulunan bal arılarının başka bir kovana aktarılması”³⁴ /نسخ الشيب الشباب “İhtiyarlık gençliği yok etti.”, /تناسخ القرون والأزمان “Asırlar ve çağlar geçti gitti.”³⁵ gibi kullanımlar sayılabilir.

Nesih kelimesinin yukarıda bahsedilen anlam çeşitliliğinden hareketle bu kelimeye modern dönemde çeşitli anlamlar yüklenmiştir.³⁶ Mesela Hüseyin Atay’a göre nesih, “kopyalamak” anlamına gelirken; Talip Gezgin’e göre

4/201; Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’an*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1431/2010), 801.

³¹ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/581.

³² Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 187, 228.

³³ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, “n-s-h”, 7/355; el-Ezherî, *Tezhibü’l-Lüġa*, “n-s-h”, 7/84; İbn Fâris, *Mu’cemu Makâyisü’l-Lüġa*, “n-s-h”, 5/424; Ebu’l-Hattâb Katâde b. Katâde b. Aziz es-Sedûsî el-Basrî, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*, thk. Hâtîm Sâlih ez-Zâmin (Bağdat: Külliyyetü’l-Âdâb, 1418/1998), 6.

³⁴ İbn Fâris, *Mu’cemu Makâyisü’l-Lüġa*, “n-s-h”, 5/425; Ali Galip Gezgin, “Kur’an’da Nesih Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 50; Muhammed Abdülazim el-Zürkanî, *Menâhilü’l-İrfan fî Ulumi’l-Kur’an*, (B.y.: Matbaatü İsâ’l-Bâbi’l-Halebî 1431/2010), 2/175.

³⁵ Zürkanî, *Menâhilü’l-İrfan fî Ulümü’l-Kur’an*, 2/175.

³⁶ Davut İlaş, “Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme”, 381-382.

“nakletmek, aktarmak, değiştirmek, ortadan kaldırmak” demektir. Süleyman Ateş’e göre nesih “unutturma”dan ibarettir. Ona göre bu unutturma dinin esaslarıyla ilgili olmayıp âdâb ve gelenekle ilgili hususlardır. Duman’a göre nesih örneklerden de görüleceği üzere “ref” ve izâle” den oluşmaktadır.³⁷

a) Geleneksel Dönem Nesih Algısı

Klasik dönemde neshin varlığı kabul edilmiştir. Bu dönemde nesih meselesine Allah’ın merhamet ve kudreti perspektifinden bakılmıştır. Allah (c.c.) kullarına karşı çok müşfik olduğundan dolayı onların maslahatlarını gözetmektedir. Toplumun maslahatı her dönemde değişiklik arz edebildiğinden dolayı Allah (c.c.) nesih yoluyla kimi hükümleri ilga edip kimi hükümleri kolaylaştırmıştır. Kur’an O’nun kitabı olduğundan üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Buna karşın nesih ile beda’nın birbirine karıştırılmaması gereken iki kavram olduğu özellikle bu dönem âlimleri tarafından vurgulanmıştır. Nesih kelimesinin lügat anlamının zengin oluşu, nesih konusunda ulemanın birbirinden farklı birçok sübjektif değerlendirmelerine kapı aralamıştır. Bu da konuyla ilgili birçok ihtilafa sebebiyet vermiştir.³⁸ Bunun yanı sıra Hz. Peygamberden (s.a.v) bu hususta aktarılan bir rivâyet bulunmaması fikir ayrılığına yol

³⁷ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 103, 110, 119-120.

³⁸ Ali Bakkal, “İmam Şafii’de Nesh Anlayışı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 109.

açan nedenlerden biri olmuştur. Zira Hz. Muhammed'den (s.a.v) intikal eden herhangi bir sahih rivâyet mevcut olsaydı elbette ulema bu hususta ihtilafa düşmeyeceklerdi.³⁹

İlk dönem âlimleri genellikle âmm lafızların tahsîs edilmesini, mutlak olanın takyidini, müphem afızların ve mücmelin beyanını da nesih olarak ele almışlardır.⁴⁰ Hatta istisna (الاستثناء) edatını İbn Abbas (r.a) (öl.68/687-88) nesih olarak algılayabilmiştir.⁴¹ İbn Hazm (öl.456/1064) nesih ile istisnanın birbirine karıştırılmaması gerektiğini savunmuştur. Ona göre nesih ref' anlamındadır.⁴² Nesih konusunda birbirinden farklı yaklaşım tarzlarının nedenleri arasında, usulcülerin ona farklı yaklaşım sergilemesi⁴³, mezhebi öğretilere körü körüne

³⁹ Veysel Güllüce, "Kur'an'da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?", 53.

⁴⁰ Mehmet Yolcu vd., "Nesih ile İlgili Rivâyetlerde Söz Konusu Edilen Âyetler/Sureler Meselesi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2021), 115; Ahmed Hasan, "Nesih Teorisi" çev. Mehmet Paçacı, *İslâmi Araştırmalar* 3 (1987), 108; Abdullah Ünal, "Kur'an-ı Nesh Bağlamında Sünnet'in Yetkisi", *Sıirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2018), 17; Muhammed Sâlim Ebû Âsî, *Ulumu'l-Kur'an inde's-Şâtıbî min hilâli kitâbihî el-Muvâfakât*, (Kâhire: Dâru'l-Besâir, 1433/2012), 125; Muhammed Ebî Bekr b. Eyyüb b. Said Şemsuddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkûn an Rabbi'l-Âlemîn*, thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/29.

⁴¹ Talat Koçyiğit, "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi", 102; Şâtıbî, *Muvâfakât*, 129.

⁴² Koçyiğit, "Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi", 99; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1431/2010), 4/66.

⁴³ Şükrü Selim Has, "Klasik Fıkıh Usulünde Neshin Mahiyeti", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2006), 543; Muhammed İsâ Yüksek, "Bakara Suresi 106. Âyet Bağlamında Nesh-Nes' İlşkisi", 9.

bağlanma, lafızlara yüzeysel yaklaşılması, kıraat farklılıkları, ön yargılar, siyak ve sibakın göz ardı edilmesi sayılabilir.⁴⁴

b) Modern Dönem Nesih Algısı

Modern dönemde nesih anlayışının fikrî altyapısının oluşumunda Kur'âniyyûn/ Kur'ancılık akımının etkisi yadsınamaz. Hint Alt Kıtasında “Ehlü’z-Zikr ve’l-Kur’ân” ve “Ehl-i Kur’ân” adlarıyla anılan bu grup Mısır’da “el-İslâm hüve’l-Kur’ânü vahdeh” ve “el-Kur’ân hüve’l-Masdaru’l-Vâhidü li’l-İslâmi”, Türkiye’de ise “Kur’an İslâm”ı gibi söylemlerle ortaya çıkmışlardır. Kur'ancılık akımının tarihi kökeni hicrî ikinci yüzyıla değin uzanmaktadır. Kur'ancılık ekolünün kökten sünnete mesafeli olduğu söylenemez. Bu anlayışa sahip olanları kendi içerisinde Kur'an'ın sadece kaynak olduğunu savunanlar, sünneti açıkça reddetmeyip Kur'an'a arz edilmesi gerektiğini savunanlar ile hepsini ret yoluna gidenler olmak üzere üç kategoriye ayırmak mümkündür. Hadisleri reddedenlerin gerekçesi lafzî olarak günümüze kadar ulaşamayan hadislerin ümmetin fikrî anlamda uzlaşısının önünde engel teşkil ettiğiidir.

Bu ekol akıl ve modernitenin sabitelerini kendilerine rehber edinmiştir. Bunda özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarına tekabül eden zaman diliminde İslâm âleminin içinde bulunduğu geri kalmışlık, tembellik ve atalet başta olmak üzere; sömürü nizamı, oryantalistlerin ve

⁴⁴ Ali Galip Gezgin, “Nesih Problemi Bağlamında Mensuh Olduğu İddia Edilen Bazı Âyetlerin Hz. Peygamber Tarafından Tefsiri”, 4. Kutlu Doğum Sempozyumu içinden, (Isparta: 2001), 245.

misyonerlerin çalışmaları, Müslüman aydınların Batı karşısında hissettikleri aşağılık kompleksi, kurtuluşun Batı medeniyetinde aranması gibi faktörler etkili olmuştur.⁴⁵ Bu ekolün en önemli temsilcileri Hint Alt kıtasında Seyyid Ahmed Han (öl.1898), Abdullah Çekrâlevî (öl.1914), Ahmedüddin Amritsarî (öl.1936), Muhammed Eslem Cıracpûrî (öl.1955), Gulam Ahmed Perviz'den (öl.1985) oluşur. Mısır'da ise Muhammed Abduh (öl. 1905), Muhammed Tefvik Sıdkî (öl.1920), Reşid Rıza (öl.1935), Muhammed Ebû Zeyd (öl.1930), Muhammed Ebû Reyve (öl.1970), Ahmed Subhi Mansûr olmuştur.⁴⁶ Ülkemizde ise Kur'ancılık söylemini dile getirenlerden ilki Mehmet Akif Ersoy (öl.1936) kabul edilmektedir. Zaman içerisinde bu söylemi Yaşar Nuri Öztürk (öl.2016), Hüseyin Atay (öl.2023), Edip Yüksel, Mehmet Sait Hatipoğlu, Süleyman Ateş, Bayraktar Bayraklı, Muhammed Nur Doğan, Ferec Hüdür gibi isimler seslendirmişlerdir.⁴⁷ Cumhuriyet döneminde

⁴⁵ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgeç-M. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022), 32.

⁴⁶ Adil Öztekin, "Kur'an'cı Söylemin Metin Tenkidine Dair Görüşleri: Mısır Örneği" *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences (JOSHAS JOURNAL)* 8/58 (Kasım 2022), 1681-1684.

⁴⁷ Hasan Sevim, *Kur'ân İslâm'ı Söylemi'nin Paradigmatik Açından Değerlendirilmesi (Türkiye Örneği)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 21-55; Enbiya Yıldırım, *Kur'an Bize Yeter Söylemi* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 2-23; Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 133-209; Şahin Güven, "Kur'âniyyûn Ekolü Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki

Kur'ancılığın en önemli tezahürlerinden bir tanesi “Mealcilik” akımı olmuştur. Kur'ancılara göre gelenek Kur'an'ın anlaşılması önündeki en büyük engeldir. İsimleri anılan yazarlardan kimisi rivâyetlere yaklaşım noktasında farklı eğilimlere sahiptirler. Mesela Hüseyin Atay ve Edip Yüksel hadisleri tamamen reddetmiş; Yaşar Nuri Öztürk ise Hüseyin Atay'ın yoğun etkisi altında olmasına karşın hadislere hem mesafeli durmaya çalışmış hem de yeri geldiğinde bunları kullanmaktan geri durmamıştır. Süleyman Ateş'i de bu gruba dâhil edebiliriz.⁴⁸ M. Zeki Duman'ın hadis rivâyetlerini tamamen reddettiği söylenemez; ancak tam anlamıyla tefsirinin merkezine aldığı da söylenemez. Bu itibarla Duman'ın incelediğimiz tefsirinden hareketle Süleyman Ateş çizgisine yakın olduğu söylenebilir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir problemlerini ele alış biçimi Süleyman Ateş'in tefsir metodolojisi ile paralellik arz etmektedir.

Kur'âniyyûn akımının da tesiriyle modern dönem bilginleri Bakara sûresi 2/106. âyeti “şeriatların değişmesi, mucizelerin zaman içinde değişime uğraması” olarak kabul etmişlerdir. Bundan sebep klasik dönem müfessirlerince anlaşılan neshi, meseleye tenzih merkezli yaklaşıkları için ya reddetme yahut da tevil etme yoluna gitmişlerdir. Duman'da bu yöntemi takip etmiştir. Şimdi Zeki Duman'ın neshe bakışını daha ayrıntılı inceleyebiliriz:

Yöntemi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, (2001), 385-402;

⁴⁸ Mustafa Öztürk, *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*, 203-209.

c) M. Zeki Duman'ın Neshe Bakışı

M. Zeki Duman'ın nesih konusunda modern dönem yazarlarının yolunu takip ettiği görülmektedir. Kendisi bu hususta yakın dönem müfessirlerin görüşlerinden etkilenmiştir. Bu görüşlerin oluşmasında müellifin yaşadığı zaman dilimi ve popüler söylemlerin, yazarın bilgi birikiminin, dünya görüşü ve yetiştirilme tarzının, beslendiği ilmî müktesebatin, Kur'an ve sünnete yaklaşım tarzının etkili olduğunu düşünüyoruz. Şimdi örnekler üzerinden müfessirin nesih konusuna yaklaşımına geçebiliriz:

Örnek 1:

مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ /
“Biz bir âyet-i kerîmenin hükmünü ilgâ eder veya onu unutturursak şüphesiz ki hükmü ilgâ edilen âyetten daha hayırlısını yahut mislini getiririz. Bilmez misin ki Allah herşeye muktedirdir.”⁴⁹

Duman'a göre buradaki “âyet” kavramıyla kastedilen “kitap” tır. Nesih ile işaret edilen ise yürürlükten kaldırılan önceki şeriatlerdir. Önceki şeriatler yürürlükten kaldırıldığında Cenâb-ı Allah ondan daha iyisini veya ona denk şeriatı inzâl edecektir. Dolayısıyla bu âyet-i kerîme neshe delil olamaz. Çünkü âyetin yer aldığı paragrafın teması siyak ve sibakı göz önünde bulundurulduğunda bu hakikat ayan beyan

⁴⁹ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/106.

görülecektir. ⁵⁰ Müellifin bu görüşünde Muhammed Esed (öl.1992) ve Süleyman Ateş'in etkisinde kaldığı gözlemlenmiştir. Zira onlar da neshi benzer şekilde mütalaa etmektedirler.⁵¹ Nitekim modern dönemde مَا تَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ deki âyet kelimesini mucize olarak düşünen müfessirler olmuştur.⁵² Onlar neshi genellikle önceki şeriatlerin yürürlükten kaldırılması olarak yorumlamışlardır.⁵³ Modern dönemde neshin kabul edilmeme nedenleri arasında neshin bedâ gibi görülüp Allah'ın bundan tenzih edilmesi gerektiği düşüncesi de bulunmaktadır. Zira nesh Cenâb-ı Allah'ın ezeli ilmine muhalif bir durum olarak görülmüştür.⁵⁴

⁵⁰ Duman, *Beyânü'l-Hak*, 3/1353; a. mlf., "Kur'an-ı Kerim'de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi", *Bilimname* 2/17 (2009), 32; a.mlf., *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 63-66.

⁵¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1/30; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 213-218.

⁵² Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (B.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, trs.), 1/354-355.

⁵³ Muhammed b. Cemâlüddîn b. Muhammed b. Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Mehâsinü't-te'vil*, thk. Muhammed Bâsil (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/ 1997), 1/370-371; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnîsî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnûsiyye li'n-neşr, 1404/ 1984), 1/655; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, (İstanbul: İnkılâp ve AKA Basımevi, 1980); Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 50.

⁵⁴ Avni İlhan, "Bedâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290-291.

Klasik dönemde ise genel temayül neshin hem aklen hem de fiilen gerçekleştiği yönündedir. Onlar anılan âyeti neshin varlığına delil olarak sunmuşlardır.

Genel olarak bu âyetin sebab-i nüzulü hakkında Yahudiler veya Mekkeli müşriklerin: “Ey Muhammed! Sen bu Kur’an’ı kendi nefsinden uyduruyorsun. Bir gün şöyle şöyle diyor diğer gün farklı şey söyleyerek söylemini değiştiriyorsun...” rivâyeti gösterilmiştir.⁵⁵ Âyetin yorumlanmasında “kaldırmak, iptal etmek, tebdil etmek, nakletmek” gibi kelime anlamları üzerinden hareket edilmiştir.⁵⁶ Cumhur ulema âyeti مَا تَنْسَخُ / mâ

⁵⁵ Detaylı bigi için bk. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002), 1/129; Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîru'l-Kurân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Dumeyriye-Süleymân Müslim el-Harş (B.y.: Dâru Tîbe, 1417/1997), 1/133; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakaiki gavamizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407/1986), 1/176; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999), 3/636; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 2/61; Ebüssuûd Efendî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, trs.), 1/142.

⁵⁶ Örnek olarak bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid İbn Maksûd b. Abdürrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trs.), 1/170; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, thk. Komisyon (Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430/2009), 3/220; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib el-Muhâribî el-Girnâti el-Endelûsî (İbn Atiyye), *el-Muharraru'l-Vecîz fî*

nensah şeklinde okumuştur.⁵⁷ Bu da cumhurun savunduğu anlamı destekleyen okuyuştur. Buna göre mensûh âyetin nâsîh tarafından ortadan kaldırılması anlamı ortaya çıkmaktadır. Şâyet نَسَّأَهَا /nenseeha şeklinde okunursa onun levh-i mahfuzdan inzâlinin geciktirilmesini, مَا نُنْسِخُ /mâ nünsih şeklinde okunduğunda ise sünnetin Kur'ân'ı neshetmesini,⁵⁸ نُنْسِيهَا /nünsiha unutturma anlamını ifade etmektedir. Bu da ya mushafa hiç yazdırılmadan unutmayı ya da inzâl edilen âyet gruplarının kalplerden silinip yok edilmesini yahut da Kurtubî'nin (öl.1273) İbn Abbas'tan (öl.687-88) naklettiği üzere “değiştirmeksizin terk etme” anlamını ifade etmektedir.⁵⁹ Bu kıraat vecihleri hiç şüphesiz müfessirlerin yorumlarına tesir etmiş ve muhtelif beyanlarda bulunmalarına sebebiyet vermiştir.⁶⁰ Klasik ulema neshi beda⁶¹ gibi değerlendirmek isteyen Yahudileri cahil olarak

tefsîri 'l-kitâbi 'l-azîz, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/190.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 3/637.

⁵⁸ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/176.

⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu 'l-gayb*, 3/637; Ebü'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Şihabiddin Ömer b. Kesir el-Kaysî el-Kuraşî el-Busravî ed- Dımaşkî eş-Şâfiî (İbn Kesîr), *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Sellâme (B.y.: Dâru Tîbe, 1420/1999), 1/376; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 2/68.

⁶⁰ Kıraatlerin tefsire etkisi konusunda bk. Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 118-121.

⁶¹ Beda, “Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi” olarak ifade edilir. Detaylı bilgi için bk. Avni İlhan, “Bedâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/290-291.

nitelemişlerdir.⁶² Öyle ki “nesih yoktur” diyen Yahudilere kendi şeriatlerinde vuku bulan nesihleri örnek vererek onları susturmaya çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak: “Hz. Âdem (a.s) zamanında kardeşler birbirleriyle evlenebilirken daha sonra bunun ilga edilmesi, Nuh’a (a.s) tüm canlı hayvanlar kan hariç helal iken Hz. Musa (a.s) ve kavmine birçok hayvanın yenilmesinin yasaklanması ile İbrahim peygambere (a.s) evladını kurban etmesi emredilip sonra bundan men edilmesi sayılabilir.”⁶³

Nesih ile “terk” kelimesi arasında da ilişki kurulmuştur. Bu bağlamda terk kelimesine: “unutma, geciktirme ve âyeti olduğu gibi bırakma” anlamları verilmiştir.⁶⁴ Mensûh âyetin yerine daha hafifi, daha ağırı yahut denginin gelebileceği savunulmuştur. Hafif hükmün yerine ağırının gelebileceğine örnek olarak bidâyette namazın mukimler için iki rekât iken dört rekatlı namaz ile değiştirilmesi, ağır hükmün yerine hafif olanın getirilmesine de kadınların iddet müddetinin bir yıldan dört ay on güne indirilmesi, denk hükmün gelmesine de kiblenin Beyt-i Makdis’ten Kabe’ye çevrilmesi sayılmıştır.⁶⁵

⁶² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî es-Semerkandî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, thk. Dr. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/531.

⁶³ Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 2/63; Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/ 1994), 1/351.

⁶⁴ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 1/193.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/641; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/ 1993), 1/148; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.), 1/201.

Örnek 2:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ
”Sizden birine ecel yaklaştığında şayet mal varlığı bırakacak ise anasına, babasına ve yakın akrabalarına vasiyette bulunması müttakiler için bir borç olarak yazılmıştır.”⁶⁶

Müellif, bu âyet-i kerîmenin en-Nisâ sûresi 4/11-12. âyetler ile neshedildiği görüşüne karşı çıkmaktadır.

Görüşünü ise şu şekilde temellendirmektedir:

“Oysa o âyetlerde, tam dört defa “Bu taksimat, -eğer varsa- ölenin vasiyeti yerine getirildikten ve borcu ödendikten sonra kalan mal hakkındadır!” uyarısı yer almaktadır. Bu da örfe uygun olduğu; bilhassa adaletsizlik yapıp da hak sahiplerinin hukukuna zarar verilmediği sürece vasiyetin “özellikle müttakiler için bir vecibe olarak” devam ettirdiğini gösterir. Kanaatimizce bu 180. âyet mensuh değildir.”⁶⁷

Ömer Rıza Doğrul (öl.1952), Muhammed İzzet Derveze (öl.1984), Muhammed Esed (öl.1992) ve Süleyman Ateş gibi müfessirlerce ise bu âyet muhkemdir.⁶⁸ Burada nesihten söz edilemez. Zira her âyetin tüm zaman ve zemine hitap ettiği ortadadır. Bu âyetle daha sonra inzâl edilecek olan en-Nisâ

⁶⁶ el-Bakara 2/180.

⁶⁷ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1378.

⁶⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/297-298; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 52; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/50; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü 'l-hadis* (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1383/ 1963), 6/295.

sûresi 11-12. âyetlere tedrici bir metotla zemin hazırlanmıştır. Bu durum da âyetin devre dışı bırakılmadığını göstermektedir. Çünkü el-Bakara sûresi 2/180. âyette mirastan pay alamayan akrabaların mirastan pay alabilmelerine olanak sağlanmıştır.⁶⁹ Bunun dışında buradaki âyette neshin olabileceğini savunan müfessirler de olmuştur.⁷⁰ Bu müfessirlerden kimine göre el-Bakara sûresi 2/180. âyet, en-Nisâ sûresinin 4/11-12. âyetleriyle nesih edilirken kimine göre de Hz. Peygamberin (s.a.v) şu hadisiyle nesih edilmiştir: *إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَدْ أَعْطَى لِكُلِّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ، فَلَا وَصِيَّةَ لِرِوَاثٍ* / “Muhakkak ki Allah her hak edene hakkını vermiştir. Bundan dolayı vârisin vasiyetine lüzum yoktur.”⁷¹ Kimi kitabullaha vahy-i metlûv, sünnet-i seniyyeye ise vahyin denetiminde vahy-i ğayr-i metlûv demişler, ikisinin de kaynağını bir görmüşler⁷² kimisi ise kitap ve sünnetin keyfiyetinin birbirinden farklı olduğunu ortaya koymuştur.⁷³ Öyle görünüyor ki hadis-i şerifin vasiyet âyetini neshedebileceğini savunanlar ilk görüşü, neshedemeyeceğini

⁶⁹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 1/274.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, trs.), 2/129-131; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm* (İstanbul: Risale Yayınları, 1957), 1/63; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/197; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, 3/546.

⁷¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdülbâki (Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1390/1975), “Ebvâbü'l-Vesâyâ”, 28 (No: 2120). Detaylı bilgi için bk. Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 2/18.

⁷² Şâtîbî, *Muvâfakât*, ı/335.

⁷³ Muhammed b. İdris eş-Şafî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1358/ 1940), 1/106.

savunanlar ise ikinci görüşü benimsemişlerdir. İkinci görüşü benimseyenler haber-i vâhidin Kur'an'ı neshedemeyeceği görüşünü ortaya atmışlardır.⁷⁴ Âyette geçen خَيْرًا (hayran) kelimesinin mal olduğu hususunda hemen hemen ittifak varken bu malın miktarının ne olduğu hususunda ihtilaf bulunmaktadır. İbn Abbas'a (öl.68/687-88) atıfla bir tarikte bu miktar 60 dirhem başka bir tarikte ise 700 dirhem olarak ifade edilmiştir.⁷⁵ Başka bir rivâyette ise bunun 'çok mal'ı ifade ettiği vurgulanmıştır.⁷⁶ Sonuç olarak Duman'a göre bu âyette de nesih yoktur.

Örnek 3:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرِ إِخْرَاجٍ فَإِنْ
“Ecel / خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَّعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ
vâki olup vefat eden erkekler eşlerinin bir yıllık geçimlerini temin için vasiyette bulunsunlar. Bu süreç içerisinde şayet eşler evden ayrılırlarsa size herhangi bir günah yoktur. Allah daima azizdir ve hüküm sahibidir.”⁷⁷

Duman, bu âyetin kendinden önce indirilen el-Bakara sûresi 2/234. âyet ile neshedildiği görüşünü kabul etmemektedir. Zira

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-tenvîr*, 2/151.

⁷⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *ed-Dürrü 'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.), 1/422.

⁷⁶ Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü 't-tenzîl ve hakâikü 't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib 1419/ 1998), 1/157.

⁷⁷ el-Bakara 2/240.

ona göre göre bu âyetteki “tema, muhatap, illiyet yani hikmet” birbirinden tamamen farklıdır. Bu iki âyet arasında herhangi bir tenakuz bulunmamaktadır. Hâlbuki bu âyette ölmek üzere olan kocaya geride kalacak olan eşinin mağduriyetinin giderilmesi adına kadının istemesi halinde evinde bir yıl bakılmasını yakınlarına vasiyet etmesini tavsiye ederken, el-Bakara 2/234. âyette ise eşi vefat etmiş kadınları konu etmektedir. Hukuki bir mesele olan kadının 4 ay 10 gün beklemesinin hikmeti el-Bakara sûresi 2/228. âyette zikredilmiştir ki o da kadının gebe olup olmadığının anlaşılmasıdır. el-Bakara 2/240. âyette ise konu hukukî değil ahlâkî boyutta ele alınmıştır. Buradaki hitap ölmek üzere olan kocayaadır. Bu da bu âyetin mensûh olmadığını ortaya koymaktadır⁷⁸

Zemahşerî'ye göre (öl.538/1144) bu durum neshe engel değildir. Zira Kur'an'ın tertibinde âyet okunuşta öne geçse de indirilmesi daha sonrayı bulabilir. Bu Kur'an'ın insicamında görülebilen bir durumdur. ⁷⁹ Fahreddin er-Râzî' ye göre (öl.606/1210) muahhar yani daha sonradan gelen hükmü –el-Bakara 2/240. âyet- mukaddem yani önceden gelen –el-Bakara 2/234. âyet- nesih edemez. Bu nesih ilkesine aykırılık teşkil eder.⁸⁰ Sâbûnî'ye göre (öl.2021) el-Bakara 2/240. âyet, el-

⁷⁸ Duman, *Beyanu'l-Hak*, 3/1413; a. mlf., *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 72-73.

⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/289. Bu konuda Ebüssûd Efendi, Neseфі, Âlûsî de Zemahşerî ile aynı kanaattedir. Detaylı bilgi için bk. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/236; Neseфі, *Medârikü't-tenzîl*, 1/201; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 1/551.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/493.

Bakara sûresi 2/234. âyetle nesih edilmiştir. Zira evde bir yıl süreyle tutulması İslâm'ın başlangıcındaki bir hüküm olup daha sonra gelen 4 ay 10 günlük süre bu bir yıllık süreyi nesih etmiştir.⁸¹

el-Bakara sûresi 2/240'ıncı âyetin hangi âyetle neshedildiği ise ihtilafli bir konudur. Kimine göre bu miras âyeti, kimine göre el-Bakara 2/234, kimine göre ise el-Bakara 2/237. âyettir.⁸² Mücâhid'in (öl.103/721) ve Taberî'nin (öl.310/923) başını çektiği müfessirler ise el-Bakara 2/240. âyette neshin olmadığını bilakis bu âyetin muhkem olduğunu savunmuşlardır.⁸³ Bu âyette nesih yoktur diyenler ağırlıklı olarak çağdaş müfessirlerden oluşmaktadır.⁸⁴ Bu âyette nesih vardır diyenler bunun Allah'ın kelimasında kolaylaştırma amacı taşıdığını, bu âyette nesih yoktur diyenler ise meseleye konu, muhatap ve illiyetin farklı olmasından dolayı âyetin hükmünün hâlâ geçerli olduğunu iddia etmişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif bu konuda Süleyman Ateş ile tamamen aynı fikri paylaşmaktadır. Zira Süleyman Ateş'in

⁸¹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Kâhire: Dârü's-Sâbûnî, 1417/1996), 1/139.

⁸² Detaylı bilgi için bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 1/739.

⁸³ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1/297-98; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (B.y.: Dâru Hicr, 1422/ 2001), 4/400.

⁸⁴ Detaylı bilgi için bk. Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980), 1/416; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 6/295; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 2/472; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/342; Ahmed Mustafâ el-Merâgî, *Tefsîrü'l-Meragî*, (B.y.: Matbaatu Mustafâ'l-Bâbi'l-Halebî, 1365/1946), 2/205; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, 1/428-429.

tefsiri incelendiğinde “Beyânu’l-Hak” tefsirinde ortaya konulan fikirlerle neredeyse birebir paralellik arz ettiği görülmüştür. Hatta kimi yerde cümleler dahi benzerlik göstermektedir.⁸⁵ Özetle müellifin “Bu âyette nesih yoktur.” diyen modern müfessirlere yakın olduğu görülebilmektedir.

Örnek 4:

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفَوْهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللَّهُ
فَيَغْفِرْ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ / “Semâda ve
yerkürede her ne varsa hepsi Allah’ındır. Nefislerinizde olanı ister âşikâr edin isterse gizleyin, Allah sizi nefislerinizde olanla yargılayacaktır. O dilediğine mağfîret dilediğine azap eder. O, herşeye gücü yetendir.”⁸⁶

Müellif, bu âyetin kendisinden sonra gelen Bakara sûresi 2/285-286. âyetleriyle nesih edildiği düşüncesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Aksine âyetin mensûh değil muhkem âyetlerden olduğunu savunmaktadır. Zira müellife göre bu âyet borçlanma hukukunu konu edinen el-Bakara sûresi 2/282 ve 283. âyetlerin bağlayıcı sonuç cümlesidir. Görüşünü de İbn Abbas (öl.68/687-88), Mücahid (öl.103/721), İkrime (öl.105/723), Taberî (öl.310/923) ve İbn Atiyye’den (öl.541/1147) gelen nakille desteklemiştir.⁸⁷

⁸⁵ Detaylı bilgi için bk. Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, 1/428-429; Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1413.

⁸⁶ el-Bakara 2/284.

⁸⁷ Duman, *Beyanu’l-Hak*, 3/1440-1441.

Taberî'ye (öl.310/923) göre bu âyette nesih bulunmamaktadır. Bu âyet muhkemdir. Zira kudreti gereği her şeyi ezeli ilmiyle bilen Cenâb-ı Hakk'ın bildiği şeylerin tamamından dolayı kullarını cezalandırması gerekmez. Âyette Allah'ın (c.c.) mahşer günü lütfkârlığını mümin kullarına, azabının da şiddetli olduğunu inkârcılara göstermesi hedeflenmiş olabilir. Bundan dolayı âyetin hükmü halen geçerlidir. O bu görüşüyle eserinde yer verdiği Dahhâk'ın (öl.105/723) görüşünü muteber addetmiştir.⁸⁸ Kaynaklar incelendiğinde bu âyette neshi kabul etmeyenlerin yaklaşımı “kudret” eksenli olurken, kabul edenlerin ise “maslahat ve merhamet” eksenli olduğu görülür. Burada neshi kabul etmeyenlerin temel argümanlarından bir tanesi de bu âyetin ihbârî/ haber bildiren, vaad ve vâid kapsamında değerlendirilmesidir.⁸⁹ Kaynaklarda hangi hususların neshe konu olup olamayacağı ulema tarafından disiplin altına alınmıştır.

Neshin gerçekleşebilmesi için belli şartlar gerekmektedir. Bu şartlar:

- a) Nesih yalnızca ahkâm yani hüküm bildiren âyetlerde gerçekleşir.
- b) Hüküm ifade eden âyetler arasında zıtlık bulunmalı ve her iki âyet grubuyla da amel etmek imkânsız olmalıdır.

⁸⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 5/143.

⁸⁹ Sa'dî, *Tefsîrü's-Sa'dî*, 120; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1082; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/232; Şa'ravî, *Tefsîrü's-Şa'ravî*, (B.y.: Metâbiu Ahbârî'l-Yevm, 1418/1997), 2/1235; Mâturîdî es-Semerkandî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 2/289; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 1/390; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, (Dımaşk: Dârü'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1418/1997), 3/129; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/423; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 2/238.

c) İnanca, fazilete, habere dayalı âyet gruplarıyla uyarı ve tehdit ihtiva eden âyet gurubunda yine nesihten söz edilemez.

d) Aynı anda inzâl edilmiş âyetler arasında nesihten söz edilemez.

e) İki âyet arasında zaman farkı olmalıdır. Yani mensûh/hükmü kaldırılan âyet önce, nâsih/hükmü kaldıran âyet ise sonra indirilmelidir.

f) Nâsih, mensûhtan daha hayırlı yahut dengi olmalıdır.

g) İmam Şâfi'ye göre (öl.204/820), Kur'an'ı ancak Kur'an nesh edebilir, sahih dahi olsa sünnet Kur'an'ı nesh edemez. Zira sünnet Kur'an'ın dengi olamaz.⁹⁰

Bakara sûresi 2/284. âyeti kapsamında neshin olamayacağını savunanların bir diğer savı bu âyette anlatılmak istenenin “şahitliğin gizlenmesi” olgusudur yani konunun farklı oluşudur.⁹¹ Yine Merâgî (öl.1952) burada neshin olmadığını cahiliye izlerinin silinmesinin amaçlandığını iddia etmiştir.⁹² Ebû Zehre (öl.1974) ise “Âyetler arasında zıtlık ve uzlaştıramama söz konusu değil ki nesh olsun” diyerek neshi bu âyet özelinde reddedenler arasındadır.⁹³ Şa‘ravî (öl.1998)

⁹⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 234; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Eşref el-Malibârî (Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi Câmîati'l-İslâmiyye, 2003), 1/135; Remzi Kaya, “Kur'an-ı Kerim'de Neshi İddia Edilen Âyetler”, 354; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustasfa*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi (B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 97-98; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 163-164.

⁹¹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 2/126; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/451; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, 4/519.

⁹² Merâgî, *Tefsîrü'l-Merâgî*, 3/80.

⁹³ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 2/1084.

de bu âyetin mensûh olmadığı kanaatindedir. Ona göre tövbe kapısı kıyamete kadar her kula açıktır. Bu âyet bize Cenâb-ı Hakk'ın her daim kullarını görüp gözeten olduğunu ortaya koyduğundan ve Kur'an'ın bütünlüğüne aykırı olmadığından neshedilmiş olması düşünülemez.⁹⁴ Duman da bu âyetin nesh edilmediği görüşünü benimsemiştir. Zira bu hususta Taberî'nin (öl.310/923) görüşlerine genişçe yer verdiği ve onun görüşünden etkilendiği müşahede edilmiştir. Müellife göre bu âyet Bakara 2/282 ve 283. âyetlerin sonuç cümlesi mesabesindedir.⁹⁵

Örnek 5:

يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ / “Allah, meşiet-i gereği dilediğini imha eder dilediğini ise sâbit kılar. Ümmü'l-Kitâb onun indindedir.”⁹⁶

Müellife göre bu âyet-i kerîmede işaret edilen husus zannedildiği gibi âyetin hükmünün yürürlükten kaldırılması değildir. Yani burada bilinen şekliyle nâsih-mensûh mefhumundan bahsedilemez. Bilakis burada kast edilen Hz. Musa (a.s) ile Hz. Îsâ (a.s) dönemi ahkâm-ı ilâhîsinin Hz. Muhammed (s.a.v) devri ahkâmı/şeriatı ile yürürlükten kaldırılmasını ifade etmektedir. Duman'a göre bu realiteye daha uygundur.⁹⁷ Âyette geçen mahv kelimesinin dilbilimciler

⁹⁴ Şa'ra'vî, *Tefsîrû's-Şa'ra'vî*, 2/1236-1237.

⁹⁵ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1440-1441.

⁹⁶ er-Ra'd 13/39.

⁹⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/1240; a. mlf., *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. Îsâ'nın Dönüşü-*, 62-63.

“silme, yok etmek, gidermek, iptal etmek” gibi anlamlar taşıdığını ifade etmişlerdir.⁹⁸ Bu lügat anlamlarından hareketle yazarlar bu konuda muhtelif beyanda bulunmuşlardır. Sözelimi Vâhidî (öl.468/1076) İbn Mes‘ûd’tan (öl.32/652-53) nakille bu âyette geçen mahv’in: “rızkın artırılıp eksiltilmesi, ecel, huzur ve huzursuzluğun giderilmesi” olduğunu bildirmiştir.⁹⁹ Mâturîdî’ye (öl.333/ 944) göre âyette geçen mahv “yok etmek, halden hale çevirmek, ömrün nihâyete ermesini, inançsız birinin Müslüman olunca günahlarının silinip iyiliğe tebdil edilmesini ve yaratılış yolculuğunu” ifade etmektedir.¹⁰⁰

Klasik ve modern dönemde âyetin yorumlanmasında tespit edebildiğimiz kadarıyla farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki çağdaş müfessirler buradaki silmenin geçmiş şeriatleri içine aldığı savunmuş,¹⁰¹ klasik dönem müfessirleri de Kur’an’ın içerisinde gerçekleşen bir nesih faaliyeti olarak ele

⁹⁸ Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, “m-h-v”, 39/510; Dureyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-Lüğa*, “m-h-v”, 1/574; Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, “m-h-v”, 3/314; Ezherî, *Tezhibü'l-Lüğa*, “m-h-v”, 11/57.

⁹⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, 12/377.

¹⁰⁰ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 6/352.

¹⁰¹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîd*, 12/377; Merâgî, *Tefsîrü'l-Meragî*, 13/114; Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 5/ 553; Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 8/3967; M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 77; a. mlf., *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 318-321; Talip Özdeş, “Kavramdan Teoriye Nesh Problemi”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş vd., *Güncel Tefsir Problemleri*, 170; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/468; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19/50; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 9/329.

almışlardır.¹⁰² Bunun yanı sıra âyetteki “mahv” kelimesi birçok şekilde yorumlanmıştır: “ayın güneş tarafından silinmesi”, “kimi nesillerin yok edilip kiminin bırakılması”, “kader ve kaza”, “kimi ruhların uykudayken kabz edilip kiminin bedene tekrar iade edilmesi”, “tövbe edenlerin tövbesinin kabul edilip günahlarının silinmesi” olarak da yorumlanmıştır.¹⁰³ Ümmü’l-Kitâb’ın ne olduğu konusunda muhtelif görüş olmakla beraber genel eğilim onun Levh-i mahfûz’u ifade ettiğidir. Diğer bir görüşe göre ise bu Cenâb-ı Allah’ın ezeli ilmi, kitabın aslı, helal ve haramı kapsayan hükümler, meleklerin tuttuğu kitap ve zikir olarak da yorumlanmıştır.¹⁰⁴

Sonuç olarak klasik ve çağdaş dönem müfessirleri incelendiğinde Zeki Duman’ın görüşünün çağdaş dönemde birçok müfessirce dile getirilen “önceki şeraitlerin yürürlükten kaldırılması” söylemiyle uyum arz ettiği tespit edilmiştir.

Örnek 6:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ
“Ey Nebî! / وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

Müminleri kıtâl için yüreklendir. Şayet içinizde sabırlı yirmi

¹⁰² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/383; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 2/80; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/27; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/158.

¹⁰³ Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 9/332; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/534; Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 4/325.

¹⁰⁴ Örnek olarak bk. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 13/573; Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 6/353; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/534; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 9/333; Sa'dî, *Tefsîrü's-Sa'dî*, 419.

kişi mevcut olursa kâfirlerden iki yüz kişiye galebe çalar. Yine inananlardan yüz kişi, inkârcılardan bin kişiyi hezimete uğratar. Çünkü kâfirler düşünmeyen bir topluluktur.”¹⁰⁵

Duman’a göre burada nesihten asla söz edilemez. Zira bir bütün halinde inzâl edilen surenin âyetleri arasında nesih câri olamaz. Kaldı ki bu âyet ihbârîdir yani haber bildirmektedir, ahkâma dair olmadığı için gene nesih vaki olamaz. Ancak burada şunu ifade etmek isteriz ki ihbârî cümleler de inşâ ifade edebilmektedir.¹⁰⁶

Duman’a göre ulemanın bu âyetin peşi sıra gelen 8/66. âyeti¹⁰⁷ nâsîh olarak görmesi realiteyle uyuşmamaktadır. Zira İslâm’ın başlangıcında Müslümanlar sayıca, askeri ekipmanlarca düşmanlarına nispetle zayıf durumda idiler. Manevi moral ve Allah katında değer olarak müminlerin on müşriğe bedel olduğu vurgulanmış ve savaşa teşvik edilmiştir. Devamındaki âyette ise manevi moral ve psikoloji, sebat ve azme göre bu oran iki müşriğe bir mümin olarak karara bağlanmıştır. Şu var ki aynı motivasyon ve moral yakalandığında bire on oranı mutlaka devam edecektir. Bu da burada neshin değil

¹⁰⁵ el-Enfâl 8/65.

¹⁰⁶ İsmail Durmuş, “İhbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/ 527-28; Ferit Dinçer, “Kur’ân’da Haber ve İnşâ Bildiren Fiillerin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması (Keşşâf Örneği)”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 592-95.

¹⁰⁷ اَللّٰهُ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيْكُمْ ضَعْفًاۗ فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِّائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوْا مِاٰتَيْنَۙ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌۙ اَللّٰهُ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيْكُمْ ضَعْفًاۗ فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِا۟ئَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوْا مِا۟تَيْنَۙ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌۙ يَغْلِبُوْا اَلْفَيْنِۙ بِاِذْنِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ مَعَ الصّٰبِرِيْنَ / “Allah, sizdeki zaaf durumunu bildiğinden dolayı size kıtâl hükümlerini hafifletti. Bundan sonra inananlardan yüz kişi kâfirlerden iki yüz kişiyi, bin kişi ise iki bin kişiyi yenilgiye uğratar. Allah sabredenlerle hemdemdir.” (el-Enfâl 8/66).

müminlerin üzerindeki yükü hafifletmenin mevzu bahis olduğunu ortaya koymaktadır. Bu oranlama ahirette elde edilecek sevaplara bir orantılamaya da olabilir.¹⁰⁸

Klâsik dönem müfessirlerinin kimine göre burada hafifletme¹⁰⁹, kimine göre ise nesih vardır ve bu el-Enfâl 8/65. âyetin devamındaki el-Enfâl 8/66. âyetle vuku bulmuştur.¹¹⁰ Modern dönemde ise burada nesih olmadığı şiddetle vurgulanmış ve karşı çıkmıştır.¹¹¹ Duman da bunlar arasındadır.

Örnek 7:

فَإِذَا انسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُرُوهُمْ
وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ
عَفُورٌ رَّحِيمٌ / “Haram aylar geride kalınca müşrikleri bulduğunuz yerde katledin, onları hapsedin, egemenliğiniz altına alarak aman vermeyin. Ancak nedamet getirerek namaz ve zekât

¹⁰⁸ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1475-1476; a. mlf., “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi”, 42-44; a.mlf, *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa’nın Dönüşü-*, 68-72.

¹⁰⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/124; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/334-335.

¹¹⁰ Ebüssuud Efendi, *İrşadü'l-akli's-selim*, 4/34-35; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/655-656; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 4/102-103.

¹¹¹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, 1/337-338; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 3/531-533; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 2/707-708; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 10/55-58; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 7/85-87.

sorumluluklarını yerine getirirlerse salıverin. Zira bağışlamak Allah'ın şânındandır.”¹¹²

Duman, âlimler arasında seyf/kılıç âyeti olarak bilinen et-Tevbe sûresi 13/5. âyetin barışa dair tüm âyetleri neshettiği fikrine şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre âlimlerin bu âyeti mensûh addetmelerinin arka planında Kur'an'a atomistik/parçacı yaklaşım sergilemeleri yatmaktadır. Hâlbuki ilgili âyet Mekke ve Mekke yakınlarındaki müşriklerle alakalıdır. Bundan Kur'an'ın tarihsel olduğu zannına kimse kapılmamalıdır. Bilakis Kur'an'ın ahkâmı evrensel ve kıyamete değin geçerli olduğundan dolayı her zaman ve zeminde hükümlerin tekrar tekrar uygulanması söz konusudur. Bu âyetin inmesine neden olan hadise günümüzde tekrar gerçekleşirse bu âyet gereğince amel etmek mümince bir tavır olacaktır. Yoksa İslâm'da asıl olan savaştan yana tutum sergilemek değil; barışın tesis edilmesidir. Bu konuda da Cenâb-ı Allah'ın nihâî hükmü el-Mümtehine sûresi 60/7-9. âyetlerde vurgulanmıştır. Ulema bu âyet bağlamında farklı görüşler ortaya koymuştur. Kimi bu âyetin muhkem olduğunu savunmuş,¹¹³ kimi bu âyetin sadece antlaşmalarını çiğneyen müşrikleri kapsadığını dile getirmiş,¹¹⁴ kimi ise bu âyette nesih

¹¹² et-Tevbe 13/5.

¹¹³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 11/343-345; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 8/72-73; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/346-347; Muhammed İzzet Derzeze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 9/357; Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşilî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418/1997), 3/71.

¹¹⁴ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 231-232; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/28-34; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/115; M.

olduğunu savunmuştur.¹¹⁵ İbn Kesîr'e (öl.774/1373) göre ise âyet el-Bakara sûresi 2/191¹¹⁶ ile tahsis edilmiştir.¹¹⁷ Bunun nesih olduğu kanaatini taşıyan Dahhâk (öl.105/723) ve Süddî'ye (öl.127/745) göre bu âyet Muhammed sûresi 47/4. âyetle nesih edilmiştir. Nesih yoktur diyenler ise görüşlerini el-Bakara sûresi 2/190, 2/256, en-Nisâ sûresi 4/90 ve el-Mümtehine 60/9. âyetlerle temellendirmişlerdir.¹¹⁸ Buradaki haram aylarla kastedilen ayların hangileri olduğu hususu da ihtilafıdır. Kimine göre buradaki haram aylar Recep, Muharrem, Zilkâde, Zilhicce¹¹⁹ iken, kimine göre bu aylar Zilhiccenin son 20 günü ile Muharrem'in 30 günü yani toplamda yaklaşık 50 günlük süredir.¹²⁰ Kimine göre Şevval, Muharrem, Zilkâde, Zilhicce, yine kimine göre ise Muharrem, Safer, Rebûlevvel, Rebûlahirdir.¹²¹ Bu bağlamda anılan görüşlerden yola çıkarak müellifin nesih yoktur diyen çağdaş müfessirlere yakın durduğu görülmektedir.

Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, 101-102; a. mlf., *Günümüz Tefsir Problemleri*, 325-26.

¹¹⁵ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdül-akli's-selîm*, 4/43-44; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 10/107; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 1/485.

¹¹⁶ وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجْتُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فَبِيئَةٌ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ / "Müşrikleri kabz ettiğiniz yerde temizleyin. Sizi yurdunuzdan çıkarttıkları gibi siz de çıkartın. Fitne birini öldürmekten daha beterdir. Harem bölgesinde sizinle savaşmadıkça müşriklerle savaşmayın. Şayet buna yeltenirlerse de gereğini yapınız. İşte inkârcıların sonu budur!" (el-Bakara 2/191).

¹¹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/111-113.

¹¹⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4/28-34.

¹¹⁹ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 225.

¹²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/157.

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/247.

Örnek 8:

وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُزِيلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ /

“Biz bir âyetin hükmünü sonradan getireceğimiz âyetle kaldırdığımızda -ki Allah ne inzâl ettiğini bilendir- inkârcılar seni (Kur’an’ı) uydurmakla suçlasalar da bu böyle değildir. İnkârcılar hakka idrakte nasibi olmayanlardır.”¹²²

Duman’a göre buradaki “âyet” ile neyin kastedildiği muğlaktır. Öncelikle bununla neyin kastedildiği apaçık ortaya konulmalıdır. Müellife göre buradaki âyet kelimesinden murat “Kur’an-ı Kerim” in ta kendisidir. Çünkü âyetin tematik bütünlüğünün ve Mekkî oluşunun kendisini bu kanaate ittiğini ifade etmiştir.¹²³

Geleneksel dönemde ise bu âyette nesih olduğu kanaati ağır basmaktadır. Çünkü Allah (c.c.) kullarının maslahatını gözetmekte olup değişen zamana karşı ilim ve hikmetinden dolayı âyetleri neshetmektedir.¹²⁴ Çağdaş dönemde ise buradaki murat önceki ümmetlere mahsus olan hükümlerin yerine Kur’an’ın mesajının ikame edilmesidir. Aksi durumda bu Allah’ın bilgisizliğine işaret edecektir ki –hâşâ- bu O’nun için düşünülemez. Kaldı ki neshedilen âyetlerin daha sayısı, hangi âyetleri kapsadığı belirsizdir. Hz. Muhammed’den de (s.a.v) bu konuda sâdır olan herhangi bir rivâyetin olmaması buradaki âyetlerin geçmiş şeriatler olarak yorumlanmasını

¹²² en-Nahl 16/101.

¹²³ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 2/1027-1028.

¹²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/634; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/486-487; Beyzâvî, *Envârü 't-Tenzil*, 3/240; Ebüssuûd Efendî, *İrşâdü 'l-akli 's-selîm*, 5/141.

kaçınılmaz kılmaktadır.¹²⁵ Şimşek'e göre âyetin önü ve arkası dikkatli bir biçimde okunduğunda konu edinilen şeyin Kur'an olduğu görülecektir. Zira bu âyetin devamındaki âyetlerde Cebrail'in (a.s) Kur'an'ı Hz. Muhammed'e (s.a.v) inzâl ettiğiinden ve müşriklerin Kur'an'ın Hz. Peygamber'e (s.a.v) Mekke'de yaşayan Rum bir genç tarafından öğretildiği iddialarına yer verilmiştir. Bu da buradaki âyetteki tebdilin önceki şeriatler olduğunu nazarı dikkate sunmaktadır. Kısaca burada Kur'an'ın nâsîh, önceki şeriatların mensûh olduğu konu edinilmiştir.¹²⁶ Duman da meseleye tenzih merkezli baktığı için bu hususta muasır yazarlar gibi düşünmektedir.¹²⁷

Örnek 9:

الرَّانِي لَا يَنْكُحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكُحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحَرِيمٌ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ / “Zina fiilini işleyen erkek kendi gibi bir kadınla yahut müşrik bir kadınla evlenir. Aynı durum bu fiili gerçekleştiren kadınlar için de geçerlidir. Bu cürümü işleyenlerle evlenmek mümin kullara yasaklanmıştır.”¹²⁸

¹²⁵ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 328; Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 328; Mâverdî, *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, 3/214; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/78, 2/669.

¹²⁶ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 3/182-183.

¹²⁷ Duman, *Beyanu'l-Hak*, 2/1026-1028; a. mlf., *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 59-61; a.mlf., “Kur'an-ı Kerim'de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi”, 36-37.

¹²⁸ Nûr 24/3.

Duman'a göre recm konusunun açıklığa kavuşturulması için Hz. Peygamberden (s.a.v) bu konuda rivâyet edilen mütevatir hadis getirilmesi gerekmektedir. "Metni mensûh, hükmü bâki âyet" şeklindeki nesih anlayışı, el-İsrâ sûresi 17/105. âyette geçen "Hakk"¹²⁹ kavramına aykırıdır. Recm uygulamasının ise Nûr sûresi 24/2. âyetinin iyi anlaşılmasından veya Nûr sûresi nâzil olmadan önce uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki zina edenlerin ahirette karşılaşacakları ceza el-Furkân sûresi 25/68-71. âyetlerde izah edilmiştir. Bundan dolayı müellif apaçık âyet varken metni Kur'an'da dahi yer almayan uygulamanın peşinden gidilmemesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁰ Buna karşın Recm uygulaması ile ilgili kaynaklarda birçok rivâyet zikredilmektedir. Onlardan ikisi şu şekildedir:

وَالشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا فَارْجُمُوهُمَا أَلْبَتَّةَ نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ / "Yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ettiklerinde Allah ve Rasûlünden bir

¹²⁹ وَيَالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا / "Biz Kur'an'ı sadece gerçeğin bilgisi olarak indirdik, o da (sana) yalnız gerçeği söyleyerek geldi; seni de ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik." (el-İsrâ 17/105).

¹³⁰ Duman, *Beyanu'l-Hak*, 3/1750-1751; a. mlf., *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 99-107; a.mlf., "Kur'an-ı Kerim'de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi", 32-33.

ceza olarak onları mutlaka recmedin...”¹³¹ recm hadisi ile ilgili farklı râvî tariki ve farklı rivâyet kalıpları kullanılmıştır.¹³²

مَا رُوِيَ عَنْ عَمْرِ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ لَوْلَا أَن أَعْشَى أَن يَقُولَ النَّاسُ قَدْ
“Ömer b. Hattab (r.a.) şöyle demiştir: ‘Şâyet insanların Ömer Allah’ın kitabına eklemeler yapıyor diyeceklerinden korkmasaydım recm âyetini mushafa yazardım”¹³³

Neshi reddeden çağdaş yazarlar, kadim dönemde anlaşıldığı şekliyle neshi reddettikleri için doğal olarak sünnetin Kur’an’ı neshedemeyeceğini iddia etmektedirler. Bundan dolayı da bilinen şekliyle recm’e karşı çıkmaktadırlar. Bir de bu konunun sübutu ve delâleti katî olan Kur’an ile değil de sünnet ve icma ile sabit olması da çağdaş düşünürlerin zihninde soru işaretlerine neden olmuştur.¹³⁴ Duman da onlar arasında yer

¹³¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlîsî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlîsî*, nşr. Dr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, (Mısır: Dâru Hechr, 1419/1999), “Ehâdîsü Ebû Musa el-Eş’arî”, 615 (No: 615).

¹³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (B.y.: Dâru İhyâî’l-Kütübî’l-Arabî, 1431/2010), “Kitabü’l-Hudûd”, 9 (No: 2553); Bu konuda detaylı bilgi için bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 166.

¹³³ Ebu’l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali el-Bağdâdî, *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*, thk. Züheyr el-Şâviş-Muhammed Ken’an (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1404/1983), 21.

¹³⁴ Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, “Kur’an-ı Kerim’de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2, (2003), 119.

almaktadır. Klasik dönemde ise bu âyetin Nûr sûresi 24/32. âyetle¹³⁵ neshedildiği görüşü hâkimdir.¹³⁶

Sonuç olarak, aktarılan örneklerden görüleceği üzere nesih kelimesinin birden çok anlama gelmesi dilciler ile usulcülerin meseleye yaklaşım tarzlarını etkilemiştir. Şunu ifade etmeliyiz ki neshi inkâr eden dinden çıkmadığı gibi benimseyen de ayrıca mükâfatlandırılmayacaktır. İlk dönem âlimleri neshi daha ziyade lügat anlamıyla anlamışlardır. Nesih kavramının bilinen ıstılahî anlamı ilk olarak İmam Şâfiî (öl. 204/820) ile ve sonraki dönemde ortaya çıkmıştır. Anılan delillere dikkatli bakıldığında şu net bir şekilde görülecektir ki âyetlere yaklaşım tarzı, metot ve usuldeki farklılıklar âyet gruplarının farklı yorumlanmasına neden olmuştur. Bu durum neshedilen âyet sayısında da kendisini açıkça ortaya koymaktadır. Eski şeriatlerin kaldırılması anlamında neshi hemen hemen herkes kabul ederken, Kur'an-ı Kerim'in kendi bünyesi içerisindeki nesih konusunda ise hem ret hem de kabul söz konusudur.

M. Zeki Duman'ın neshi geçmiş şeriatlerin yürürlükten kaldırılması olarak anladığını rahatlıkla ifade edebiliriz. O, bu yönüyle modern dönem yazarlarıyla fikrî anlamda uyum halindedir. Çünkü nesih kelimesine yüklediği anlam, anılan

¹³⁵ وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُعْطِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ / “Çinizden bekar olanları evlenmeye istekli köle ve câriyelerinizle nikahlayın. Şayet bunlar fakru zarûret halinde iseler Allah fazlı ile onları muhtaçlıktan kurtarır. Zira onun hazinesine hudut çizilemez ve o herşeyi hakkıyla bilmektedir.” (Nûr 24/32).

¹³⁶ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/157; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/488; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/10; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 6/127-130; Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 7/511; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 4/163.

örneklerde de görüleceği üzere onu çağdaş yazarların çizgisine yakın kılmıştır.

2.4.2. Seferilik

Seferilik hiç şüphesiz ki Allah'ın (c.c.) kullarına kolaylıklarından bir tanesidir. Zira kendisi kulları için kolaylığı arzuladığını Kur'an-ı Kerim'de apaçık ortaya koymuştur.¹³⁷ Seferilik hususunda referans alınan âyet en-Nisâ 4/101 olmuştur.

Sefer kelimesi sözlükte: “Seyahat etmek, yolculuk etmek, gitmek, belli bir mesafeyi kat etmek”¹³⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Seferiliğin zıttı hadarî/mukimlikdir.¹³⁹ Fıkhî terminolojide ise seferilik: “şer‘an aranan şartlar çerçevesinde belirli uzaklıkta bir yere gitmeyi” ifade eder.¹⁴⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) harp, yolculuk, hac gibi çeşitli vesilelerle seferilikte nasıl ibadet edileceğini ümmetine göstermiştir.¹⁴¹ Yolculuk halinde olana seferî, yolculuk halinde olmayanlara ise mukim adı verilir.¹⁴² Hanefî mezhebinde bir kişinin seferî sayılabilmesi için mezhep içerisinde kabul edilen en yaygın görüşe göre “kişinin 3 gün 3 gece mutat yürüyüşle

¹³⁷ el-Bakara 2/185.

¹³⁸ Halil b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, “s-f-r”, 7/246; Cevherî, *es-Sihâhu Tacü'l-Lüğa*, “s-f-r”, 2/685.

¹³⁹ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, “s-f-r”, 408; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, “s-f-r”, 2/717; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, “s-f-r”, 4/367.

¹⁴⁰ Fahrettin Atar, “Sefer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/294.

¹⁴¹ Şevket Topal, “Elmalılı ile Aksekili Arasındaki Seferilik Hükmü Tartışması”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 12.

¹⁴² Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1633.

gerçekleştireceği yolculuktur.”¹⁴³ Duman ise seferilik müddeti, mesafesi gibi hususlarda geleneksel anlayışın dışına çıkmış ve bu hususta Ömer Nasuhi Bilmen’in (öl.1971) “Büyük İslâm İlmihali” adlı eserinde yer alan açıklamaları eleştiriye tâbi tutmuştur. Bilmen’e (öl.1971) göre mutat yürüyüş üç günlük¹⁴⁴ yani on sekiz saatlik mesafeyi içerisine almaktadır. Bu da 90 kilometrelik bir mesafeyi ifade etmektedir. Bilmen, seferilik süresinin 15 gün olduğunu, 4 rekâtlık farz namazların 2 rekât olarak kılınacağını ifade etmiştir. Duman’a göre bu görüş günümüz teknolojisinin getirdiği kolaylıklarla uyum halinde değildir. Zira zamanın değişmesiyle ahkâmın değişmesi kaçınılmazdır.¹⁴⁵

a) Geleneksel Dönemde Seferilik

Geleneksel dönem müfessirleri savaş ve yolculuk hallerinde Hz. Peygamber’in (s.a.v) uygulamalarından ve hadislerinden yola çıkarak namazların kısaltılmasına sıcak bakmışlardır.

¹⁴³ Bedri Aslan, “Seferilik Tespiti Hususunda İmam Ebû Hanife ve İmam Şâfiî’nin Görüşlerinin Sonraki Dönemlere Yansımaları”, *Artuklu Akademi Dergisi* 3/1 (2016), 82.

¹⁴⁴ Buradaki üç günlük mesafe vurgusunun arkasında mesh hadisi yatmaktadır. Zira Hz. Peygamber (s.a.v): يَا مُرْتَبَا أَنْ نَمْسَحَ، لِلْمُقِيمِ يَوْمًا وَلَيْلَةً، / “Mukîm, mestleri üzerine bir gün bir gece; yolcu ise üç gün üç gece mesheder.” buyurmuştur. Bilgi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbn Mâce*, nşr: Muhammed Fuâd Abdülbâki (B.y.: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabî-Faysal İsâ’l-Bâbi’l-Halebî, trs.), “Kitabü’t-Tahâre”, 1 (No: 552).

¹⁴⁵ Duman, *Bayânu’l-Hak*, 3/1633-1634.

Zira bu Allah'ın sadakası ve ihsanı olarak görülmüştür.¹⁴⁶ Sahabe'nin uygulamaları, müçtehit imamların kanaatleri ve mezhep içi doktrinler de bunu destekler mahiyettedir.¹⁴⁷

b) Modern Dönemde Seferilik

Modern dönemde ise bu âyetin emniyetin olmadığı zamanlardaki korku namazını ihtiva ettiği kanaati ağır basmaktadır. Zira yolcunun namazı kısaltması bu âyetin mucibince değil, sünnet-i seniyye ile kaim olmuştur. Buna rağmen modern müfessirlerden kimisinin de geleneksel dönem müfessirlerinin kanaatine sahip olduğu söylenebilir.¹⁴⁸

Şunu da ifade etmeliyiz ki geleneksel dönem müfessirlerinin bir kısmı muasır müfessirler gibi düşünebiliyorken, modern müfessirlerden kimisi de geleneksel dönem müfessirleri gibi meseleye yaklaşmışlardır. Yani aralarında net, keskin bir çizgi olduğu söylenemez.¹⁴⁹

c) M. Zeki Duman'a Göre Seferilik

¹⁴⁶ /صدقة تصدق الله بها عليكم فاقبلوا صدقته “Bu Allah'ın size bir sadakasıdır, O'nun sadakasını kabul ediniz.” Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Salâtu'l-Müsâfirîn”, 4.

¹⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-azîm*, 2/393-398; Taberî, *Câmiü 'l-Beyân*, 7/404; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi 'l-Kur'ân*, 5/ 351-354; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/558-559.

¹⁴⁸ Örnek olarak bk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü 't-Tefâsîr*, 1/276.

¹⁴⁹ Örnek için bk. Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru 'l-Münîr*, 5/234; Neseîfî, *Medârikü 't-tenzîl*, 1/390; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/129-131.

إِنْ خِفْتُمْ أَنْ وَاذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ ۗ
“Yolculuğa / يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا
çıktığınızda inkârcıların size zarar vermesinden korkarsanız
namazınızı taksir etmenizde bir beis yoktur. Zira münkirler siz
inananların apaçık hasmıdır.”¹⁵⁰

Müellife göre ise en-Nisâ 4/101. âyet yolculuk halinde namazların kısaltılmasına delil olamaz. Burada bahsedilen husus savaş ortamında yani emniyetsiz bir ortamda namazın ne şekilde eda edileceğidir. Bu görüşünü de el-Bakara 2/239. âyetle temellendirmeye çalışmıştır. Yine Duman’a göre namazların kısaltılmasının illeti “meşakkat” değil de harp yani “savaş hali/ emniyet sorunu” dur. Zira Kur’an-ı Kerim’de direkt olarak “Namazları kısaltın!” şeklinde delâlet ve sübutu kat’i bir emir bulunmamaktadır. Konuyla ilgili âyetin ise “Namazı kısaltmanızda size bir günah/sakınca yoktur” şeklinde anlaşılmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Namazların kısaltılması konusunda geleneksel dönem âlimlerinin görüşlerini eleştiren Duman, günümüzde namazların cem’ine¹⁵¹ sıcak bakmamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber’in (s.a.v) hayatında namazların cem’i iki kez

¹⁵⁰ en-Nisâ 4/101.

¹⁵¹ Cem’: Meşru nedenlerden ötürü iki vakit namazının bir vakitte birleştirilerek kılınmasını ifade eden bir terimdir. Sabah namazında cem’ söz konusu değildir. Şâyet namazlardan öğle ve ikindi namazı birleştirilip öğle vaktinde kılınırsa buna ıstilahî olarak cem’-i takdim, şâyet ikindi namazında kılınırsa buna da cem’-i tehir denir. Aynı şey akşam ile yatsı namazlarında da gerçekleşirse aynı şekilde isimlendirilir. Detaylı bilgi için bk. Halit Ünal, “Cem’”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/277-278.

gündeme gelmiştir. Birisi Zilhicce ayının dokuzunda Arafat'ta, bir diğeri de Hendek muharebesi akabinde Kurayzaoğullarının üzerine yürüdüğü zamandır. Bundan dolayı namazların cem'i, kazaya bırakılması, sefer gerekçesiyle kısaltılması hususunda günümüz dünyasındaki teknolojik gelişmelerin göz önünde bulundurularak bu hususlardaki fetvaların gözden geçirilmesini teklif etmiştir.¹⁵² Öte yandan Rasûlullah'ın (s.a.v) uygulamasında yolculukta namazların kısaltılmasının sünnet olduğu anlaşılmaktadır. Klasik ve modern dönem müfessirlerince de en-Nisâ 4/101. âyetin seferilik ve yolcu olanların namazına işaret ettiği tespit edilmiştir.¹⁵³ Sözelimi Ebû Hanîfe (öl. 150/757) namazların yolculukta kısaltılmasını ruhsat değil, azimet saymıştır.¹⁵⁴ Ayrıca yolcu namazının nüzûlü ile tatbiki arasında süre farkı bulunmaktadır. Şöyle ki yolcu namazıyla ilgili âyetler hicretin 4. yılında nâzil olmuş, korku namazı ise rivâyetlere göre Zâtürrikâ gazvesinde hicretin 6 ila 7. yılında ikindi namazında tatbik edilmiştir.¹⁵⁵

Bu itibarla Zeki Duman'ın değerlendirmelerinde söz konusu tarihî arka planı ve rivâyetleri yeterince dikkate almadığı,

¹⁵² Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1634.

¹⁵³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/393-398; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 7/404; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 5/351-354; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/558-559; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/ 224-225; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 8/221-226; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/403; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 5/234; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/390; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/129-131.

¹⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 5/351.

¹⁵⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/130.

bunun sonucunda da sadece ilgili âyet metninden hareketle böyle bir sonuca ulaştığı dikkat çekmektedir.

2.4.3. Şefaaf

Şefaaf sözlüklerdeki karşılığı itibariyle “suçlunun bağışlanması yahut talebinin yerine gelmesi maksadıyla birine aracılık etme”¹⁵⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Terminolojik anlamı ise “Peygamberlerin ve Allah katında makbul kimselerin mahşer günü mücrim bir kimsenin bağışlanmasını Cenâb-ı Allah’tan niyaz etmesi”dir.¹⁵⁷ Allah’ın dilemesiyle kimlerin şefaaf edebileceği hususu ilgili hadis-i şeriflere dayanarak Allah’ın, meleklerinin, bilginlerin, Allah yolunda can veren şehitlerin, sâlih kulların, küçük yaşta vefat eden mümin çocukların şefaaf edecek zümrede yer aldığı bildirilmiştir.¹⁵⁸ Şefaafın kabul veya reddedilmesinde mezhebî doktrinlerin çok önemli bir yeri vardır. Bu konuda iki eğilim vardır. Mu’tezile, Haricîler ve Şia’nın Zeydiyye kolu şefaate karşı çıkmışlardır. Çünkü bu mezhepler ameli imandan bir cüz saydıkları için büyük günah işleyip tövbe etmeden vefat edenleri şefaatten mahrum zümre olarak nitelemişlerdir. Buna karşın Ehl-i Sünnet âlimleri, Mürcîe ve Şia ise şefaafın varlığının aklen mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü

¹⁵⁶ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, “ş-f-a”, 8/184; Mustafa Alıcı, “Şefaaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/412.

¹⁵⁷ Mustafa Alıcı, “Şefaaf”, 38/412; İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 614.

¹⁵⁸ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 218.

şefaata olgusunda Allah'a rağmen bir durum söz konusu değildir. Bilakis onun izin ve iradesi mevzu bahistir.¹⁵⁹

a) Geleneksel Dönemde Şefaata

Klasik dönem âlimlerinin kahir ekseriyetinin kanaatine göre şefaata hakır ve ahirette Cenâb-ı Hakk'ın izniyle tahakkuk edecektir. Çünkü bu hakkı veren bizzat Allah'ın (c.c.) kendisidir. Kur'an'da şefaati konu edinen âyet sayısı tespit edilebildiği kadarıyla 22'dir. Bunlardan 14'ü şefaatin olmayacağını ifade ederken, 8 tanesi ise ahirette şefaatin bilfiil gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Bu konuyla ilgili 160'dan fazla hadis bulunmaktadır.¹⁶⁰ Bununla birlikte şefaate mesafeli duran klasik dönem müfessirleri de mevcuttur. Bunların başında Zemahşerî (öl.538/1144) gelmektedir. Zira Zemahşerî Mu'tezilî olduğundan dolayı büyük günah işleyip tövbe etmeden vefat edenlere şefaata edilemeyeceğini düşünmektedir. Zira Mu'tezile anlayışında büyük günah işleyip tövbe etmeden vefat edenler fasık olarak görülürler. Fâsık olan kimselere de şefaata yoktur. Râzi (öl.606/1210), İbn Aşûr (öl.1973) gibi isimler ise şefaatin yalnızca büyük günah işleyenlere mahsus olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁶¹ Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu Hz. Peygamberin (s.a.v) şefaata

¹⁵⁹ Mehmet Kurt, *İtikadî Mezheplerde Şefaata Anlayışı* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-17.

¹⁶⁰ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 222-228.

¹⁶¹ Hüseyin Çelik, "Kur'an'da Şefaata", *Günümüz Tefsir Problemleri*, 188; 191-192.

hakkına sahip olduğunun icma ile sabit olduğunu ifade etmiştir.¹⁶²

b) Modern Dönemde Şefaât

Modern dönemde de bu konu mezhep içi doktrinlere göre ele alınmıştır. Zira şefaât konusu direkt olarak kelam ilminin ele aldığı konu başlıklarındandır. Modern dönem müfessirlerinin eserleri incelendiğinde büyük çoğunluğunun şefaatin vuku bulacağını söylediği ifade edilebilir.¹⁶³ Bununla beraber şefaât konusuna “uluhiyet, adalet, ubudiyet” merkezli yaklaşanların bu olguyu reddettikleri tespit edilmiştir. Zira O (c.c.) âdil-i mutlaktır, kullarına zulmetmez.¹⁶⁴ Süleyman Ateş şefaati vehim¹⁶⁵ olarak nitelendirirken, Reşid Rıza (öl.1935) şefaati sembolik bir hakikat olarak görmüştür.¹⁶⁶ Yine Fazlur Rahman (öl.1988) şefaatin Kur’an’ın mefhumuna ters olduğunu söylemiştir. Yaşar Nuri Öztürk (öl.2016) Abdülaziz Bayındır, Mustafa Öztürk gibi isimler şefaatin tevhide aykırı olduğunu

¹⁶² Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Dr. Fethullah Halîf (İskenderiye: Dârü'l-Câmi'ati'l-Mısriyye, trs.), 334.

¹⁶³ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/248; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam vd., (İstanbul: Azim Dağıtım, trs.), 2/155. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/67.

¹⁶⁴ Mehmet Yılmaz, *Kur'an'da Şefaât Anlayışı ve Yaygın Şefaât Anlayışıyla Karşılaştırılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 112.

¹⁶⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 6/1681.

¹⁶⁶ Ramazan Yiğit, *Râzî Tefsirinde Şefaât Kavramı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 84.

iddia etmişler ve bunun neticesinde şefaati reddetmişlerdir.¹⁶⁷
Hasan Elik de bunlar arasındadır.¹⁶⁸

c) M. Zeki Duman'a Göre Şefaaf

Duman, Allah'ın şefaaf etmesine ez-Zümer sûresi 39/44. âyeti, Allah ve meleklerin şefaafine el-Ahzâb sûresi 33/43. âyeti delil getirirken, imanlarının gereğini yerine getirmeyip salih amellerle rızasını aramayan kimseleri şefaafin fayda vermeyeceği grup olarak niteleyip el-Müddessir sûresi 74/48. âyeti¹⁶⁹ delil olarak getirmiştir. Duman'ın şefaaf konusunda ele aldığı âyetler şu şekilde üçlü sınıflandırmaya tâbi tutulabilir:

a) Dünya ve ahiretteki şefaaf

Dünyadaki şefaate örnek olarak aldığı âyet-i kerimeler el-Bakara 2/48, en-Nisa 4/85, Nûr 24/2, en-Necm 53/26 olmuştur. Şimdi bu âyet gruplarını detaylandırmak istiyoruz:

¹⁶⁷ Akif Akay, *İslâm İnancında Şefaaf* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 317-318. Örnek olarak bk. Abdülaziz Bayındır'ın şefaaf konusundaki yaklaşımı için <https://www.youtube.com/watch?v=RMA9smj1b1A> “Erişim Tarihi 29/05/2024”; Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 332; Yaşar Nuri Öztürk'ün şefaaf hakkındaki görüşü <https://www.youtube.com/watch?v=iRFFFRTxJs> “Erişim Tarihi 29/05/2024”.

¹⁶⁸ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 223. Örnek olarak bk. Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, (İstanbul: MÜİF Yayınları, 2015), 130.

¹⁶⁹ *فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ* / “Artık araçların aracılığı herhangi bir fayda sağlamaz.” (el-Müddessir 74/ 48).

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا
هُم يُنصَرُونَ / “Hiç kimsenin hiç kimse adına aracılık edemeyeceği günden sakının. Zira o gün kimsenin aracılığı da yardımı da mümkün değildir.”¹⁷⁰ Müellif, bu âyetteki şefaati dünya hayatındaki menfî veya müspet yöndeki yardımlaşma olarak tefsir etmiştir. Ahirette bu yönde bir yardımlaşma asla söz konusu olmayacaktır.¹⁷¹

مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا
وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْبِتًا / “Kim hayırlı bir işe öncü olursa ondan bir hissesi olur. Kim de şerre öncülük ederse ondan bir payı olur. Çünkü Allah, herkese hak ettiğini verir.”¹⁷² Müellife göre bu âyette şefaatin dünyevî-uhrevî iki yönü vurgulanmaktadır. Buradan hareketle bu âyette; şefaati hasene ve şefaati seyyie mefhumundan bahsedilmiş, şefaati hasene'nin insanlara İslâm dairesinde muamelede bulunup, onları incitmeyip tekfir etmemeyi içine aldığı ileri sürülmüştür. Şefaati seyyie'nin ise, şefaati hasene'nin zıttı olduğunu, âyetin tefsirinde asıl öncelenmesi gerekenin şefaati olgusu değil Allah'ın (c.c.) kulundan hoşnutluğu olduğunu söylemiştir. Kur'an'ın ahkâmına kulak tıkayan, İslâmiyet'in gereklerine göre yaşamayan, sahih sünnetten istifade edemeyenlerin ne Kur'an ne de Peygamberden (s.a.v) şefaati beklemeye hakkının olmadığını beyan etmiştir.¹⁷³

¹⁷⁰ el-Bakara 2/48.

¹⁷¹ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1331.

¹⁷² en-Nisâ 4/85.

¹⁷³ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1622-1624.

الرَّائِيَةَ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةً جَلْدَةً وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ زِينَا عَدَن / “Zina eden erkek ve kadına bu fiili irtikap etmelerinden dolayı yüz celde vurun. Şayet Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız bu cezalandırmadan sakın sizi merhametiniz alıkoymasın. Müminlerden bir taife de bu duruma şehadette bulunsun.”¹⁷⁴

Müellife göre hadlerin tatbiki konusunda bir kimsenin diğerine şefaath girişiminde bulunması sahih hadislerin bildirdiği üzere haramdır. Bunun nedeni adaletin tesis edilmesi, kaosu önlenmesidir. Aksi durumda Allah’ın dinine savaş açılmış olacaktır.¹⁷⁵

وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى / “Göklerdeki nice melekûnun dahi aracılığı Allah’ın

rızasını elde etmiş kimselere herhangi bir menfaat sağlamaz.”

¹⁷⁶ Müellif, bu âyetten şefaathin hem dünya hem de ahiret boyutu olduğu sonucunu çıkarmıştır. Dünyadaki şefaathin de kendi içerisinde iki şekilde gerçekleştiğini; ilkinin Allah’ın kullarına rahmet etmesi, meleklerin ise mümin kullara dua etmesidir. Dünyadaki şefaathin ikinci kısmı ise güç ve nüfuz sahibi kimselerin düşkün olanların elinden tutup onlara kol kanat germesidir. Ahiretteki şefaathini ise Duman, şefaath etmeye izinli grubun Allah’ın dilemesiyle şefaath etmesi olarak açıklamıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Nûr 24/2.

¹⁷⁵ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 3/1750.

¹⁷⁶ en-Necm 53/26.

¹⁷⁷ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 1/190-191.

b) Allah'ın dilemesiyle şefaata edecekler

Kıyamet gününde Allah (c.c.) kimi kullarından razı olduğundan¹⁷⁸ onların şefaatine müsaade edecektir.

Allah'ın dilediği kimselerin şefaata edebileceğine; el-Bakara 2/255, Yûnus 10/3, el-Enbiyâ 21/28, Meryem 19/87, Tâhâ 20/109, ez-Zuhruf 43/86 âyet gruplarını delil olarak getirmiştir. Şimdi de bunları detaylandırmak istiyoruz:

مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ / "...Şefaata ancak Allah'ın dilemesiyledir..."¹⁷⁹ Müellife göre bu âyet mefhumu muhalifiyle Allah'ın izni ile şefaatin mümkün olduğuna delâlet etmektedir.¹⁸⁰

مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ / "...Allah'ın dilemesi olmaksızın şefaata vuku bulmaz..."¹⁸¹ Müellife göre burada şefaatin tamamının Allah'a (c.c.) ait olduğunu bununla birlikte kendisinden razı olduğu zümreye de bu hakkı tanıyacağını ifade etmiştir.¹⁸²

وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَىٰ وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ / "...Şefaate izin verilenler ancak Allah'ın dilediği kimselere şefaata edebilirler

¹⁷⁸ el-Fussilet 41/33; el-Beyyine 98/8; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/100; el-Mücadele 58/22; el-Fecr 89/27-30.

¹⁷⁹ el-Bakara 2/155.

¹⁸⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1421; a. mlf., "Kur'an-ı Kerim'de Şefaata ya da Tıkandığı Yerde İnsana Destek Olmak", *Fecre Doğru* 71 (Eylül 2001), 4-8.

¹⁸¹ Yûnûs 10/3.

¹⁸² Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/614.

ki onlar haşyet üzeredirler.”¹⁸³ Müellife göre melekler ancak Allah’ın (c.c.) dilediği kimselere şefaate edebileceklerdir.¹⁸⁴

”لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا / ”Mahşer günü Allah’tan ahit almış kimseler dışında kimsenin şefaate yetkisi yoktur.”¹⁸⁵ Müellife göre Allah’ın (c.c.) izin verdiği O’nun (c.c.) dilediği kimseler şefaate edebileceklerdir.¹⁸⁶

”كِيَامَتِ يَوْمِئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا / “Kıyamet günü Allah’ın rızasına ve hoşnutluğuna mazhar olanlar dışında kimsenin şefaatinin faydası söz konusu değildir.”¹⁸⁷ Duman’a göre bu âyet de kendilerine izin verilenlerin mahşer günü şefaate edebileceklerine delâlet etmektedir.¹⁸⁸

”وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ / “Hakk’a râm olup şahitlik edenler müstesna olmak üzere, Allah dışında ilahlık atfedilen varlıkların şefaate mâlikiyetleri bulunmamaktadır.”¹⁸⁹ Yine Duman’a göre burada şefaatin Allah’ın uhdesinde bir hakikat olduğunu idrak edip tertemiz bir yaşantı süren kimselere Cenâb-ı Hakk mahşer günü şefaate etme izni verecektir.¹⁹⁰

c) Şefaatchisi Olmayanlar

¹⁸³ el-Enbiyâ 21/28.

¹⁸⁴ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 2/1065.

¹⁸⁵ Meryem 19/87.

¹⁸⁶ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 1/464.

¹⁸⁷ Tâhâ 20/109.

¹⁸⁸ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 1/483.

¹⁸⁹ ez-Zuhuruf 43/86.

¹⁹⁰ Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 2/926.

وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَائِهِمْ شُفَعَاءُ وَكَانُوا بِشُرَكَائِهِمْ كَافِرِينَ / “Allah’ı bırakıp da ona ortak koştuıkları hiçbir ilahın o gün ortak koşan hiç kimseye bir faydası dokunmaz.”¹⁹¹ Duman’a göre burada putperestlerin yanlgılarından ve hazin sonlarından bahsedilmiştir. Zira onlar kıyamet günü tapmakta oldukları putların kendilerine şefaata edebileceklerini umuyorlardı. Hâlbuki onlar indi ilâhîde kendilerine şefaata izni verilenlerden değillerdi.¹⁹²

وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُمُ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأُوا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ / “Allah’a müsâvî gördüğünüz ortaklarınıza seslenin denilir. Ancak bu çağrıya icabet edebilecek hiçbir tanrı bulunmaz. Derken müşriklere azap tattırılır. Keşke daha önce istikameti bulsalarđı.”¹⁹³ Yine bu âyette Duman’a göre putperestlerin tapmakta oldukları batıl ilahların O gün şefaatten mahrum olanlardan olduğu ortaya konmuştur.

Sonuç olarak Duman’ın, ilkesel olarak şefaate karşı bir tavır sergilemediği; bilakis belli şartlarda onun vuku bulacağı kanaatinde olduğu tespit edilmiştir. Ancak müellif öncelenmesi gereken şeyin mahşer günü şefaata edilmesi olgusu değil, Allah’ın rızası olduğunun altını ısrarla çizmiştir. Hadler konusunda şefaatin haram olduğunu, bu durumun İslâmiyet’in ruhuyla bağdaşamayacağını ifade etmiştir. Şefaatin dünyevi ve uhrevi boyutu olduğunu ortaya koyduktan sonra şefaati; şefaata-i hasene ve şefaata-i seyyie olmak üzere

¹⁹¹ er-Rûm 30/13.

¹⁹² Duman, *Beyânu ’l-Hak*, 2/1176.

¹⁹³ el-Kasas 28/63.

ikili tasnife tâbi tutmuştur.¹⁹⁴ Bütün bu söylem ve tespitleriyle onun “şefaât vardır ve haktır” diyen klasik dönem müfessirlerine daha yakın durduğu ifade edilebilir.

2.4.4. Nüzûl-i Îsâ (a.s)

Hz. Îsâ (a.s) gerek babasız dünyaya getirilişi¹⁹⁵ gerekse bu dünyadan ayrılış biçimi¹⁹⁶ mûcize olan bir peygamberdir. Allah (c.c) her çağa göre farklı mûcizeler bahşetmiştir.¹⁹⁷ Bunun nedeni Allah’ın kâinata koymuş olduğu yasanın kendisini sınırlandıramayacağını, dilediğinde bunu işlevsiz kılabileceğini insanlara göstermektir. Gösterilen mûcizelerin de kendi çağına uygun olduğu görülmektedir. Örneğin Musa peygamber zamanında sihirbazlık revaçta olduğu için mûcizeler genellikle sihirbazlık türünden gelirken, Îsâ peygamber zamanın da insanlık tıp sahasında ileri seviyeye eriştikleri için mûcizeler kahir ekseriyetle tıp alanında gelmiştir.¹⁹⁸ Biz de bu başlık altında Îsâ peygamberin (a.s) vefatı, göğe yükseltilmesi ve ahir zamanda indirilmesini yani nüzûlünü mevzu bahis edeceğiz.

¹⁹⁴ Detaylı bilgi için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/560; 3/1622-1624; 3/1750; 3/1419, 1571.

¹⁹⁵ Meryem 19/21.

¹⁹⁶ Âl-i İmrân 3/55.

¹⁹⁷ Ali Altay, *Kur’an’a Göre Hz. Îsâ ve Nüzulü Problemi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 16.

¹⁹⁸ Îsâ peygambere verilen mucizeler için bk. Âl-i İmrân 3/49; el-Bakara 2/253; el-Mâide 5/110; el-Mâide 5/112-115.

Malumdur ki Arapça'da (نزل /nezele) kökünden türeyen nüzûl “inmek, indirmek, bir mekânda konaklamak” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁹ Nüzûl-i Îsâ kavramı da kıyamete yakın Îsâ peygamberin yeryüzüne inmesini ifade eden bir kavramdır.²⁰⁰ Şimdi de konuyla ilgili âyetlere yaklaşımları ortaya koymak istiyoruz. Bunu yaparken İslâm âleminin üzerinde fikir birliği sağlayamadığı tartışılan âyetleri ele alacağız. Bundan dolayı Hz. Îsâ'nın (a.s) kelimetullah oluşuna, mesih oluşuna ve mûcizelerine yer vermeyeceğiz.

a) Geleneksel Dönemde nüzûl-i Îsâ (a.s)

Geleneksel dönem müfessirlerinin kahir ekseriyetince Hz. Îsâ (a.s) öldürülmemiş ve Cenâb-ı Hakk tarafından yeryüzünden alınarak kendi katına ref' edilmiş/ yükseltmiştir. Bu yükseltilişin teferruatı hakkında muhtelif görüş ortaya atılsa da temel de büyük çoğunluğun bu hususta hemfikir olduğu ifade edilebilir. Ref' görüşünün uzantısı olarak nüzûlü de kabul edilmiş ve bu konuda şu görüş öne çıkmıştır: Kıyamete yakın vakitte Allah (c.c.), Hz. Îsâ'yı yeryüzüne indirecek ve o da nübüvvet görevini ifa edecek daha sonra her fani gibi vefat

¹⁹⁹ Muhammed Aydın, “Hz. Îsâ'nın Vefatı, Ref'i ve Nüzûlü Bağlamında M. Zahid Kevserî'nin İlgili Kur'an Âyetlerine Yaklaşımı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/16 (Aralık 2007), 18.

²⁰⁰ İlyas Çelebi, “Îsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/472.

ettirilecektir.²⁰¹ Müfessirleri bu kanaate iten hadisler de mevcuttur.²⁰²

b) Modern Dönemde Nüzûl-i Îsâ (a.s)

Günümüz müfessirlerinden kimine göre âyetin kelime ve sözlük anlamı irdelendiğinde Hz. Îsâ'nın (a.s) ölümüne delâlet ettiği anlaşılacaktır. Zira Allah'ın (c.c.) zâtı dışında her şey ölümlüdür.²⁰³ Modern dönem müfessirlerinin büyük çoğunluğu Hz. Îsâ'nın (a.s) Allah (c.c.) katına yükseltildiğini ve ahir zamanda indirileceği hususunda mutâbıktırlar.²⁰⁴ Bazı müfessirler ise sadece rivâyet aktarımında bulunup herhangi bir tercihte bulunmamışlardır.²⁰⁵

c) M. Zeki Duman'a Göre Nüzûl-i Îsâ (a.s)

²⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/589; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/260; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/414; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 2/728-732.

²⁰² Örnek için bk. "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki yakında Meryem oğlu Îsâ adil bir hakem olarak size inecek, haçı kıracak, domuzu öldürecek, vergiyi koyacak ve para artacak..."

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühre b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Nüzûl-i Îsâ", 4/168 (No. 3448); Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, "Kitabü'l-İman", 71; Başka rivâyet örneği için bk. "Şu on şey gerçekleşmeden kıyamet kopmaz..." hadisinde sayılan on şey arasında ahir zamanda Îsâ (a.s) yeryüzüne indirileceği de zikredilmektedir. Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, "Kitabü'l-Fiten", 13.

²⁰³ Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vîl*, 3/324-325; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/260-262; Muhammed İzzet Derzeve, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 7/157.

²⁰⁴ Şa'ravî, *Tefsîrü's-Şa'ravî*, 3/1501-1505; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/187.

²⁰⁵ Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr*, 3/1242; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 3/238.

Duman'ın tefsiri göz önüne alındığında konuyu iki başlıkta toplayabiliriz. Şimdi de bu başlıklardan yola çıkarak âyet gruplarını etraflıca ele almak istiyoruz:

a) Hz. İsâ'nın (a.s) Ölümü ve Ref'i/ Yükseltilmesi

Arapça'da رفع / “rafea” kök kelimesi: “Yükseltmek, kaldırmak, yüceltmek, şereflelendirmek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁶ Yine توفى / “teveffâ” kelime kökü ise “Bir şeyin tamamını almak, vefat ettirmek, kabzetmek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁷ Şimdi de Duman'ın Hz. İsâ peygamberin yükseltilmesi ve vefat ettirilmesi ile ilgili âyetlere yaklaşımını ele almak istiyoruz.

Örnek 1:

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ارْفَعِي وَأَمْطِرِي مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلِ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ / “Allah şöyle nidâ etmişti: Ey İsâ! Seni eceline kavuşturacağım, indime ref' edeceğim, kâfirlerin şerlerinden seni temize çıkaracağım. Senin yolundan ayrılmayanları ise kıyamete değin inkârcılardan üstün kılacağım. Sonra ric'atiniz bana olacak ben de aranızda hükmedeceğim.”²⁰⁸

Müellif, bu âyetin tefsirinde Yahudi ve Hristiyanların görüşlerine yer vererek onları eleştiriye tâbi tutmuştur. Zira

²⁰⁶ Cevherî, *es-Sıhah*, “r-f-a”, 3/1221; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, “r-f-a”, 21/104.

²⁰⁷ Ezherî, *Tezhibü'l-Lügâ*, “v-f-y”, 15/419; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, “v-f-y”, 11/641.

²⁰⁸ Âl-i İmrân 3/55.

Yahudilere göre Hz. İ̇sâ (a.s) çarmlıha gerilmiş ve öldürülmüş, Hristiyanlara göre ise “ezeli günah” sebebiyle kendisini insanlığa feda ederek çarmlıhta can vermiştir. Bu yorumlar âyetin mefhumuna aykırı olacağından bu şekilde inanan kişiyi dinden çıkarabileceğini iddia etmiştir. Çünkü Duman’a göre Hz. İ̇sâ peygamber Yahudilerin elinden kurtarıldıktan sonra mahiyeti bilinemeyecek tarzda ve mekânda vefat etmiştir.²⁰⁹ Hz. İ̇sâ klasik tefsirlerdeki anlatısını şu şekilde özetleyebiliriz: Rebî b. Enes (öl.140/757) ve Hasan-ı Basrî’ye (öl.110/728) göre İ̇sâ peygamber üç saat uyutulmuş ve Allah katına yükseltilmiştir.²¹⁰ Yine Vehb b. Münebbih (öl.114/732) ve Abdullah b. Abbas’a (öl.68/687-88) göre burada gerçekten öldürme söz konusudur. Hasan Basrî (öl.110/728) ve İbn Cüreyc’e (öl.150/767) göre buradaki vefat İ̇sâ peygamberin yeryüzünden alınıp semaya ref’ edilmesidir. Kimi ulemaya göre ise buradaki âyette takdim- tehir bulunmaktadır. Âyet böylelikle “seni katıma yükselteceğim ve sonra vefat ettireceğim” anlamı kazanmaktadır.²¹¹ Buradan anlaşılacağı üzere Duman, klasik dönem müfessirlerinin büyük çoğunluğundan²¹² farklı düşünerek İ̇sâ peygamberin vefat

²⁰⁹ Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1506-1507; 3/1367-1369; a. mlf., “Hz. İsa...”, *Fecre Doğru* 81 (Temmuz 2022), 16-23.

²¹⁰ Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzil fi Tefsîri’l-Kurân*, 2/46; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 4/100.

²¹¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 5/547-550.

²¹² İ̇sâ peygamberin vefat etmediğini, Allah’ın katına yükseldiğini savunan klasik dönem müfessirler için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/278-279; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 5/547-550; Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî*, 2/383; Beğavî, *Meâlimü’t-Tenzil fi Tefsîru’l-Kurân*, 2/46; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/366-367; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 8/ 237;

ettiğini savunmuştur. Yine âyette geçen "...seni kendi katıma yükselteceğim..." den kastedilen şeyin "cennet" olduğunu, dolayısıyla burada mecaz olduğunu düşünmektedir. Zira Duman'a göre Allah (c.c.) zamandan ve mekândan münezzehtir olduğundan dolayı "onun katı", "onun nezdi" gibi ibarelerde doğruya yakın te'vil "cennet" olmalıdır. Müellife göre bu tarz kullanımlar Âl-i İmrân 3/169-171, en-Nisâ 4/158, el-Mâide 5/116-118, Yâsin 36/26-28, ez-Zuhuruf 43/61. âyetler de mevcuttur.²¹³ Duman'a göre yine bu durum şehitleri konu edinen el-Bakara 2/154. âyetinde²¹⁴de görülmektedir. O bu âyetin tefsirinde de Allah'ın katının cennet olduğunu bundan dolayı da İsrâ peygamberin tıpkı şehitler gibi cennette olduğunu savunmuştur. Zaten Allah (c.c.) kendi katının sema olduğunu vurgulamak istese "kendisine", "kendi katına" anlamlarına gelen "ileyhi" veya "ileyye" kelimeleri yerine "ilessemai" yani "göğe" ifadesini kullanırdı. Ayrıca O (c.c.) mekândan münezzehtir olduğu için kendi katı ifadesinin mecazen cenneti ifade etmesi akla ve mantığa en uygun olandır.²¹⁵

Örnek 2:

Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 4/99-102; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/46-50; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/259.

²¹³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1506-1507.

²¹⁴ وَلَا تَقُولُوا مَن يُقْتَلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ / "Allah yolunda canından vazgeçenlere asla 'ölüler' şeklinde hitap etmeyiniz. Zira onlar hayydır; ancak siz buna vâkif değilsiniz!" (el-Bakara 2/154).

²¹⁵ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1367-1369.

مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنْ آغْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ
فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنْتُ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

Ben onlara senin ortaya koymuş olduğun buyruklardan başkasını tebliğ etmedim; benim de sizin de ilahınız olan Allah'a ubudiyette daim olmalarını salık verdim. Onların eylemlerine hayatta olduğum müddetçe şahitlikte bulundum. Ancak (Ey Rabbim!) beni öldürdükten sonra onların ahvalini bilip şahitlikte bulunan sensin. Sen herbir şeyi bihakkın görensindir.²¹⁶ Bu âyet-i kerime Duman'a göre İlsâ peygamberin kendi eceliyle vefat ettiğini, insanlar tarafından katledilmediğini apaçık ortaya koymaktadır. Allah (c.c.), İlsâ peygamberi insanların elinden kurtardıktan sonra dilediği kadar yaşatmış ve eceli geldiğinde de canını kabz etmiştir. Müellif bu âyetten hareketle ölümlerin yaşayanları gözetlemelerinin mümkün olmadığını da savunmaktadır.²¹⁷ Ancak bazı İslâm âlimleri hadislere dayanarak vefat eden kimselerin yaşayanların hallerinden Allah'ın izin vermesi ölçüsünde haberdar olabileceğini ifade etmişlerdir.²¹⁸

b) Nüzûl-i İlsâ (a.s)

Örnek 1:

وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ سُبُّهُ لَهُمْ
وَأَنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا

²¹⁶ el-Mâide 5/117.

²¹⁷ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1971.

²¹⁸ Örnek olarak bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/265-266.

/ “Meryem oğlu İsmâ inkarcılar tarafından ne öldürülmüş ne de çarmıha gerilmiştir. Münkirler bu hususta şüpheye düşer edilmiştir. Haliyle (onların) zan dışında bu konu ile alakalı bir bilgileri bulunmamaktadır. Hakikat şu ki onlar İsmâ’yı öldürmemişlerdir.”²¹⁹ Duman’a göre bu âyet, İsmâ’yı biz öldürdük diyerek iftirada bulunan Hristiyanların imansız bir grup olduğunu ifade etmektedir. Çünkü onlar çarmıha gerilen kişinin Hz. İsmâ (a.s) olmadığını bildikleri, en azından bu hususta şüphe duydukları halde bu yöndeki iddialarıyla dünyada da ahirette de rezil rüsva olacaklardır. Zira iman esasları bir bütündür, birbirinden ayrılması asla söz konusu olamaz. Birini kabul edip diğerlerini devre dışı bırakmak yahut bunun aksine çoğunu kabul edip yalnızca birini inkâr etmek kişiyi imandan çıkarır.²²⁰

بَلْ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا / “Tam tersine Allah, İsmâ’yı katına yükseltmiştir. Allah azizdir, hakimdir.”²²¹ Âl-i İmrân 3/55. âyetin tefsirinde değinildiği üzere müellif “Allah’ın katı, nezdi” gibi ifadeleri “cennet” olarak yorumlamıştır.²²²

وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا / “Kendilerine kitap verilenlerden her biri İsmâ’ya ölümünden önce iman edecek, İsmâ’da o gün kendine iman edenlere şahitlikte bulunacaktır.”²²³ Duman, bu âyetin tefsirinde

²¹⁹ en-Nisâ 4/157.

²²⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1651.

²²¹ en-Nisâ 4/158.

²²² Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1367-1369.

²²³ en-Nisâ 4/159.

kendisince tutarsız gördüğü şu üç görüşü eleştiriye tâbi tutmuştur:

a) Hz. Îsâ (a.s) öldürüldükten sonra Cenâb-ı Hakk tarafından tekrar diriltildi, indi ilâhiyeye yükseltildi, ahir zamanda kıyamete yakın yeryüzüne tekrar indirilecek ve kendisine tevdi edilen birtakım görevleri yerine getirdikten sonra eceliyle vefat edecektir.

b) Îsâ peygamber yeryüzüne indirildiğinde Yahudi ve Hristiyanlar ona topyekûn iman edecekler.

c) Âyette tüm ehl-i kitabın mutlak surette Hz. Îsâ'ya iman edecekleri bildirilmiştir. Bu görüş Nesefî'ye (öl.710/1310) nispet edilmiştir.²²⁴

Duman'a göre bu üç görüşün tamamı Kur'an bütünlüğü göz önüne alındığında isabetsiz ve hatalı durmaktadır. Çünkü Hz. Muhammed'in (s.a.v) son peygamber olduğu el-Ahzâb 33/40. âyetle sarîh bir biçimde ortaya konulmuştur. O (s.a.v) peygamberlerin son halkası olarak tavsif edildiği halde başka yol aramak abesle iştigaldir. Zaten Kur'an-ı Kerim'in bütünü göz önünde bulundurulduğunda bunun aksini ortaya koyan bir âyet yoktur. Bu açıklamasıyla birinci görüşü eleştirmiştir. İkinci görüşü ise Allah'ın adaleti perspektifinden yaklaşılarak çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Şöyle ki şayet birilerinin iddia ettiği gibi Hz. Îsâ (a.s) yeryüzüne kıyamete yakın incek olsa, o zaman diliminde yaşayan insanların hepsi de ona iman etse bu durumda ömürleri vefa etmediğinden bu zaman dilimine erişemeyen önceki insan topluluğunun ne suçu

²²⁴ Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/413-414.

vardır? Üçüncü görüşü ise ölüm sarhoşluğu anında yapılan iman ikrarının ve tövbenin kabul edilmemesinden hareketle isabetsiz bularak eleştirmiştir. Ona göre buradaki Ehl-i Kitab Hz. Îsâ (a.s) sonrası gelenler değil, öncesinde gelen Tevrat ehlidir. Zira meselenin bu şekilde anlaşılması konunun zihinlerde sağlam kök salmasına vesile olacaktır. Tüm bunlar göz önüne alındığında Hz. Îsâ'nın (a.s) ahir zamanda yeryüzüne indirilmesi Kur'an'ın beyanına ters olduğundan imkânsızdır.²²⁵

Sonuç olarak denilebilir ki müellif, klasik müfessirlerin aksine Hz. Îsâ'nın (a.s) vefat ettiğini, bu sebeple cennette Allah (c.c.) tarafından rızıklandırıldığını ve kıyamete yakın indirilmesinin söz konusu olamayacağını savunmaktadır. Duman, bu görüşüyle modern müfessirlerden Reşid Rıza (öl.1865/1935) ve Kâsımî'nin (öl.1866/1914) çizgisine yakın görünmektedir.²²⁶

2.4.5. Mûcizeler

Mûcize, Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) peygamberlerinin nübüvvetini teyit maksadıyla peygamberlerine ikram etmiş olduğu harikulade olaylara denir. Kur'an-ı Kerim'de mûcize müteaddit defalar “âyet/âyât” olarak geçmektedir.²²⁷ Allah (c.c.) her zaman ve zemine özgü mûcizeler bahşetmiştir.

²²⁵ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1651-1652; a. mlf., “Hz. İsa...”, *Fecre Doğru* 82 (Ağustos 2002), 33-40.

²²⁶ Örnek olarak bk. Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 3/324-325; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/260-262.

²²⁷ Halil İbrahim Bulut, “Mu'cize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/351.

Mûcizede insanlığa meydan okuma söz konusu olduğu için genellikle insanların ilgilerinin yoğunlaştığı ve mahir olduğu sahada gelmekteydi. Hz. Musa (a.s) zamanında mûcizeler sihir nev'inden gelirken İsâ (a.s) zamanında tıp sahasında gelmiştir. Risâlet zincirinin son halkası olan Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında ise söz ve belagatte insanlık zirvede olduğu için mûcize de bu sahada verilmiştir.²²⁸ Mûcize sihirle karıştırılmamalıdır. Zira sihirde hile ve aldatmaca, bir şeyi çarpıtma söz konusudur. Bu da risâlet davasıyla uyuşmadığı için peygamberler için düşünülemez.²²⁹ Şimdi de mûcize kavramına gerek klasik ve modern dönem gerekse Duman'ın nasıl bir perspektiften yaklaştıklarını sırasıyla izah etmek istiyoruz.

a) Geleneksel Dönemde Mûcize

Klasik dönemde mûcizenin varlığıyla alakalı herhangi bir inkâr söz konusu değildir. Bu dönemde âlimler meseleye Allah'ın (c.c.) her şeyi yapmaya muktedir olmasından hareketle bakmışlardır. Eş'arî, Matürîdî, Mu'tezilî gelenekte mûcizenin mevcudiyeti ile ilgili herhangi bir ihtilaf mevzu bahis değildir. Şu var ki İslâm felsefecilerinden Fârâbî (öl.339/950), İbn Miskeveyh (öl.421/1030), İbn Sînâ (öl.428/1037) mûcizelerin kâinatta yerleşik olan kurallara

²²⁸ Betül Avcı, "Hiristiyanlıkta ve Kur'an Tefsirlerinde Hz. İsâ'nın Mucizeleri", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 5/9 (2000), 263.

²²⁹ İlyas Çelebi, "Sihir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/ 170.

aykırı olamayacağını iddia etmişlerdir.²³⁰ Buna karşılık gerek Bâkılânî (öl.403/1013) gerekse Gazzâlî (öl.505/1111) gibi kelamcılar indeterminizmi savunarak mûcizenin imkân ve vukuunu kabul etmişlerdir.²³¹ Şimdi de klasik dönemde mûcize olarak kabul edilen âyetlere yaklaşımdan bahsetmek istiyoruz:

Geleneksel dönemde İsrâ-Miraç olayına şu şekilde yaklaşım segilenmiştir:

Âyette anlatılan husus Hz. Muhammed'e (s.a.v) bahşedilen hissî mûcizelerdendir. Zaten mûcize olmasa âyet “sübhânellezî...” diye başlamaz, peygambere de müşrikler bu hadise karşısında “sen büyücüsün, sen sihirbazsın...” demezlerdi. İsrâ'nın başlangıcı Ümmü Hâni'nin (öl.50/670) evidir ki harem sınırları içerisinde yer alır. İsrâ olayının ne zaman gerçekleştiği ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak üzerinde ittifak edilen yıl hüzün yılının akabinde, hicretin 1. yılında gerçekleştiğidir. Gerek Enes b. Mâlik (öl.93/712) gerekse Hasan-ı Basrî (öl.110/728) bu hadisenin risâletten önce vuku bulduğunu savunsalar da bu görüş şâz olarak nitelendirilmiştir. Bu konudaki ağırlıklı görüş, peygamberin bu mûcizeyi ruh ve bedenle tecrübe etmiş olduğudur. Zaten âyette geçen “leylen” ibaresinin nekre olarak gelmesi hem hadisenin ne kadar kısa zamanda gerçekleştiğini ortaya

²³⁰ Soner Akpınar, “Modern ve Gelenekçi Bazı Yazarların Hissî Mucizelere Yaklaşımı”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2023), 60-63.

²³¹ Ömer Faruk Korkmaz, *Mucize -Determinizm'in Reddi, Mucize İnkârcısı Materyalistlerin ve Modernistlerin Şüphelerine Cevaplar-* (İstanbul: Dirâyet Yayınları, 2020), 50-51.

koymak hem de bu tecrübenin sadece ruh boyutunda olmayıp ruh ve beden ile gerçekleştiğini ifade etmek içindir.²³² Âlimlerin çoğu da bu mûcizenin ruh ve beden ile gerçekleştiği konusunda ittifak halindedirler. Âyette bahsedilen mûcizelerin neler olduğu hususunda müfessirler tarafından farklı görüşler ortaya atılmıştır: “Bir aylık yolu bir gecede kat etmesi, Beyt-i Makdis’i ziyaret etmesi, peygamberlerin bir kısmı ile mülaki olması, kendisine Levh-i Mahfûzun gösterilmesi ve enfûsî ikramlar olarak” ortaya konmuştur.²³³ İbn Atiyye (öl.541/1147) ve Âlûsî (öl.1270/1854) ise burada anlatılan âyeti şu şekilde anlamışlardır: “Hz. Muhammed’i (s.a.v) insanlara Allah’ın (c.c.) mûcizelerinden bir mûcize olarak gösterelim diye İsrâ ettik...”²³⁴ İşte yukarıdaki anlatılardan yola çıkarak klasik dönemde İsrâ hadisesinin hissî mûcize olması noktasında herhangi bir ihtilaf yaşandığı söylenemez.²³⁵

İnşikâk-ı Kamer/ Ayın Yarılması mûcizesi ise; Ayın yarılması İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre peygamberin eliyle bilfiil gerçekleşmiş hissî mûcizelerdendir. Bu hadiseyi İbn Mes‘ud (öl.32/653), İbn Abbas (öl. 68/ 688), Enes b. Mâlik (öl.93/712) gibi sahabeler nakletmişlerdir.

²³² Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, ı/247.

²³³ İsmâil Hakkı Bursavî, *Rûhu'l-beyân*, 5/102-108.

²³⁴ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, 3/436; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'âni*, 8/14.

²³⁵ Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 3/7; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/646-648; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/513-516; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/293; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, ı/247; Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, 2/244; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 5/182-240.

Devamındaki âyeti de bu hadisenin peygamber zamanında cereyan ettiğinin ispatı olarak görmüşlerdir. Kaldı ki bu hissî mûcize müşrik topluluğunun helakine sebep olacak mûcizelerden değildir.²³⁶ Bu mûcizenin mütevatir olarak nakledilmemesi hakkında ise Neseî (öl.710/1310) şu şekilde görüş beyan etmiştir: “Olayın tevatüren gelmemesi onun vukuuna ve hissî mûcize oluşuna gölge düşürmez. Kaldı ki Allah (c.c.) bir bulut yordamıyla da bu hadisenin müşahedesinin önüne geçebilirdi”.²³⁷

Şakk-ı Sadr/ Göğsün Yarılması mûcizesi ise şu şekilde yorumlanmıştır:

Zemahşerî’ye göre (öl.538/1144) sadr kelimesi göğüsten daha ziyade başı/zihni nitelemektedir. İslâmî gelenekte kalp sadece kan pompalayan, maddî varlığı olan uzuv olmayıp akıl ve maneviyatın merkezidir. Bundan dolayı âyetteki “...göğsünü genişletmedik mi?” ifadesinin “zihnini genişlettik, kavrama gücü verdik, cehalet ve zorluğu ondan giderip ilim ve hikmetle doldurduk” şeklinde okunması anlama daha muvafık düşecektir.²³⁸ Bununla beraber fiziki olarak peygamberin göğsünün yarılp manevi operasyon geçirdiği rivâyeti de klasik dönem tefsirlerinde sıklıkla rastlanan unsurlardandır.²³⁹

²³⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4/171-177; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/430-431; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 29/288; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 22/103-108; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/ 125-128; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 8/167; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, 7/670-673.

²³⁷ Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, 3/399-400.

²³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/770-772.

²³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4/741; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/770-772; Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, 24/492; Kurtubî, *el-Câmi*

Buna göre Peygamber (s.a.v), daha çocukken yahut miraç hadisesinin öncesinde Cebrail'in göğsünü yarması ile şakk-ı sadr olayını bizzat yaşamış; kalbi olumsuz duygu ve düşüncelerden arındırılıp onun yerine “iman, hidayet, takva ve ilimle” teçhiz edilmiştir. Hatta Fahreddin er-Râzî (öl.606/1210), çocuk yaşta göğsünün fiilen yarılmasına karşı çıkacak olanlara irhâsat²⁴⁰ halinin peygamberler için mümkün olduğu şeklinde cevap vermiştir.²⁴¹

b) Modern Dönemde Mûcize

Modern dönemde özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da etkili olan pozitivizm, determinizm ve natüralizm gibi felsefî akımlar yönünü Batı'ya dönmüş kimi Müslüman aydınları fikrî anlamda etkilemiştir. Bundan dolayı da bu kimseler ya âyetleri genel kabulün aksine yorumlamışlar yahut da inkâr yoluna gitmişlerdir. Çünkü bilimin metodolojisi ile dinin metodolojisi birbirinden farklılık arz etmekteydi. Bilim deney ve gözleme konu olan reel/fizik âlemi kendisine konu edinirken, din metafizik âlemi kendisine konu edinmekteydi. Bu hakikatten dolayı gerek Hindistan Alt Kıtası'nda tecdit ve ıslahın öncülerinden Seyyid Ahmed Han (öl.1898) gerekse Mısır da reformist hareketin öncülerinden olan Muhammed

li-ahkâmi'l-Kur'ân, 20/104-105; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9/172.

²⁴⁰ İrhas: Peygamber olacak zâtın, peygamber olmadan önceki dönemde göstermiş olduğu olağanüstü halleri ifade etmek üzere kullanılan bir terimdir. Detaylı bilgi için bk. M. Sait Özervarlı, “İrhas”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/185-188.

²⁴¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/ 205.

Abduh (öl.1905) pozitivizmin etkisiyle ilgili âyetlerde zikredilen mûcizelerin çoğunluğunu te'vil ederken, kimini de reddetmişlerdir.²⁴²

Modern dönemde Hz. Muhammed'e (s.a.v) hissî mûcize verilmediği görüşünün perde arkasında O'nun daimî ve tüm zamanları kuşatıcı mûcizesinin Kur'an-ı Kerim olduğu kabulü yatmaktadır. İddialarını ispat için dillendirdikleri âyet grupları ise: el-En'am 6/35, el-İsrâ 17/59, el-Enbiya 21/5-6 ve el-Ankebût 29/50-51 olmuştur. Ancak anlaşılan o ki bazı yazarlar bu konuda yüzleri aşan sahih hadisleri göz ardı etmişlerdir. Hz. Peygamber'e (s.a.v) toplumun toptan helâkını tahakkuk ettirecek hissî mûcize verilmemiştir. Ancak bu ona hiç hissî mûcize verilmediği anlamını taşımamalıdır. Zira hissî mûcizelere örnek olarak İsrâ ve Miraç, inşikâk-ı kamer, Hendek savaşında Allah'ın (c.c.) inananları rüzgâr ve görünmez ordularıyla desteklemesi verilebilir. Şunun da altı çizilmelidir ki hissî mûcizeler çoğunlukla kalplerinin tatmine ulaşması adına mümin kullara gösterilmiştir. Bundan dolayı

²⁴² Mesela Muhammed Abduh, el-Enfâl sûresi 8/9 ve 10. âyetlerde bildirilen Allah'ın Bedir savaşında Müslümanlara melekler yollamak suretiyle yardımını "moral" takviyesi olarak, Fil sûresindeki Ebâbil kuşlarını ise mikrop taşıyan sivrisinek, kızgın tuğlaları da "rüzgârın taşıdığı zehirli kuru çamur" olarak yorumlamıştır. Seyyid Ahmed Han ise Kehf sûresinde anlatılan Ashab-ı Kehf'in; "mumyalandıklarını" bundan dolayı tekrar diriltilmeyip insanlar tarafından canlı zannedildiklerini ifade etmiştir. Yine es-Saffât sûresi 37/142. âyette anlatılan Hz. Yûnus peygamberin balık tarafından yutulması hususunu ise kelimenin lûgat anlamından hareketle yutma değil "ağzına almak" olduğunu savunmuştur. Bu konuda bk. M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 193-195; Ömer Faruk Korkmaz, *Mucize -Determinizm'in Reddi, Mucize İnkârcısı Materyalistlerin ve Modernistlerin Şüphelerine Cevaplar-*, 65-70.

çağdaş dönemde benimsenen anlayışa göre peygambere hissî mûcize verilmediği iddiası kanaatimize göre herhangi bir doğruluk değeri taşımamaktadır.²⁴³

Mûcizeleri pozitivizm, determinizm ve natüralizmin perspektifinden ele alanlar metafizik unsurları fizik âlemin verileriyle ele alma yoluna gitmiştir. Kimi yazarlar İsrâ ve miraç olayı hakkında şu kanaati serdetmişlerdir:

Muhammed Esed'e göre (öl.1992) İsrâ olayıyla ilgili âyette geçen "âyet" kelimesi "sembol, alamet, işaret" anlamına gelmektedir. Ona göre Mescid-i Aksâ terkibi ibrâni peygamberler zincirine, "çevresini mübarek kıldığımız" ifadesi de Süleyman mabedi havalisine işaret etmektedir. Bu da Kur'an'ın yeni bir din ihdas etmeyip önceki peygamberlerin mesajının devamı olduğuna delâlet ettiğini gösterir. Zaten bu konudaki hadislere bakıldığında onların sembolik (allegorical) olduğu görülecektir.²⁴⁴

Hasan Elik'e göre ise İsrâ ve miraç maruf olduğu üzere Hz. Muhammed'in (s.a.v) Mekke'den Kudüs'e bir gecede yürüyüşüne değil bilakis onun rûhî/manevî mertebesinin yükselişine işaret etmektedir. İşte bundan dolayı isrâ ve miraç peygamberin hayatında bir defa olup biten bir hadise olmayıp onun sürekli vahye muhatap olmasını anlatmaktadır. Bu

²⁴³ Avnullah Enes Ateş, *Güncel Tefsir Problemleri*, 124-127; Ömer Faruk Korkmaz, *Mucize -Determinizm'in Reddi, Mucize İnkârcısı Materyalistlerin ve Modernistlerin Şüphelerine Cevaplar-*, 20, 102-103.

²⁴⁴ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 677, 1498.

anlatım tarzı da dikkatleri vahye, hususen de Kur'an-ı Kerim'e çekmektedir.²⁴⁵

Mustafa Öztürk ise, İbn Teymiyye'den nakille burada kastedilenin Beyt-i Makdis değil Mekke'ye 9 mil uzaklıktaki Cirane mevkisi olduğunu iddia etmiştir. Mescid-i Aksa'nın Kudüs ile ilişkilendirilmesi peygambere hissî mûcize mâl etmekten başka bir şey değildir.²⁴⁶

M. Sait Şimşek ise, en uzak mescitten maksadın Mekke civarında bulunan İlya mescidi mi yoksa Kudüs mü olduğunun tahkike muhtaç olduğunu belirtmiştir. Anladığımıza göre Şimşek de bu konuda metafizik hakikati reel âleme uyarlamaya çalışmıştır.²⁴⁷

Adil Bebek'e göre ise, burada herhangi bir mûcize söz konusu değildir. Zira hadisenin mûcize talebi olmaksızın cereyan etmesi İsrâ ve Miraç olayının mûcize değil, peygambere bağlılığı arttıran ilâhî hidayet vesilesi olabileceğini gösterir. Bebek'e göre burada asıl anlatılmak istenen ruhânî yolculuk ve manevî rütbenin yükseltilmesidir. Aksi takdirde Allah'a mekân takdir edilmiş olunacaktır.²⁴⁸

²⁴⁵ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 659.

²⁴⁶ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 323.

²⁴⁷ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınları: 2012), 3/197-198.

²⁴⁸ Adil Bebek, "Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi", *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Ocak 2014), 145-146.

Bunların yanı sıra modern dönem müfessirleri arasında yer almalarına karşın yukarıdaki yazarlar gibi düşünmeyen isimler de mevcuttur.²⁴⁹

İnşikâk-ı Kamer/ Ayın Yarılması ilgili görüşler şu şekildedir: Ömer Rıza Doğrul (öl.1952), bu olayın gerçekleştiğini ifade eden rivâyetlerin sağlam olduğunu ve bu konuda itiraza yer olmadığını düşünmekle beraber hadiseye farklı bir anlam yüklemiştir. Ona göre ayın yarılması şirkin belinin kırılmasının işaretidir. Çünkü Arap müşriklerinde ay, onları temsil etmekte idi.²⁵⁰ Muhammed Esed'e (öl.1992) göre bu olay klasik dönem eserlerinde "ayın yarılması" olarak değerlendirilse de bu zandan öteye geçemez. Burada ayete bütüncül olarak bakıldığında kastedilenin "kıyamet kopma sahnesi" olması daha mümkün görünmektedir.²⁵¹ Hasan Elik'e göre buradaki âyete "ay yarılacak" anlamı verilebileceği gibi "olay açıklığa kavuştu, apaçık oldu" gibi anlamlar da verilebilir. Ancak tercihe şayan olan son peygamberin evrensel mûcizesi Kur'an-ı Kerim olmalıdır. Bu konunun sahîhayn'de yer alması onu hatadan varestete etmez. Şunu unutmamak gerekli ki bu âyetin sübutu kat'î, delâleti ise zannîdir. Siyaksibak bütünlüğü ve lügat anlamı göz önüne alındığında asıl mûcizenin devam edegelen vahiy olması kuvvetle muhtemeldir.²⁵²

²⁴⁹ Örnek olarak bk. Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadîs*, 3/351-357; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 15/12-19; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/140.

²⁵⁰ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 595.

²⁵¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1266.

²⁵² Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 1201-1203.

Mustafa Öztürk'e göre burada anlatılmak istenen kıyametin kopma sahnesidir.²⁵³

M. Sait Şimşek'e göre, Ay yarıldı âyetinin peşi sıra gelen "...bu devam edegelen bir sihirdir..."²⁵⁴ pasajından da anlaşılacağı üzere burada devamlı olma niteliğini haiz mûcizeler konu edilmiştir. Bu da kastedilenin Kur'an'ın âyet ve sureleri olma ihtimalini güçlü kılmaktadır. Zira Ay, güneş ve yıldızların yarılması ârizîdir. Peygambere kevnî mûcize verilmeyeceği el-İsrâ 17/59'da ortaya konmuştur. Bir de rivâyetler henüz doğmamış yahut yaşı küçük olan sahâbiler yerine peygamberin yanından bir lahza ayrılmayan Hz. Ebubekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a) gibi isimlerden gelmeliydi.²⁵⁵ Adil Bebek ise, buradaki hadisatın kıyametin kopma sahnesinin tasviri olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu olay hissî mûcize addedilemez.²⁵⁶

Şakk-ı Sadır/ Göğsün Yarılması ile ilgili görüşler şu şekildedir: Muhammed Esed (öl.1992), bu âyeti "Senin geçmiş günahlarını bağışlayarak sinenden günahların yükünü kaldırmadık mı?" şeklinde tefsir etmiştir.²⁵⁷ Hasan Elik ise âyeti: "biz sana ilim ve hikmet ile gönlünü Kur'an'ın nuruyla tenvir etmedik mi?" şeklinde anlamıştır.²⁵⁸ M. Sait Şimşek'e

²⁵³ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 594. Bu hususta Süleyman Ateş de aynı kanıdadır. Bk. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 9/150-155.

²⁵⁴ el-Kamer 54/2.

²⁵⁵ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 4/127-129.

²⁵⁶ Adil Bebek, "Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi", 132.

²⁵⁷ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 931.

²⁵⁸ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 1455.

göre âyetin anlamı: “peygamberin içinde bulunduğu ahlaksız, inançsız bir toplumun manevi yükünün vahyin nuruyla kaldırılmasını” ifade eder. Böylelikle peygamberin kalbinden manevi yük kaldırılmış ve mutmain olması sağlanmıştır.²⁵⁹

Adil Bebek’e göre ise burada fiziki anlamda peygamberin göğsünün açılması söz konusu değildir. Burada asıl anlatılmak istenen peygamberin nübüvvet görevini ifa ederken muhatap olduğu gam, keder ve hüznün gönülde oluşturduğu darlığın vahiyle giderilmesini ifade eder. Kaldı ki fiziki anlamda göğsün kaç defa açıldığı, ne surette gerçekleştirildiği dahi ihtilaflıdır. Bunun yanı sıra bu olay herhangi bir tehaddi içermemektedir. Bu olaya Duhâ sûresiyle beraber bütüncül bakıldığında peygamberin vahiyle yüreğinin ferahlatılmasının konu edildiği görülecektir.²⁶⁰

c) M. Zeki Duman’ın Mûcizeye Yaklaşımı

Duman, Hz. Muhammed’in (s.a.v) son peygamber olmasından dolayı O’nun (s.a.v) mûcizesinin dönemsel, hissi ve kevnî olamayacağını savunmaktadır. Bundan dolayı Hz. Peygambere (s.a.v) verilen en büyük mûcizenin mesajı çağları aşan son ilâhî hitap Kur’an-ı Kerim olduğunu savunmaktadır. Zaten Duman en büyük mûcize olan Kur’an’ı inkâr eden münkire hangi mûcize çeşidiyle gelirse gelinsin kâr etmeyeceği kanaatindedir.²⁶¹ Bununla birlikte Zeki Duman’ın

²⁵⁹ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, 5/456.

²⁶⁰ Adil Bebek, “Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed’e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi”, 135-145.

²⁶¹ Sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/295; 2/1222.

kimi modernist yazarlarda görüldüğü şekliyle Kur'an dışındaki mücizeleri kabul etmediği söylenemez. Mesela,

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا
حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ / "Ululuğuna sınır çizilemeyen

Allah birtakım âyetlerini göstermek için kulu Muhammed'i bir gece Mescid-i Haram'dan etrafı bereketli kılınan Mescid-i Aksâ'ya götürdü. Muhakkak ki Allah semî'dir, basîrdir."²⁶²

İsra, Allah'ın bir gecede bazı âyetlerini göstermesi için Hz. Muhammed'in (s.a.v) bir gecede Mescid-i Haramdan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksaya götürülmesidir ki bu Duman'a göre başlı başına bir mücizedir. Sübutu ve manaya delâleti kat'î olduğundan dolayı inkârı kişiyi dinden çıkarır.

Miraç hadisesi ise Hz. Peygamberin (s.a.v) Mescid-i Aksa'dan Allah'ın huzuruna yükseltilmesi olup Kur'an'dan ziyade hadislere ve sahabe kavillerine dayandığı için inkârı kişiyi kâfir değil, günahkâr yapar.²⁶³ Müellif, en-Necm 53/18.²⁶⁴

âyetin miraç hadisesine telmih olabileceğini düşünmektedir. İsra olayı müellife göre ruh ve beden olarak gerçekleşmiştir.

Şâyet böyle olmasaydı ve birilerinin iddia ettiği gibi rüya âlemi veya ruhen gerçekleşseydi âyet-i kerime Allah'ın yüceliğini vurgulayan "sübhanellezi..." ifadesiyle başlamazdı.²⁶⁵

²⁶² el-İsrâ 17/1.

²⁶³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/570-573.

²⁶⁴ لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى / "Şüphesiz ki o, Rabbinin âyetlerinden en muazzamını müşâhede etti." (en-Necm 53/18).

²⁶⁵ Sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/187-188; 1/571.

Ancak bu örnekte İsrâ ve Miraç mûcizesini kabul ettiği görülen Duman'ın hissi mûcizelerden kimini te'vil etmekten geri durmadığı görülmektedir. Örneğin, el-İnşirâh 94/1 'de²⁶⁶ ifade edilen ve “Şakk-ı Sadr/ göğsün yarılması” hadisesi olarak bilinen olayı fiilî bir işlem olarak²⁶⁷ değerlendirmeyip olayın gerçek yüzünün Hz. Peygamberin göğsünün “ilim ve hikmet” ile doldurulması olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla bu âyette herhangi bir maddi veya manevi bir temizlik yahut operasyonun söz konusu olmadığını el-En'âm 6/125²⁶⁸ ve ez-Zümer 39/22'den²⁶⁹ yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır.²⁷⁰ Yine bu minvalde kaynaklarda “İnşikâku'l-Kamer/Ayın yarılması” olarak bilinen el-Kamer 54/1-2'yi²⁷¹ şu şekilde izah etmiştir: Bu âyette herhangi bir mûcize mevzu bahis değildir. Burada anlatılmak istenen müşriklerin ilahi vahye karşı sergiledikleri inatçı tutumdur. Ondan dolayı bu âyet müellife göre şu şekilde okunmalıdır: “İşte, kıyamet yaklaştı; diyelim

²⁶⁶ اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ / “Biz senin sadrını yarıp şerh etmedik mi?” (el-İnşirâh 94/1).

²⁶⁷ Bu konuda âlimlerin bir kısmı Hz. Muhammed'in (s.a.v) göğsünün fizikî olarak yarıldığı kanaatini taşımaktadırlar. Örnek olarak bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/205; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'an*, 20/104-105; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/429; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 30/296; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 3/548.

²⁶⁸ فَمَنْ يُّرِدُ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ... / “Allah doğru yola sevkettiği kimsenin gönlünü İslâm'a meylettirir...” (el-En'âm 6/ 125).

²⁶⁹ أَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ... / “Gönlü İslâm'a meylettirilen Rabbinden bir nûr üzere değil midir?” (ez-Zümer 39/ 22).

²⁷⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 1/137.

²⁷¹ وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ / “Saat yaklaştı, ayda şâk etti.” (el-Kamer 54/ 1); *İnkârcılar bir mûcizeye şahitlik etseler hemen arkalarını dönüp 'bu eskiden beri devam edegelen bir sihirdir' derler.*” (el-Kamer 54/ 2).

ki ay da yarıldı. Yarılrsa ne olacak ki inanacaklar mı? Hayır! Diyecekler ki: “Bu süregelen bir sihirdir.” İşte yukarıda anılan şekilde âyet okunup ele alındığında bunun mûcize olmadığı sarih bir biçimde anlaşılacaktır.²⁷²

Örneklerden anlaşılacağı üzere Duman, teknik olarak mûcizeyi kabul etmekle beraber bu konudaki hadislere ve sahabe kavillerine ihtiyatlı ve eleştirel yaklaşmıştır. Böylece Duman’ın mûcizeler konusunda kimi zaman geleneksel kimi zaman da modern yaklaşımı benimsediği müşahede edilmiştir.

2.4.6. Kadınlarla İlgili Meseleler

Kadın ve kadın hakları konusu gerek geçmişte gerekse günümüzde modernitenin tesiriyle çeşitli platformlarda tartışılmış ve halen tartışılmaya da devam etmektedir. Bu konu oryantalistlerin üzerinde durduğu hususların başında gelmektedir. İslâm’ın kadına verdiği değerin anlaşılması için hükümlerin nâzil olduğu ortamı bilmek gerekir. Zira câhiliye döneminde kadın, toplumda hiçbir statüsü olmayan, hakları gasp edilen, diri diri gömülen, alınıp satılan bir nesne pozisyonundadır.²⁷³ İslâmiyet ile kadına annelik payesi verilmiş, cennet ayaklarının altına serilmiş, babadan önce anne hakkı Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından dile getirilmiştir.²⁷⁴

²⁷² Sırasıyla bk. Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 1/295; 1/296.

²⁷³ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 276-279; Hadiye Ünsal, “Süleyman Ateş’in Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde Kadınlara İlgili Ayetlerin Yorumu Üzerine Bir İnceleme”, *Tefsire Adanmış Bir Ömür Süleyman Ateş*, ed. Gökhan Atmaca vd., (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 247-248.

²⁷⁴ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Kitâbü'l-Birr”, 45.

Biz de bu başlık altında kadın ve yaratılış, kadının nüşûzu ve darp edilmesi, çok eşlilik, kadının şahitliği, kadına verilen miras konularını irdeleyeceğiz. Öncelikle bu mevzulara geleneksel ve modern dönemde nasıl yaklaşım sergilendiğini ortaya koyup akabinde Duman'ın meseleye yaklaşım tarzını ele almak istiyoruz.

a) Geleneksel Dönemde Kadın ile İlgili Meseleler

Kadın konusu tarih boyunca gerek semâvî gerekse pagan kültürlerde tartışılabilen en önemli konu başlıkları arasında yer almaktadır. en-Nisâ 4/1 bağlamında insanlığın atası konumundaki Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden Hz. Havva'nın yaratıldığı düşüncesi ön planda tutulmuştur.²⁷⁵ Kimi müfessirler bu durumun Hz. Âdem'in (a.s) eşinin isminin Havva olmasına neden olduğunu iddia etmiştir.²⁷⁶ Kadının nüşûzu ve darp edilmesi meselesinde ise (en-Nisâ 4/34) bu hakkın kavramlık olarak erkeğin hakkı olduğunda ittifak söz konusudur. Erkekler kadınlara tedip hakkı verilmesini Ebüssuûd Efendi (öl.982/1574) “erkeklerin fitraten daha kıvrak zekalı ve bedenleri daha güçlü yaratılmaları, sorumluluklarının kadınlara göre bir hayli fazla olması, tedbir ve kararlarında duygusallıktan ziyade mantık ve aklın galebe çalması, gerek imamet gerektiren cihat vazifesinin erkekler

²⁷⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/355; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/461; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/477; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/138; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/326; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 2/423.

²⁷⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/355.

verilmesiyle” açıklamıştır.”²⁷⁷ Bir erkeğin eş zamanlı birden fazla kadınla evlenmesine (polygamy/ teaddüd-i zevcât) dair ise en-Nisâ 4/3. âyet delil olarak getirilmektedir. Buna dair bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bu şartlar arasında savaş, evlenilen eşin kısır olması yahut evlenilen eşin kocasına karşı cinsellik hususunda isteksiz davranmasından dolayı erkeğin zinaya düşme tehlikesi söz konusu ise bu durumda erkek aynı anda birden fazla kadını adaleti sağlamak koşuluyla nikâhı altında tutabilir.²⁷⁸ Müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre çok eşlilikte en üst limit dördtür.²⁷⁹ Bu da ruhsat durumudur. Yani herkesin birden fazla kadınla evlenmesi farz değil, bir çıkış yoludur.²⁸⁰ Kadının şahitliği hususunda ise delil getirilen âyet el-Bakara 2/282. âyet olmuştur. Kadının şahitliği hususunda geleneksel dönemde âyetteki lafız merkeze alınarak iki kadının şahitliği bir erkeğin şahitliğine denk görülmüştür. Çünkü kadının içtimâî hayattaki tecrübesi erkek kadar fazla değildir. Onun asıl vazifesi ev işlerini organize etmek, annelik ve çocuklarla ilgilenmek olduğundan ne ticaret faaliyetlerine hâkimdir ne de bu sahada şahitlik yapabilecek bir donanımına sahiptir. Bundan dolayı iki kadının şahitliği bir erkeğin şahitliğine denk görülmüştür.²⁸¹ Kadının mirastan alacağı payı tanzim eden âyet-i kerime ise en-Nisâ 4/11 olmuştur. Bu

²⁷⁷ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/173-174.

²⁷⁸ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 295; Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 251,255.

²⁷⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 6/360; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/11-14; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/209.

²⁸⁰ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 254.

²⁸¹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/325-326.

konuda geleneksel dönem düşünürleri erkeğe kadına oranla mirastan fazla pay verilmesinin adalet zaviyesinden meseleye bakıldığında ne kadar yerinde bir taksimat olduğunu savunmuşlardır. Zira erkeğin düğün, mehir, nafaka, geçimin sağlanması ve daha birçok konuda sorumluluğu bulunmaktadır. Tüm bu sebepler de erkeğin kadına oranla daha fazla mirastan pay almasını haklı kılmaktadır.²⁸²

b) Modern Dönemde Kadın ile İlgili Meseleler

Modern dönemde kadınla ilgili meselelere farklı perspektiften yaklaşıldığı için farklı sonuç elde edilmiştir. Bu dönem yazarları kadının yaratılışını ele alan en-Nisâ 4/1'in tefsirinde yer verilen Hz. Adem'in "kaburga kemiği" nden Hz. Havva'nın yaratılmasına karşı çıkmaktadırlar. Kaburga kemiğinden yaratılma düşüncesinin arka planında kadının ataerkil kalıplara göre ele alınması ve isrâîlî rivâyetlerin yattığını iddia etmektedirler.²⁸³ Onlara göre mesele Kur'an metodolojisiyle kelime kelime ele alındığında Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın tek bir özden yaratıldığı görülecektir.²⁸⁴ Kadının nüşûzu ve darp edilmesine kaynak olarak gösterilen

²⁸² Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 1/479-484; M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 300; Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 249-250.

²⁸³ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 279-283.

²⁸⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/265-266; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/11; Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 111; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 1/192; Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/ Tefsir* (İstanbul: İnşa Yayınları, 2007), 186-187; Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 235; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 467-469.

en-Nisâ 4/34. âyet ise modern dönemde çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bu yorumların muhtelif olmasında “darabe” fiiline yüklenen anlamlar etkili olmuştur. Zira “darabe” kökü Kur’an’da 51 yerde zikredilmekte olup 20’ye yakın anlamı mevcuttur.²⁸⁵ Bu anlamlar arasında “sefere çıkmak, yola çıkmak, çıkarmak, ayırmak, uzaklaştırmak” da bulunmaktadır. Buradan hareketle Yaşar Nuri Öztürk (öl.2016) “kadınları buldukları yerden başka yere gönderin!” anlamını ön plana çıkarmıştır. Çünkü ona göre kadının dövülmesini ifade eden kavram darabe kök fiili değil, celde’dir.²⁸⁶ Bu bakış açısına göre modern dönemde kadınlarla iyi geçinilmesini emreden el-Bakara 2/229-242, en-Nisâ 4/ 19-22, et-Talâk 65/1-7. âyetlerin iyi irdelenmesi bu âyete “dövme” anlamının verilmesinin önüne geçecektir. Öyle ki Hz. Peygamber’in (s.a.v) uygulamalarında (sünnetinde) ve hadislerinde kadının dövülmesi değil, onlarla iyi geçinilmesi tavsiye edilmiştir. Sözelimi İfk hadisesinde Müslümanın eşine karşı nasıl tutum sergilemesi gerektiğinin örnekliğini Hz. Peygamber’in (s.a.v) ümmetine göstermiş ve bu bağlamda Hz. Aişe’yi darp etmek yerine olay açıklığa kavuşuncaya dek bir ay boyunca babasının evine göndermiştir. Bu da nâşize (başkaldıran) bir kadının tutumu karşısında onun en son çare olarak dövülmesini değil,

²⁸⁵ Osman Kaya, “Nisa Suresi 34. Âyet Bağlamında Kur’an ve Sünnete Göre Kadın Erkek Eşitliği ve Kadınların Dövülmesi Meselesi”, *Route Educational And Social Science Journal* 46/6 (Ekim 2017), 330.

²⁸⁶ Ali Akpınar, “Aile İçi Sorunların Çözümünde Kur’ânî Yöntem (Nisa Suresi 34. Âyeti Bağlamında)”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 11 (2020), 11; Osman Kaya, “Nisa Suresi 34. Âyet Bağlamında Kur’an ve Sünnete Göre Kadın Erkek Eşitliği ve Kadınların Dövülmesi Meselesi”, 331.

evden uzaklaştırılmasını gerekli kılmaktadır. Zaten Kur'an ve sünnette cezaları infaz eden devlet otoritesidir, şahıslar değildir. Bu durum da bunu teyit etmektedir. Klasik dönemde darabe kök fiiline dövmek anlamının verilmesinde Hz. Peygamber döneminde kadına yaklaşım tarzı ve toplumların ataerki yapısı etkili olmuştur.²⁸⁷ Anılan gerekçelerden ötürü modern dönemde fiziksel şiddete karşı çıkılmış, âyette geçen çok anlamlı (vücûh) “darabe” kök kelimesi dövmek dışındaki manalarından birisine hamledilmiştir.²⁸⁸ Modern dönemde çok eşlilik olgusuna da (en-Nisâ 4/3) sıcak bakılmamıştır. Bu dönem yazarlarına göre en-Nisâ 4/3'te yetimlerin kendilerinin ve mallarının korunması gerektiğinden bahsedilmiştir. en-Nisâ 4/129. âyette de eşler arasında adaletin tam anlamıyla sağlanamayacağından dolayı İslâm'da asıl olanın tek eşlilik olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁹ Kur'an'ın indiği nüzûl ortamı göz önüne alındığında en-Nisâ 4/3. âyetin mesajından hareketle çok eşliliğin azaldığı görülecektir.²⁹⁰ Kadının şahitliği konusunda (el-Bakara 2/282) da “...biri yanılır veya unutursa...” pasajından yola çıkarak bir erkeğe karşılık iki kadının şahitliği unutma illetine bağlanmıştır. İlet ortadan

²⁸⁷ Zeynel Abidin Aydın, “Nisâ Suresinin 34. Âyeti Bağlamında Evlilik Hayatında Kadının Geçimsizliği Durumunda Uygulanacak Çözümlerden “Darp” a Dair”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature And History Of Turkish Or Turkic* 12/27 (2017), 97-98.

²⁸⁸ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 262.

²⁸⁹ Mustafa Yıldırım, “Nisa Suresi 3. Âyet Bağlamında Çok Eşlilik Meselesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV)* (Nisan 2012), 536-538.

²⁹⁰ Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/ Tefsir*, 187.

kalktığında hüküm de ortadan kalkar. Kaldı ki kadının tek başına yaptığı şahitliğinin geçerli olduğu durumlarda -ki bunlar doğum, süt emzirme, kadının gizli halleri gibi- bu durumu destekler mahiyettedir. Yine burada zikredilen âyette içtimâî hayatta kadın erkek kadar aktif olmadığı için onun mağduriyetin önlenmesi amaçlanmıştır.²⁹¹ Bundan dolayı fıkıhçıların büyük çoğunluğuna göre iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine karşılık gelmesi borçlarda ve mali konularda söz konusudur.²⁹² Salih Akdemir (öl.2014) kadın ve erkeğin şahitliğinin birbirine denk olduğunu ifade etmiştir. Görüşünü de Nûr 24/ 6-9. âyetinde kadının kocasının zinakâr olduğu noktasında dört defa yemin etmesinin ve şahitliğinin erkek ile eşdeğer tutulmasıyla temellendirmiştir.²⁹³ İşte tüm bu sebeplerden dolayı günümüzde kadının gerek aldığı eğitim gerek yaşadığı ve yetiştirildiği ortam modern dünyada kadın ile erkeğin şahitliğinin denk olması gerektiğini kaçınılmaz kılmaktadır. Kadına verilen mirasla ilgili (en-Nisâ 4/11) modern dönem düşünürleri geleneksel dönemden farklı olarak kadın ve erkeğin eşit miktarda mirastan pay alması gerektiğinin altını çizmişlerdir. Çünkü onlara göre asıl olan insan olma durumudur, cinsiyetler değil!²⁹⁴

²⁹¹ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 248.

²⁹² M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 291-293; Hayreddin Karaman, *İslâm'da Kadın ve Aile* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), 77-78.

²⁹³ Salih Akdemir, "Tarih Boyunca ve Kur'ân-ı Kerim'de Kadın", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (Ekim 1991), 266-267.

²⁹⁴ Hayreddin Karaman, *İslâm'da Kadın ve Aile*, 187; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'daki İslâm* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınevi, 1997), 538; İbrahim Hilmi Karşlı, *Kur'ân Yorumlarında Kadın* (İstanbul: Rağbet Yayınları,

c) Zeki Duman'a Göre Kadınla İlgili Meseleler

a) Kadın ve Yaratılış

Duman, kadının yaratılışını en-Nisâ 4/1'den hareketle şu şekilde yorumlamıştır.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا

كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

“Ey insanlar! Sizi tek bir özden yaratan ve ondan da eşini yaratıp kadın-erkek birçok neslin yaratılmasının müsebbibi olan Rabbinizden ittika edin. İsmi anmak sûretiyle talepte bulunduğunuz Allah'a edepsizlikten ve korumasını emrettiği akrabalık bağıni koparmaktan da sakının. Kuşkusuz ki Allah, her hâlinizi görüyor.”²⁹⁵ Duman, Hz. Adem'in (a.s) nasıl yaratıldığıyla alakalı Kur'an-ı Kerim'de birçok sarih âyet bulunduğunu ancak Hz. Havva'nın nasıl yaratıldığıyla ilgili bu durumun söz konusu olmadığını iddia etmektedir. Kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı rivâyetlerinin ise mecaz ve teşbih sanatı olabileceğini vurgulamıştır.²⁹⁶ Bu yaklaşımında modern dönem yazarlarıyla aynı kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır.

b) Kadının Nüşûzu ve Darp Edilmesi

2003), 170-171; Duman, “İslâm'da “İnsan” Erkek veya Kadından Önce Gelir”, *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 12 (Mart 2009), 31-53.

²⁹⁵ en-Nisâ 4/1.

²⁹⁶ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1573-1574.

Nüşûz, kadının eşine başkaldırmasını, saygısızlık etmesini, isyankâr olmasını ifade eder.²⁹⁷ Nüşûz ve darp âyeti olarak bilinen âyet-i kerime ise en-Nisâ 4/34'tür. Şimdi bu âyeti ele almak istiyoruz:

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ
فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ
وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنِ اطَّعْتُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا
كَبِيرًا / “Allah, kimini kiminden faziletli kılmıştır. Geçimi

sağlamaları nedeniyle erkekler kadınlar üzerinde hem kavvamdırlar hem de muhafızdırlar. Müttaki kadınlar her hâlükârda iffetlerini muhafaza edenlerdir. Şayet kadınlar eşlerine karşı itaatsiz davranırlarsa öncelikle nasihat edin, onlarla yatakları ayırın. Eğer bu işe yararsa başkaca yol aramayın. Çünkü Allah, alîmdir, kebîrdir.”²⁹⁸ Müellife göre her insan mükerrem yaratıldığından dolayı sebepsiz yere ona fiziksel şiddet uygulanması düşünülemez. Bu sebeple nasihatın tesir ettiği hanımlara vurulamaz. İşin fiziksel şiddete uzanabilmesi için âyetteki aşamalar takip ve tatbik edilmeli, herhangi bir netice alınamazsa ailenin selameti ve kavvamlığın bir sonucu olarak karşı tarafı terbiye etmek maksadıyla nüşûz eden kadına vurulur. Burada kadının isyan ve itaatsizliği söz konusu olduğunda en son başvurulabilecek meşru çare budur. Bu aşamadan sonra halen kadın kendisine çeki düzen verip düzelmiyorsa her iki aileden hakem olma salahiyetine haiz iki

²⁹⁷ Hacı Mehmet Günay, “Nüşûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/303.

²⁹⁸ en-Nisâ 4/34.

kişi hakem tayin edilir. Bunun neticesinde ortaya çıkan fikir değerlendirilerek evliliğin gidişatı hakkında karar verilir.²⁹⁹ Bu kanaatiyle onun geleneksel dönem düşünürlerinin çizgisinde olduğu müşahede edilmiştir.

c) Çok Eşlilik (Polygamy/Teaddüd-i Zevcât)

Çok eşlilik hakkında Duman şu şekilde düşünmektedir:

وَأَنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَّةَ وَرِبَاعًا فَإِنْ
خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ آذَنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا

“Şayet yetim kızlar hakkında adaleti sağlayamamaktan endişe duyarsanız bu durumda nefsinize hoş gelen iki, üç, dört kadın alabilirsiniz. Eğer adaleti ikâme etmekten korkarsanız tek kadın yahut elinizin altındaki cariyelerle iktifa edin. Bu adalete daha uygun bir tavidir.”³⁰⁰ Duman, çok kadınla evliliğin tarihsel düzlemde çok iyi okunması gerektiğini savunmaktadır. Zira İslâm’ın ilk neşet ettiği yıllarda kadını koruyacak kurum ve kuruluşlar daha bidâyet safhasında olduğundan dolayı Rabbimiz kadınların maslahatını gözetmek için toplumun da yadırgamadığı bir uygulama olan birden fazla kadınla evliliği belli şartlara bağlı olmak kaydıyla dört ile sınırlamıştır. Çok kadınla aynı anda evlenilebilmesi adaletin kaim kılınması şartıyla verilmiş bir ruhsattır. Bu sebeple müellif herhangi bir zaruret hali müstesna olmak üzere kişinin tek bir kadın ile evli olması gerektiğini savunmaktadır.³⁰¹ Bu kanaatiyle isimleri

²⁹⁹ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1595-1601.

³⁰⁰ en-Nisâ 4/3.

³⁰¹ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1577.

mezkûr modern dönem yazarlarının bakış açısına yakın olduğu görülmektedir.

d) Kadının Şahitliği

Şahitlik mevzusu Kur'an-ı Kerim'in en uzun âyetlerinden kabul edilen el-Bakara 2/282. âyette etraflıca anlatılmıştır.

وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا /

“...Erkeklerden iki şahit edinin. Şayet bu mümkün olmazsa bu durumda kendisinden razı olacağınız iki kadın şehadette bulunsun -bunun nedeni biri hata ettiğinde diğersinin düzeltsin diye- Onlar da şahitlik için çağrıldıklarında bundan içtinap etmesinler...”³⁰² Duman'a göre bu âyet kadın-erkek eşitsizliğini ortaya koymaz. Âyetin zahiri kadın-erkek arasında eşitsizlik olduğu izlenimi verse de Kur'an'a bir bütün olarak bakıldığında bu durumun söz konusu olmadığı anlaşılacaktır. Zira İslâm'da asıl olan kadın ve erkek olma durumu değil bilakis “insan” olmasıdır. Bu görüşünü de âyetlerle temellendirmiştir.³⁰³ Şimdi bu âyetlere değinmek istiyoruz:

a) “Zinakâr erkek ile kadına yüz değnek vurunuz. Şayet inanıyorsanız bu suçun cezasını infaz anında rıfk duygusuna kapılmayın. İnananlardan bir grup da bu duruma şahitlikte bulunsunlar.”³⁰⁴

³⁰² el-Bakara 2/282.

³⁰³ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/1436-1437.

³⁰⁴ Nûr 24/4.

b) "Muhsan kadınlara müfteri olanlara şayet dört tanık getiremezlerse seksen sopa vurun ve onların şahitliklerini artık asla makbul görmeyin." ³⁰⁵

c) "Eşinin zina ettiğini iddia edenler şayet bu hadiseyi kendinden başkası görmemiş ise dört defa Allah'ı şahit gösterip beşinci de ise mülaane etmesi gerekir. Zina ettiği iddia edilen kadın da aynı şekilde dört kere Allah'ı şahit getirir. Beşinci de lian yapar." ³⁰⁶

d) "İçinizden fahişelik eden kadınlara karşı dört şahit getirin. Eğer şahitler bu duruma şahadet ederlerse artık onlara bir çıkar yol sunuluncaya yahut ölünceye kadar onları tutsak edin." ³⁰⁷

e) "...malları (yetim olan) sahiplerine temlik ettiğiniz vakit onların menfaatine olmak üzere şahit bulundurun..." ³⁰⁸

f) "...Aranızda adaletiyle maruf iki kişiyi tanık olarak tutun ve bu tanıklığı dosdoğru yapınız..." ³⁰⁹

Tüm bu âyetler dikkate alındığında Duman'a göre kadın-erkek arasında eşitsizliğin olmadığı görülecektir. Sözgelimi liân/mülâane âyetinde kadın ve kocası dörder defa Allah'ı şahit tutmaktadır. Kadının sekiz defa Allah'ı şahit getirmesi gerektiği söylenmemiştir. Kadının şahitliğiyle ilgili el-Bakara 2/282. âyetteki illet "unutma/yanılma" olarak ortaya konmuştur. Bu durum okuma yazmanın olmadığı, kadına hiçbir değer verilmeyen toplumda normal iken günümüz konjonktüründe hem eğitim hem de verilen değer açısından

³⁰⁵ Nûr 24/4.

³⁰⁶ Nûr 24/6-9.

³⁰⁷ en-Nisâ 4/15.

³⁰⁸ en-Nisâ 4/6.

³⁰⁹ et-Talâk 65/2.

kadının erkekten bir farkı bulunmamaktadır. Dolayısıyla kadın ve erkeğin şehadeti denk olarak telakki edilebilir.³¹⁰ Buradan da anlaşıldığı üzere müellif şahitlik hususunda modern dönem yazarlarına yakın duruş sergilemiştir.

e) Kadın ve Miras

Miras, bir malın bir kişiden başka birine geçmesini ifade eder. Fıkhî terminolojide ise “Vefat eden kişinin mal varlığının gidişatı ve sonucunu düzenleyen kurallar bütünüdür.”³¹¹ Miras âyeti olarak bilinen âyet en-Nisâ 4/11’dir.

Müellife göre temel hak ve ubudiyet noktasında kadın ve erkek eşittir. Biri diğerine öncelenmez. Miras taksiminde ise kadın ve erkek arasında eşitlik değil adalet ilkesi gözetilmiştir. Zira her eşitlik adalet demek değildir. Allah (c.c.) kavvâm olarak erkeğe daha fazla sorumluluk vermiş bundan dolayı miras taksiminde erkeğe bir fazla pay vermek suretiyle adaletini tecelli ettirmiştir. Çünkü evin bakımı, iaşesi, anne babanın bakımı, gerektiğinde kız kardeşine bakma gibi yükümlülükler erkeğe kadına oranla mirastan daha fazla pay almasını iktiza ettirmiştir. Duman, bu ilkeyi adaletsizlik ve erkeğin kayırılması gibi görenlere konuya sorumluluk çerçevesinde yaklaşmayı önermektedir. Ancak böyle yapılabilirse bu taksimatın ne denli hikmete muvafık olacağı

³¹⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1437-1439.

³¹¹ Hamza Aktan, “Miras”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/143.

anlaşılabilecektir.³¹² Duman'ın bu kanaatiyle geleneksel dönem müfessirlerinin görüşlerine yakın tespit edilmiştir.

2.4.7. Rivâyetlerle İlgili Tartışmalar

Rivâyet, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tefsirde de çok önemli rol üstlenmektedir. Rivâyetlerin sağladığı fikrî zeminle olaylar daha sağlıklı algılanabilmektedir. Rivâyet unsurları arasında hiç şüphesiz ki esbâb-ı nüzûl, peygamber, sahabe, tabiîn kavillerinin çok önemli yeri bulunmaktadır. Rivâyet tefsirlerini; salt rivâyet tefsirleri ve dirâyetle karışık rivâyet tefsirleri olarak kendi içerisinde ikiye ayırmak mümkündür. Salt rivâyet tefsirlerine Nesâî'nin (öl.303/915) “Tefsîrü'n-Nesâî”si ile Süyûtî'nin (öl.911/1505) “ed-Dürü'l-Mensûr” isimli eserleri örnek olarak verilebilir. Dirâyetle karışık rivâyet tefsirlerine Ebüssuûd Efendi'nin (öl.982/1574) “İrşâdu'l-akli's-selîm” eseri ile Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (öl.1942) “Hak Dini Kur'ân Dili” eseri misal olarak verilebilir.³¹³ Duman'ın tefsirinin de bu kategoride yer aldığı görülmektedir. Rivâyet malzemelerinden en mühimi hiç şüphesiz ki dinin nasıl yaşanacağını gösteren Hz. Muhammed'in (s.a.v) hadisleri ve sünnetidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v) Kur'an'ı nasıl tefsir ettiğine dair kaynaklarda bilgiler mevcut olmakla birlikte bunun çok sınırlı sayıda olduğu da bilinmektedir. Onun tefsir faaliyeti genellikle umumun tahsisi, müphemün beyanı, mutlakın takyidi gibi

³¹² Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1581-1582.

³¹³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 121; 175, 180.

hususları kapsıyordu.³¹⁴ Sahabe, vahyin ilk muhatapları olması dolayısıyla çok mümtaz bir yere sahiptir. Zira onlar vahyin canlı tanıkları olduklarından dolayı çoğu kere inen vahyin ya konusu ya da öznesiydiler. İşte bu sebeple sahabe döneminde Kur'an'ın baştan sona tefsiri söz konusu olmamıştır. Daha ziyade onlar garip, müphem, müşkil ve mücmel lafızları kendilerine konu ediniyorlardı. Onların Kur'an'ı tefsiri âyetin âyetle, âyetin sünnetle, âyetin esbâb-ı nüzûl ile açıklanmasına dayanıyordu. Bu dönemde sonraki dönemlere nazaran ihtilaf edilen konular oldukça sınırlıydı. Çünkü ihtilaf edilen konuları peygambere arz etme imkânına sahiplerdi. Sahabenin merfû hükmündeki beyanları bağlayıcıdır. Çünkü bu hususta içtihat ve akılla elde edilemeyecek bilgileri onlara Hz. Peygamber'in (s.a.v) öğrettiği kabul edilir. Merfû olmayan haberlerde sahabeye uyup uymama noktasında ise bağlayıcılık söz konusu değildir. En meşhur müfessir sahabilere Hz. Ebubekir (öl.13/634), Hz. Ömer (öl.23/644), Hz. Osman (öl.35/656), Hz. Ali (öl.40/661), Abdullah b. Abbas (öl.68/687-88), Abdullah b. Mesûd (öl.32/652-53), Übey b. Kâ'b (öl.33/654), Zübeyr b. Avvâm (öl.36/656), Ebû Musa Eş'arî (öl.42/662-63), Zeyd b. Sabit (öl.45/665) ve Abdullah b. Zübeyr (öl.73/692) örnek olarak verilebilir.³¹⁵ Sahabe döneminin ardı sıra gelip yaklaşık 165 yıllık süreci ifade eden topluluğa tâbiîn ismi verilmektedir. Bu dönemde İslâm coğrafyasının

³¹⁴ Hüseyin Çelik, "Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Tebliğ ve Tebyini", *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek vd., (İstanbul: Assum Basım ve Mücellit, 2023), 65.

³¹⁵ Ziya Şen, "Sahabe Dönemi: Tefsirin Doğuşu", *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek vd., 91-103.

sınırlarının genişlemesi, yeni insan topluluklarıyla etkileşimde bulunulması; dil, din, kültür farklılıkları da yeni sorunları beraberinde getiriyordu. Bütün bu sayılan unsurlar da Mekke, Medine, Irak tefsir ekollerinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Tâbiîn döneminde ehl-i kitaptan birçok kişinin İslâmiyet'e girmesiyle "İsrâiliyyât" önemli rivâyet malzemelerinden olmuştur. Tâbiîn dönemi rivâyet birikimlerinin olgunlaşmasında en önemli safhalardan birisi olarak kabul edilmektedir. Zira bu çağ günümüze ulaşan tefsir rivâyetlerinin merkezini/özünü ifade etmektedir. Bu dönem ayrıca fikrî uzlaşının sağlanamadığı, ihtilafın çokça olduğu bir zaman dilimidir. Tabiîn asrının ön plana çıkan isimleri Said b. Cübeyr (öl.94/713), Mücâhid b. Cebr (öl.103/721), Dahhâk b. Müzâhim (öl.105/723), İkrime el-Berberî (öl.105/723), Hasan-ı Basrî (öl.110/728) Katâde b. Diâme (öl.117/735) ve Süddî (öl.127/745) olmuştur. Tâbiîn âlimlerin icma ettiği hususlar bağlayıcı hüviyete sahip iken, üzerinde ittifak edemediği hususlar ise bağlayıcı görülmemiştir.³¹⁶ Şimdi de Duman'ın hadislere, esbâb-ı nüzule, sahabe ve tâbiîn kavillerine bakış açısını sunmak istiyoruz.

a) Hadislere Yaklaşım

Hadis, tefsir çalışmalarının çok önemli malzemelerindedir. Duman, genellikle gerekli gördüğü âyet tefsirlerinde hadislardan istifade etmekten geri durmamıştır. Ona göre sünnet, hadisten daha sağlam bir yere sahiptir. Çünkü

³¹⁶ Bayram Demircigil, "Tabiîn Dönemi: Tefsirin Oluşumu", *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek vd., 115-119.

peygamberin davranışları Kur'an'ın denetimi altındadır. Bu yüzden sünnet ile hadis aynı kefeye konmamalıdır. Zira sünneti dışlayan, vahyi dışlayan kimse mesabesinde. Buradan hareketle müellif sünnet olan fillerin zayıf diye nitelendirilmesinin mümkün olmayacağından hareketle asıl odaklanılması gereken hususun hadis ve sahabe sözü olarak nitelenen rivâyetlerin sıkı bir biçimde incelenmesi olduğuna dikkat çekmektedir. Bundan dolayı kendisi de hadislerin sıhhati, anlamının ne olabileceği gibi hususlarda açıklamalarda bulunmuştur. Hadisleri eserinde çoğu kere senetsiz, doğrudan metin olarak zikretme yoluna gitmiştir. Duman'a göre, bir âyet âyet ile açıklığa kavuşturulabiliyorsa şu durumda sahih olmayan rivâyetlere ve kişisel görüşlere yer verilemez. Şâyet kavuşturulamıyorsa Kur'an'ın en büyük mübelliği ve müfessiri olan Hz. Peygamber'e (s.a.v) müracaat edilir. Zira onun tüm tutum ve davranışları vahyin gözetiminde olup hikmet olarak tanımlanmıştır.³¹⁷

Hâl böyleyken müellifin hadislere yaklaşımı ve rivâyetleri kullanımının modern yazarlarca benimsenen tutuma yakın olduğu söylenebilir. Şöyle ki metni mensûh, hükmü bâki kategorisinde yer alan ve daha ziyade Hz. Peygamber'den gelen rivâyetler hakkında bilgi edinilen recm hadisesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Zira Duman recm olayında günümüze değin intikal eden hadis rivâyetlerine mesafeli

³¹⁷ Anılan hususlar için sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/2008; 1/384; 1/33-34.

yaklaşmış hatta bunları eleştiriye tâbi tutmuştur.³¹⁸ Recm konusunu ayrı bir başlık olarak ele alacağımızdan dolayı burada bu kadarıyla iktifa ettik. Diğer örneklere göz atacak olursak, mesela en-Nisâ 4/15-16. âyetlerde hadisleri, sahabe kavlini göz ardı ettiği için indî yorumda bulunabilmiştir. Şöyle ki en-Nisâ sûresi 4/15’te geçen “fâhişe” kelimesi müfessirlerin çoğunluğuna göre zina iken,³¹⁹ Duman’a göre “sevicilik/lezbiyenliği” ifade etmektedir. Âyetin devamında bahsettiği zümrenin ise iki erkek arasında cereyan eden “homoseksüellik” olduğuna telmihte bulunmuştur.³²⁰ Hâlbuki bu hususu destekleyecek kuvvetli bir rivâyet söz konusu değildir.³²¹

el-Bakara 2/222. âyette mevzu bahis edilen kadınların ay hali durumunda diğer müfessirlerden farklı olarak kadınların ay halinde namaz kılıp oruç tutabileceklerini zira bu hususta Kur’an’ın mümin kadınları yasaklayan bir âyet olmadığını ifade etmiştir. Yine bu meyanda el-Bakara 2/183-187. âyetlerde oruç tutmalarının daha erdemli bir davranış olduğunun altını çizmiş ve sadece cünüplük ve abdestsizlik hallerinde namaza yaklaşamayacağını savunmuştur.³²² Yine Ehl-i Beyt’in mâhiyet ve kapsamı hakkında farklı kanaate

³¹⁸ Duman, *Beyanu’l-Hak*, 3/1750-1751; a. mlf., *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa’nın Dönüşü-*, 99-107; a.mlf., “Kur’an-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi”, 32-33.

³¹⁹ Örnek olarak bk. Neseî, *Medârikü’t-tenzîl*, 1/340.

³²⁰ Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1583-1584.

³²¹ Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*, 300.

³²² Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1400-1401.

sahip olmasında da hadislere yaklaşım tarzı yatmaktadır. Duman'a göre Ehl-i Beyt kavramı yalnızca Hz. Peygamber'in (s.a.v) eşlerini ifade eden kavramdır. Kızı, damadı ve torunları zaman tarihin akışı içerisinde bu zümreye dâhil edilmiştir.³²³ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Duman, hadislere temkinli ve eleştiriye tâbi tutarak yaklaşmıştır. Bu da kanaatinin farklı çizgide olmasına sebebiyet vermiştir.

b) Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri

Esbâb-ı nüzûl, âyetlerin hangi sebepten dolayı indiğini konu edinen ulûmu'l-Kur'an'ın bahislerindedir. Muayyen bir sebebe münhasır olarak indirilen âyetlerin yekûnu âlimler tarafından 500 olarak nitelendirilmiştir. Âyetlerin iniş nedenini kavramak Kur'an'da anlatılan mesajın maksudunun anlaşılması ve Kur'an'a bütüncül bakılabiliş üzerine hüküm bina edilebilmesi açısından rivâyetlerin sağlam olması koşuluyla önemli bir malzemedir.³²⁴ Duman'ın tefsirinde Kur'an'ın nüzûl sıralaması esas alındığından çok sayıda sebab-i nüzûl rivâyeti kullanılmıştır. Vâhîdî'nin (öl.468/1076) "Esbâbü'n-Nüzûl" isimli eseri olmak üzere Taberî'nin (öl.310/923) "Câmiü'l-Beyân"ı, Kurtubî'nin (öl. 671/1272) "el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân"ı, İbn Kesîr'in (öl.774/1373)

³²³ Duman, "Kur'ân-ı Kerim'de Ehl-i Beyt", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (Ocak 2001), 37-58.

³²⁴ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360-362; Dilek Yolcu, *İbn Kesîr Tefsiri'nin Esbâb-ı Nuzûl Açısından Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 4-5.

“Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm”i, Nesefî’nin (öl.710/1310) “Medârikü’t-tenzîl”i, İzzet Derveze’nin (öl.1984) “et-Tefsîru’l-Hadîs”i sıklıkla atıfta bulunduğu tefsirlerdendir. Bunun yanı sıra Buhârî’den (öl. 256/870) gelen rivâyetleri de kullanmıştır.³²⁵

c) Sahabe Kavli:

Duman, tefsirinde sahabe kavline ihtiyaç duydukça atıfta bulunmuştur. İbn Mesûd (öl. 32/652-53), Hz. Ali (öl.40/661), Ebû Hüreyre (öl.58/678), İbn Abbas (öl.68/687-88), Mücâhid (öl.103/721) gibi önde gelen sahabe bunlar arasında yer almaktadır.³²⁶

d) Tâbiîn Kavli

İslâmî ilimlerin teşekkülünde tabiîn neslinden gelen rivâyetlerin çok önemli bir yeri vardır. Zira rivâyetlerin büyük bir kısmının altında tabiîn neslinin imzası vardır. Tabiîn neslinin hocası Hz. Peygamber’in (s.a.v) tedrisatından geçen sahabeler olmuştur. Tabiîn nesli kaynaklarda sahabilerden sonraki en hayırlı nesil olarak tavsif edilmiştir.³²⁷ Duman da tefsirinde tabiîn neslinin rivâyetlerine önemli ölçüde yer vermiştir. Sıklıkla atıfta bulunduğu tabiîn müfessirleri arasında Saîd b. Cübeyr (öl.94/713), Mücâhid b. Cebr (öl.

³²⁵ Sırasıyla bk. Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1554, 1561, 1605, 1630, 1711, 1714, 1731, 1786, 1862, 1993, 2007; 3/1562, 1731.

³²⁶ Duman, *Beyânu’l-Hak*, 3/1399, 1737, 1741, 1764, 1772, 1884, 1930, 1950, 1955, 1957.

³²⁷ Bayram Demircigil, “Tabiîn Dönemi: Tefsirin Oluşumu”, *Tefsir Tarihi*, ed. Mehmet Çiçek vd., 115-119.

103/721), İkrime el-Berberî (öl.105/723), Dahhâk b. Müzâhim (öl.105/723) ve İbn Cüreyc (öl.150/767) bulunmaktadır.³²⁸ Bu da tefsirinde tâbîîn kavline makul seviyede yer verdiğinin göstergeleri arasında zikredilebilir.

2.4.8. Kölelik ve Cariyelik Meselesi

Çağdaş dönemde tartışma konusu yapılan meselelerden birisi de kölelik ve cariyelik olmuştur. Bunun nedenleri arasında aydınlanma çağı ve Fransız ihtilali ile beraber gündeme taşınan insan hakları, hümanizm gibi kavramların ön plana çıkarılması sayılabilir. Bu kavramlar Kur'an'a yönelik bazı eleştirileri ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki milattan sonra 7. yüzyılda inen Kur'an-ı Kerim'de kölelik yer almaktadır. O günkü şartlarda doğal olan durum günümüz normlarıyla değerlendirildiğinde eleştiri konusu olmaktadır. Anakronizm içeren bu bakış açısına göre insanlık onuruna, insan hak ve özgürlüğüne aykırı olan köleliğin Kur'an'da yer alması kabul edilir bulunmamıştır. Müslüman yazarların bu duruma tepkisi ise farklı şekillerde olmuştur. Mesela tarihselciler/historicists Kur'an'daki hükümlerin o günkü sosyo-kültürel toplumsal yapısıyla sınırlı olduğunu söyleyerek konuyu izah etmeye çalışmışlardır. Modernistler ise kendi içerisinde ayrışmakta olup katı modernistler Kur'an'da kölelik müessesesinin olmadığını savunurlarken, ılımlı modernistler ise farklı yorumlarla meseleyi yumuşatmaya çalışmışlardır.³²⁹

³²⁸ Örnek olarak bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/ 1439, 1584, 1587, 1764 vd.

³²⁹ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslâmî Akımlar* (İstanbul, Klasik Yayınları, 2016), 207-208, 234; Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve*

Şimdi de kölelikle ilgili bazı temel bilgileri vermek istiyoruz. Köleliğin terminolojik karşılığı “velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmen (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse” olarak tarif edilmiştir.³³⁰ Köle ve cariyeye edinmenin en kolay ve yaygın yolu savaş olarak kabul edilmiştir. Köle pazarından satın alma, hediye ve miras yoluyla da edinilebiliyorlardı.³³¹ Erkek köleler bedenî işlerde kullanılırken kadın köleler cinsel ihtiyaçların giderilmesi ve çocuk sahibi olma gibi birçok muhtelif amaca hizmet ediyordu.³³² Kölelik neredeyse insanlık tarihiyle yaşıt bir müessesedir. Öyle ki dünyada Roma, Yunan, Mısır, Arabistan gibi birçok medeniyette izlerini görmek mümkündür.³³³ Kölelik 20. yüzyıla kadar varlığını bilfiil devam ettirmiş ve ancak Milletler Cemiyeti'nin 1926'da aldığı kararla

Tarihselcilik (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 45-46; Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1998), 179-180.

³³⁰ Mehmet Âkif Aydın-Muhammed Hamidullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/246.

³³¹ Şafak Baran, *Felsefe'nin Gözüyle Kur'an'da Kölelik ve Cariyelik*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 143; Halil İbrahim Çakar, *Semitik Dinlerde Kölelik ve Cariyelik* (Kahramanmaraş: Şütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 48; Ali Hatalmış, *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamberin Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 19; Abdullah Özüçalışır, “Kur'an'da Kölelik ve Cariyelik”, *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/1 (Haziran 2023), 225.

³³² Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 25.

³³³ Mehmet Âkif Aydın-Muhammed Hamidullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/246.

yasaklanmıştır.³³⁴ Kur'an'ın nazil olduğu Arap Yarımadasında kölelik ve cariyelik çok yaygın bir uygulama idi. Bu kimseler toplumun en alt katmanını oluşturuyorlardı ve hiçbir özlük hakları bulunmamaktaydı. Kur'an yerleşik bir uygulama olan köleliğin kaldırılmasında içki ayetlerinde de olduğu gibi tadrîci usulü benimsemiştir. Tadrîci metodoloji seçilmesinin nedenleri arasında hizmet sektörünün dumura uğramasını önlemek, oluşabilecek işsizliğin önüne geçmek, zihinlerin insan hürriyeti mefhumuna alıştırılması gibi unsurlar yatmakta idi. Yemin bozma, zıhar, hataen adam öldürme, kasıtlı olarak orucun bozulması gibi durumlarda köle azadı teşvik edilerek bu müessesenin ilgasına giden yol kolaylaştırılmıştır. Yine antlaşma (mükâtebe) yapmak isteyen kölelerle antlaşma yapılması Nûr 24/33'te sıklıkla vurgulanmıştır. İslâm'da ubudiyet meselesinde hür-köle ayrımı güdülmemiştir; ancak dinin muâmelat boyutunda nâkıs kabul edilmişlerdir.³³⁵ Mesela görevlerinin çetin olması ve toplumsal statülerinden dolayı Cuma namazı ve bayram namazları onlara farz değildir.³³⁶ Ayrıca nafîle ibadetleri eda edebilmeleri ve evlenmeleri efendilerin iznine bağlıdır. Hac, zekât, kurban gibi mâli ibadetlerden mevcut konumlarından dolayı muaf

³³⁴ Muhammet Karaosman, “Güncel Algıyla Kur'an'ın İtibarsızlaştırılmaya Çalışılması: Hz. Peygamber'in Evlilikleri ve Kölelik Meselesi”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 1513.

³³⁵ Halil İbrahim Çakar, *Semitik Dinlerde Kölelik ve Cariyelik*, 48-51; 57.

³³⁶ Yaşar Kandemir, *Yaşanmış Örneklerle İslâm Ahlakı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1993), 141.

tutulmuşlardır.³³⁷ Bu kısa bilgiden sonra geleneksel ve modern dönemde bu mefhumu nasıl yaklaşım sergilendiğini açıklamak istiyoruz.

a) Geleneksel Dönemde Kölelik ve Cariye Meselesi

Geleneksel dönemde bir olgu olarak kölelik ve cariyeliğin varlığı kabul edilmiştir.³³⁸ Ancak bu durum kölelik ve cariyeliğin övülen bir unsur olduğunu akla getirmemelidir. Zira Allah (c.c.) köleliğin kaldırılmasını insanlığa hedef olarak göstermiştir. Denilebilir ki İslâmiyet köleleri muhatap alınan, kendisine kıymet verilen, toplumda gerek yönetici gerekse komutan gibi pozisyonlarda istihdam edilen bir birey haline getirmiştir.³³⁹

b) Modern Dönemde Kölelik ve Cariye Meselesi

Modern dönemde mesele bilimsel verilerin ve modernitenin sabiteleriyle ele alındığından bu kavrama çok farklı anlamlar yüklendiğini gözlemledik. Sözelimi günümüzde köleliğin olmadığından hareketle meseleye tarihsel yaklaşan M. Esed,

³³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınları, 1951), 490; Mehmet Nadir Özdemir, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Kölelik -Abbasilerin İlk Yüzyılı-*(İstanbul: Gökkuşbucağı Yayınları, 2006), 156.

³³⁸ Örnek için bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 2/479; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/623; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 20/248; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 5/130; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/ 347-348; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 5/148-149.

³³⁹ Canan Kuş, “Tevrat, İncil ve Kur’an-ı Kerim’deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2012), 26.

“fetahrîru rakabeh/ köleyi özgürlüğüne kavuşturmak”³⁴⁰ âyetini “büyük borç tutsağı altında olan kimseyi borcundan kurtarmak” olarak anlamıştır.³⁴¹ Katı modernistlerden addedebileceğimiz Edip Yüksel ise “mâ meleket eymânuhum...”³⁴² âyetindeki eymânuhum kelimesinin mutlak surette esirleştirilmiş cariyelere hamledilemeyeceğini, zira eymân kelimesinin lügavî karşılığı incelendiğinde bunun “sözleşme, akit, sözleşmelerinize sahip olanlar yani eşleriniz” olarak yorumlamıştır. Yine Abdülaziz Bayındır’a göre Kur’an’da kölelik ve cariyelik yer almamaktadır.³⁴³ İhsan Eliaçık’a göre köle ve cariyelik müessesesi Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde kesinkes kaldırılmasına rağmen Hz. Ömer (r.a.) devriyle beraber tekrar hortlayan meselelerden olmuştur.³⁴⁴ İlimli modernistler ise, modern dönemde sadece savaşlarda ele geçirilen kimselerin devlet başkanının izniyle köleleştirilebileceğini; ancak bunun istenmeyen en son durum olduğunu ifade etmişlerdir.³⁴⁵

c) M. Zeki Duman’a Göre Kölelik ve Cariyelik

³⁴⁰ el-Mücâdele 58/3.

³⁴¹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 1300.

³⁴² en-Nisâ 4/24.

³⁴³

https://www.youtube.com/watch?v=GnQ8cMwNxHU&ab_chan nel=F%C4%B1tratTv “Erişim Tarihi 29/07/2024”.

³⁴⁴ Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur’an Türkçe Meal/ Tefsir*, 189.

³⁴⁵ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 568; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 1/202, 272; Reşid Rızâ, *Tefsirü'l-Menâr*, 11/119-123.

Müellif, meseleyi en-Nisâ 4/3. âyeti merkeze alarak açıklamıştır. Duman'a göre İslam'da asıl olan insan olmaktır ve insan hürdür. Allah'ın hür yarattığı bir birey nasıl köleleştirilebilir? Zira İslam köle ve cariyelere “kölem, cariyem” diye seslenmeyi dahi men etmiş, onlara daha insanî olarak “oğlum, kızım, mevlam” tabirlerini kullanmayı tavsiye etmiştir. Cenâb-ı Hakk da (c.c.) Kur'an'da, onlardan bahsederken abîd/köle, imâ/cariye kelimelerini belli maslahata binaen sadece üç ayette kullanırken bunun dışındaki yerlerde ise “oğullarınız, kızlarınız” anlamlarına gelen “fetâ-feteyât” kelimelerine yer vermiş, böylece insanların zihin dünyalarından köle ve cariye kavramlarını çıkarmayı amaçlamıştır. Köle ve cariye şeklindeki hitap tarzlarını da Hz. Muhammed (s.a.v) hadisleriyle ümmetine yasaklamıştır. Yine İslam'ın getirdiği reform ile kölelerin evlenebilmelerinin ve iffetli yaşamalarının önü açılmış, her fırsatta da onları azat etmeye yönelik ahkâmı nâzil olmuştur. Sözgelimi kaza ile adam öldüren, yemininden dönen, çirkin söz söyleyen, oruç tutamayanların kefareti olarak köle azat etmeleri emredilmiş ve bunun için ecir alacakları bildirilerek teşvik edilmişlerdir. Bununla beraber Allah (c.c.), tüm inananlara kölelerin özgürlüğünü elde etmelerine yardımcı olmalarını bir ödev ve sorumluluk olarak yüklemiştir. Bu durumdan yola çıkan Duman, Muhammed 47/4. âyetiyle savaş yoluyla köle elde edilme yolunun sona erdirildiği kanaatini taşımaktadır.³⁴⁶

³⁴⁶ Sırasıyla bk. Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/1576-1577; 3/1839; 3/1576-1577; 3/1806; a. mlf., *İslam'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 217, 247, 248-251, 255;

Sonuç olarak Duman'ın konuyla ilgili makalesi ve “Beyânu'l-Hak” isimli eserini incelediğimizde konuyla ilgili fikrinde herhangi bir sapma olmadığını tespit ettik. Böylelikle onun bu konuda ılımlı modernist yaklaşıma daha yakın olduğunu ifade edilebiliriz.

2.4.9. Kısasla İlgili Tartışmalar

Kısas, günümüzde çeşitli vesilelerle dile getirilen İslâm ceza hukukunun müeyyidelerinden bir tanesidir. Kısas sözlükte “izlemek, izini takip etmek ve kesmek” gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁷ Bundan dolayıdır ki kısas yoluyla kişilerin arasındaki düşmanlık ve ihtilafın giderilmesi hedeflenmiştir.³⁴⁸ Fıkhî bir terim olarak ise kısas, “kasten yaralama ve öldürme gibi fiillerde bu fiili irtikap edenlere aynıyla mukabele etme” olarak tanımlanmaktadır.³⁴⁹ Kısasın bir diğer adı da kaved'dir.³⁵⁰

Konuyu irdelemeden önce kısasın tarihçesine ve uygulama şartlarına kısaca değinmek istiyoruz.

a. mlf., *Beş Surenin Tefsiri* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2019), 121-123; a.mlf., “İslam'ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Ocak 2011), 50.

³⁴⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luğa*, “k-s-s”, 1/142; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, “k-s-s”, 18/98.

³⁴⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/266.

³⁴⁹ Şamil Dağcı, “Kısas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/ 488; İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 376-377.

³⁵⁰ Hasan Güleç, “İslâm Hukukunda Can Güvenliği Açısından Kısas”, *Diyanet İlmî Dergi* 33/2 (Haziran 1997), 15; Yunus Kocabıyık, “İslam Ceza Hukukunda Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkması ve Hukukî Sonuçları”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (Ocak 2022), 170.

Kıyas uygulamasının tazmininin tezahürleri gerek Yunan ve Roma gerekse Sami kavimlerde görülmekteydi. Yahudilik ve Hristiyanlıkta da bu hususta ilgili pasajların olması semâvî dinlerin de bu konuya verdikleri ehemmiyeti göstermektedir. Cahiliye döneminde ise kıyas uygulamalarında keyfilik ve asabiyet duygularından neşet eden adaletsizlik söz konusu idi. Çünkü kavmiyetçilik anlayışından dolayı herhangi bir devlet erkinin organizasyonu altında gerçekleştirilmeyen kıyas, kabileler arasında zulüm ve haddi aşmalara sebebiyet vermekteydi. Öyle ki kısasa hükmederlerken karşı tarafın fiili, taammüden/kasıtlı yahut taksirle/kusurlu bir biçimde yapıp yapmadığını göz önünde bulundurmuyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi şayet öldürülen kişinin kabilesi güçlü ise öldürülen yakınlarına karşılık karşı taraftan birden fazla kişinin kanını talep ediyorlardı. Ayrıca bu dönemde kıyas uygulaması yerine diyetin tercih edilmesi maktülün velisi/yakınları tarafından bayağılık olarak görülmekteydi.³⁵¹

İslâm'da ise kıyas olgusu “adalet” merkezli yürütülmüştür. İslâm'da kısası uygulayacak tek mercî devlettir. Çünkü herkesin kendi adaletini sağlamaya çalıştığı yerde toplumsal kaos kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca İslâm dini, kısasın tatbik edilmesinde “en az iki erkek bu duruma şahitlikte bulunmalıdır, şüphe durumunu barındırmamalıdır, işlenen fiil kasten olmalıdır, öldüren kişi dinen yükümlülük yaşında (âkil-bâliğ) olmalıdır ve hiçbir baskı olmaksızın kendi hür

³⁵¹ Nurcan Solak, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Kıyas Cezasının Yürürlüğünü Etkileyen Faktörler* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25-28.

iradesi ile bu eylemi yapmalıdır” gibi şartlar öne sürmüştür. Şayet bu hususlarda herhangi bir eksiklik olursa kişiye kısas cezası verilemez. Bunun yerine diyete hükmedilir. Devlet başkanı da olsa ilke olarak maktülün velisi dışında hiç kimse kısas cezasını affedemez. Ancak İslâm, kısas yerine diyet ve af yolunun seçilmesini faziletli bir iş olarak nitelendirmiştir.³⁵² Kısas genel itibari ile iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar: “Kısas fi’n-Nefs (cana karşılık işlenen kasti öldürme eylemlerinde tatbik edilen cezadır) ve kısas fi’l-etrâf’tır. (organ bütünlüğü ve işlevine yönelik verilen zarara mukabil karşı tarafın aynı surette cezalandırılmasıdır.)” Cana karşılık suçlarda ödenen mali cezaya “diyet”³⁵³, organlara karşılık verilen tazmine ise “erş” tabiri kullanılır. Hanefilere göre kadın ve erkeğin fonksiyon ve menfaatlerin farklı olmasından dolayı kadın erkek arasında meydana gelen organa verilen müessir fillerde kısas uygulanmaz, bunun yerine diyete hükmedilir. Diğer

³⁵² Orhan İmamoğlu, *İslam Ceza Hukukunda Öldürme Suçları, Cezaları ve Kısas* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 60-63.

³⁵³ Diyetle asıl olan deve olmakla beraber hadislerden yola çıkarak bunun altın, gümüş, sığır, koyun ve elbise gibi eşyalarla da ödenebileceği ifade edilmiştir. Hür kişiye karşılık diyet yüz deve olabileceği gibi, iki yüz sığır, iki bin koyun, bin dinar (4.250 gram altın), on iki bin dirhem 38.400 gram gümüş) olarak da tazmin edilebilir. Organ yaralanmalarında ise tek olan organlar için tam diyet, iki tane olan organlar için iki ayrı yarım diyet, on tane olanlar için diyetin onda biri cürüm olarak tahsil edilir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Ali Aytekin, “İslam Ceza Hukukunda Kısas ve Diyet Cezalarında Kadın-Erkek Ayrımı Üzerine Fikhî Bir Analiz”, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 14/2 (Aralık 2021), 320.

mezheplere göre ise kısas tatbik edilir.³⁵⁴ Hür ve mümine bir kadının diyeti erkeğin yarısıdır. Zira aralarında tam anlamıyla denklik söz konusu değildir. Bunun yanı sıra Hanefiler dışındaki mezheplere göre köleye karşılık hür biri kısas edilemez. Çünkü aralarında denklik söz konusu değildir. Yine Şâfiî mezhebine göre aralarında denklik olmadığından dolayı kâfire karşılık Müslümana kısas uygulanamaz.³⁵⁵ Şayet bir kimse kısas edilecekse bu, mezheplerin çoğuna göre acısı en az yöntem olan kılıçla tatbik edilir.³⁵⁶ Kısas dört durumda düşer. Bunlar suçlunun ölümü, af, barış/sulh, kısas hakkının miras yoluyla intikalinden oluşmaktadır.³⁵⁷

Kısas konusunda tespit edebildiğimiz kadarıyla referans alınan âyet grupları el-Bakara 2/178-179, el-Bakara 2/194, el-Mâide 5/45 ve el-İsrâ 17/33 olmuştur. Ancak Duman, meseleyi el-Bakara 2/178-179. âyetlerden yola çıkarak açıklamıştır.

a) Geleneksel Dönemde Kısas

Klasik dönemde kısasın varlığı konusunda herhangi bir fikri ayrım bulunmamaktadır. Bilakis kısasın caydırıcılığı ve insanlığın bekası için ne kadar kıymetli bir olgu olduğunun altı çizilmiştir. Bu dönem bilginlerince af ve diyet yolunun açık tutulması Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.) Hz. Peygamber'in (s.a.v)

³⁵⁴ Nurcan Solak, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Kısas Cezasının Yürürlüğünü Etkileyen Faktörler*, 25-27.

³⁵⁵ Mehmet Ali AYTEKİN, "İslam Ceza Hukukunda Kısas ve Diyet Cezalarında Kadın-Erkek Ayrımı Üzerine Fihî Bir Analiz", 317-322.

³⁵⁶ Hasan GÜLEÇ, "İslâm Hukukunda Can Güvenliği Açısından Kısas", 17.

³⁵⁷ Hüseyin KAVUKÇU, "İslâm Hukukunda Kısas", *Diyanet Dergisi* 18/ 8 (Haziran 1979), 164.

ümmetine bir hafifletmesi ve rahmeti olarak mütalaa edilmiştir.³⁵⁸ Zira Yahudilikte kısas, Hristiyan öğretilerinde ise af ön planda tutulmaktaydı. İslâm ise bunun yerine af ve diyet yolunu maktûlün velisine hak olarak tanıyarak nispeten ağır olan şeriatının ahkâmını hafifletmiştir.³⁵⁹ Zemaşerî'ye göre (öl. 538/1144) kısasta cinsiyet ve toplumsal statünün hiçbir ehemmiyeti yoktur. Zira âyet grubunda can vurgusu yapılarak "cana can..."³⁶⁰ denmiştir.³⁶¹ Kûfeli bilginlere göre hüre karşılık kölenin, zımmî birine karşılık bir Müslümana kısas uygulaması caiz iken, ilim adamlarının ekserisine göre köleye karşılık hür, zımmîye karşılık bir Müslümana kısas uygulanamaz.³⁶² Şayet maktûlün kan talebinde bulunmaya selahiyeti olan velilerinden biri dahi kısas yerine diyeti kabul ederse şu durumda kısas düşer. Kısas yerine diyete ikna olan maktûlün velisi bu durumu başa kakma gerekçesi yapmamalı, diyet miktarında karşı tarafı zorlamamalı, diyete razı olduktan sonra kâtili öldürme yoluna gitmemelidir. Zira bu hem haramdır hem de kendisinin kısas edilmesine sebebiyet verecek bir cürümdür. Kâtil ise diyetini geciktirmeden vaktinde ödemeli, nefsini ıslah noktasında gayret

³⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/158-159; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 3/93-122; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/220-223; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 5/220-230; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/244-257; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/489-492; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 1/154-156; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/283-285; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 1/418-421.

³⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/158-159.

³⁶⁰ el-Mâide 5/45.

³⁶¹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/220-223.

³⁶² Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/244-257.

göstermelidir.³⁶³ Kısası icra etmeye yetkili tek makam devlet başkanıdır.³⁶⁴ Bu dönem yazarlarınca toplumların barış ve güven içerisinde yaşamalarının yolunun kısastan geçtiği görüşü ağırlıktadır.³⁶⁵

b) Modern Dönemde Kısas

Modern dönemde kısas olgusuna yaklaşımda çeşitli fikirler ortaya konmuştur. Bu konuda geleneksel dönemin görüşlerine katılanlar olduğu kadar³⁶⁶ konuya adalet ve denklik perspektifinden yaklaşılması gerektiğini ifade eden yazarlar da olmuştur.³⁶⁷ Bunun yanı sıra el-Bakara 2/178-179'ta farz kılınan şeyin kısas olmayıp kısasın uygulanmasında haddi aşmamak olduğu görüşüne de yer verilmiştir.³⁶⁸ Ayrıca bu olgunun günümüz modern dünyası normlarınca yeniden ele alınması gerektiğini ifade eden tarihselci yaklaşım da mevcuttur. Örneğin, Muhammed Abduh (öl.1905), kendisi

³⁶³ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, 1/121-122.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/489; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/244-257.

³⁶⁵ Örnek olarak bk. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 3/122.

³⁶⁶ Sa'dî, *Tefsîrî's-Sa'dî*, 84; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/104-107; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 64-65; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/201-203; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 289-294; Mehmet Okuyan, *Kur'an Meal-Tefsir* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021), 26.

³⁶⁷ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 98-99; Ömer Çelik, *Hakk'ın Dâveti Kur'an-ı Kerim Meâlî ve Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 1/103-107; Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/ Tefsir*, 95; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gereçli Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 58-59.

³⁶⁸ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 96-97.

kabul etmemesine karşın kitabında tarihselcilerin bu konudaki şu önerilerine yer vermiştir:

“...Onlara göre toplumdaki öldürme eyleminin son bulmasındaki yöntem kısas değildir. Onun yerine toplumlara sağlam bir eğitim verilmeli, merhamet duygusu aşılmalı ve kâtilerin akıl hastanesinde tedavi görmelerine olanak sağlanmalıdır...”³⁶⁹

Yine Edip Yüksel bu konuda, kâtile ölüm cezası yerine toplumun öngördüğü para cezası, mecburi hizmet cezası gibi cezaların verilebileceğini ifade etmiştir.³⁷⁰

Hidayet Zertürk ise “Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik” isimli kitabında tarihselcilerin meseleye niçin farklı açılardan yaklaştıklarını şu şekilde özetlemiştir:

“Tarihselciler, kısas uygulamasının bireylerde şiddet ve vahşet duygusunu körükleyeceğinden endişe duymuşlardır. Bundan dolayı bu hususta hapis cezasının daha makul bir cezalandırma yöntemi olabileceğini dile getirmişlerdir. Ayrıca kısas uygulaması, kişiler arasındaki intikam duygusunu âşikâr edeceğinden dolayı bu durum toplumsal maslahat ve barışın sağlanmasına engel olacaktır. Yine organ yaralama cezalarının Kur’an ile sâbit olmayıp fâkihlerce ahkâm-ı ilâhiyeye dâhil edildiğini düşünmüşlerdir. Bunun yanı sıra diyet olgusunun “canın mala” indirgenmesine neden olacağından dolayı

³⁶⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/101-108.

³⁷⁰ Edip Yüksel, *Mesaj-Kur'an Çevirisi* (İstanbul: Ozan Yayıncılık Ltd, 2013), 51.

zenginlerin istedikleri gibi adam öldürmelerine zemin hazırlayacağını iddia etmişlerdir.”³⁷¹

c) M. Zeki Duman’a Göre Kisas

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ بِالْحُرِّ بِالْعَبْدِ بِالْأَنْثَى
بِالْأُنثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ
مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَى بِعَدَابِ اللَّهِ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

Cinayet vakalarında kisas size farz kılındı. Özgüre karşılık özgür, boyundurluk altında olana karşı boyundurluk altında olan, dişkiye karşılık diş. Kimin de suçu mağdurun kardeşi tarafından affedilirse şu durumda bağışlanan kişi adaletli olup kendisine takdir edilen diyeti ihsan üzere ödemelidir. Bu, Allah’ın bir tahfifi ve lütfudur. Haddi aşanlara acıklı bir son vardır.”³⁷² Duman, ilke olarak kısasa ve uygulanışına karşı değildir. Bu hususta herhangi bir tevil yoluna da gitmemiştir. Bu âyetin tefsirinde öncelikle cahiliye dönemindeki kisas uygulamalarına değinmiş o dönemki Arapların asabiyet ve kavmiyetçilik anlayışının ne tür adaletsizliklere kapı araladığının altını çizmiştir. Sözelimi nüfuz sahibi bir kabile nispeten güçsüz bir kabileden öldürülen bir kişiye karşılık birden fazla kişiye kisas uygulanmasını talep edecek, bu da masum insanların kanının akmasına sebebiyet verecektir. Allah (c.c.) ise bu yanlış uygulamayı adil bir çözüme kavuşturmuştur.

³⁷¹ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 360-362.

³⁷² el-Bakara 2/178.

Duman'a göre âyetteki haddi aşma hem maktüle hem de kâtile birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Mesela maktülün velisi kâtilden onu zora sokacak keyfi biçimde fahiş miktarda ve örf muhalif talepte bulunmamalı, diyetini ödediği halde katili minnet altına sokacak söylemlerden kaçınmalıdır. Kâtil ise ödemelerini zamanında yapmalı, maktülün hatıralarına saygıda kusur etmemelidir.³⁷³

Devamındaki “Kısasta sizin için hayat vardır...”³⁷⁴ âyeti müvacehesinde şu mütalaada bulunmuştur:

Kıyasın icrasıyla sorumlu merci devlet olduğundan devletin adaletli ve güçlü olması beklenir. Şayet devlet böyle olursa kısas öldürmelere karşı önleyici bir fonksiyon icra edebilir. Eğer devlet adaletli ancak güçsüz yahut güçlü ancak adaletsiz ise kıyasın amacı olan mutlak caydırıcılığı sağlayamaz. Bu durumda da kısas hayat olmaktan çıkar.³⁷⁵ Duman'ın, kısas konusunda örneklerden de anlaşılacağı üzere klasik dönem bilginleriyle aynı kanaati taşıdığı görülmektedir.

Kanaatimizce, günümüzde gelişmiş kabul edilen kimi ülkelerde halen idamın var oluşu, İslam ceza hukukundaki kıyasın toplumsal sorunları önlemedeki rolünü akla getirmektedir.

³⁷³ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 1/585; 3/1375-1377; 3/1385.

³⁷⁴ el-Bakara 2/179.

³⁷⁵ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 1/585; 3/1377.

2.4.10. Recm

İslam hukukunda zina³⁷⁶ fiilini irtikap eden muhsan³⁷⁷ bireylere recm cezası tatbik edilir. Recm sözlükte, “birine taş atma, sövme, lanet etme, birinin namusuna kara çalma, sûizânda bulunmak” gibi anlamlara gelir. Bu kelimenin çoğulu “rücûm”dur.³⁷⁸ Fıkhî bir terim olarak recm, “zina suçunu irtikap eden Müslüman evli/dul ve hür olan kadın ile erkeğe uygulanan cezayı” ifade eder.³⁷⁹ Bekar olup zina edenlere ise yüz celde,³⁸⁰ zina iftirasında bulunanlara ise seksen celde³⁸¹ cezası verilir. Celde ise sözlükte, “derisine dokunmak, vurmak, kırbaç ve benzeri şeylerle vurmak”³⁸² gibi anlamlara

³⁷⁶ Zina: “aralarında nikah akdi olmayan bireylerin kendi rızalarıyla aralarında gerçekleştirdikleri ğayri meşru cinsel birlikteliğe” verilen isimdir. Bu konuda bk. Hüseyin Esen, “Zina”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/444.

³⁷⁷ Muhsan: Bu kavramın fıkhî terminolojisi içerisinde iki anlamı mevcuttur. Bunlardan ilki, bu kavram âkil-bâliğ olan hür ve iffetli Müslümanı ifade etmesi, ikinci anlamı ise, akli başında, evli ve hür bir bireyin kendi rızasıyla cinsel birliktelik yaşamasıdır. Detaylı bilgi için bk. İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 464-465; Şamil Dağcı, “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/546-548.

³⁷⁸ Cevherî, *es-Sihâhu Tacü'l-Lüğa*, “r-c-m”, 5/1928; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “r-c-m”, 12/227.

³⁷⁹ İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 549; Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, “Kur’an-ı Kerim’de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 118; Fuat Karabulut, “Recm Cezasının Hz. Peygamber’in Uygulamaları Işığında Değerlendirilmesi”, *EKEV Akademi Dergisi* 50 (2012), 91.

³⁸⁰ Nûr 24/2.

³⁸¹ Nûr 24/4.

³⁸² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “c-l-d”, 1/681.

gelmektedir. Fikhî bir terim olarak celde zina eden bekârlara kırbaç veya değnekle uygulanan cezayı ifade eder.³⁸³

Son yıllarda recm uygulamasının İslâm ceza hukukunda yer alıp almadığı özellikle modernitenin de etkisiyle tartışmaya açılmıştır.³⁸⁴ Bunu tetikleyen unsurların başında 1992 yılında Nijerya’da Âmine Lavâl’e şeriat mahkemesince verilen recm cezası gelmektedir. Bu olay başta görsel medya olmak üzere kadın hakları derneklerini harekete geçirmiştir. Daha sonra 2003 yılında mahkemece gerekli delil olmadığı gerekçesi ile davanın infazı iptal edilmiştir.³⁸⁵

Şu ifade edilmelidir ki recm uygulaması yalnızca Müslümanların şeriatında yer almayıp Yahudilik ve Hristiyanlıkta da bilinip tatbik edilen bir husustur. Hatta Hz. İsa’nın (a.s) recm hükmünü kaldırdığı kabul edilmektedir.³⁸⁶ İslâmiyet’te ise recm cezası doğrudan Kur’an-ı Kerim’de yer

³⁸³ İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 88; Hasan Keskin, *Günümüz Gelişmeleri Işığında İslam Hukukunda Had Cezalarının İnfazı Sorunu* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 21.

³⁸⁴ Ebubekir Sifil, *Modern İslam Düşüncesinin Tekidi II* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998), 54; Mehmet Azimli, “Hz. Ömer Dönemi Recm Uygulamaları”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 375.

³⁸⁵ Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, “Kur’an-ı Kerim’de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm”, 117.

³⁸⁶ Hamza Aktan, “Recm Cezası Örneğinde Sosyal Değişim Olgusu ve Kur’an”, *2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, ed. Dr. Mehmet Bulut (Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 414-416; Fuat Karabulut, “Recm Cezasının Hz. Peygamber’in Uygulamaları Işığında Değerlendirilmesi”, 91.

almadığından dolayı sünnet ve icmâ delilleriyle sabit olmuştur.
387

Recm olgusunu benimseyenler, Hz. Peygamber'in (s.a.v) fiili olarak recmi uygulamasını delil göstermişlerdir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v) hayattayken dört ayrı recm uygulamasını gerçekleştirmiştir. Bunlar iki Yahudinin recmi olayı, Mâiz b. Mâlik, Cüheyne kabilesine mensup Gamidiyyeli kadın ile bir işçinin (Âsif olayı) recm edilmeleridir.³⁸⁸ Yine bu konuda sahabenin manevi mütevatir derecesinde uygulamaları mevcut olup hiçbiri bu konuda ihtilaf etmemişlerdir.³⁸⁹ Hâricîler, bazı Mu'tezile yazarları ile bazı çağdaş düşünürler bir kenara bırakıldığında bu konuda herhangi bir fikir ayrılığı söz konusu

³⁸⁷ Hüseyin Tekin Gökmenoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm", 119; Fuat Karabulut, "Recm Cezasının Hz. Peygamber'in Uygulamaları Işığında Değerlendirilmesi", 89; Muhammed Key, "İslam Hukukunda Recm Cezasının Sübûtu Üzerine Bir Değerlendirme", *Ahi Evran İslami İlimler Fakültesi Dergisi* (Aralık 2023), 21, 24; Davut İltaş, "Yadsınan Gelenek: İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar", *Marife* 1 (2003), 219; Zeki Keskin, *Kur'an Hükümlerine Modernist Yaklaşımlar ve Bunların Eleştirel Değerlendirilmesi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 303.

³⁸⁸ Ahmet Keleş, "Hadis İlminde İsnadın Otoritesi veya Akla Rağmen Hadis Okuyuculuğunun Bir Örneği Recm Cezası Çalışmasına Eleştirel Bir Bakış", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 42.

³⁸⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Neşmî (Kuveyt: Vezerâtü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1994), 2/360.

değildir. Bundan dolayı âlimlerin büyük çoğunluğuna göre recm cezası had cezaları içerisinde mütalaa edilmiştir.³⁹⁰

Recm olgusunu reddedenler ise “recmin âhad haber olmasını, muhsan kavramının muğlaklığını, evli ile bekara ayrı ceza tayininin çifte standart örneği olup Allah’ın adaletine sığmayacağını, recm uygulamasının örfi bir uygulama olduğundan hareketle kişilere had cezasının uygulanamayacağını, dolayısıyla recmin ta’zir cezasını gerektirdiğini ve bu uygulamanın Nûr sûresinin inzâlinden (celde âyetinden) önce vuku bulmuş olabileceğini” dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra recmin Kur’an’da değil, hadislerde yer almasından hareketle sünnetin Kur’an’ı neshedemeyeceğini de gündeme taşımışlardır. Ayrıca “metni mensûh hükmü bâki” denilerek Kur’an’da olmayan bir hükmün ona mâl edilerek uygulanmasının, İslâm’da olmayan birçok şeyin İslâm’a girmesinin yolunu açarak fitneye sebebiyet vereceğini ileri sürmüşlerdir.³⁹¹

Recm cezasının uygulanmasında, dört Müslüman erkeğin³⁹² zina hadisesine bir celsede şahitlik etmesini ve bu şahitlerin ilgili olaydaki cinsî birlikteliği bilfiil görmelerini şart

³⁹⁰ Muhammed Key, “İslam Hukukunda Recm Cezasının Sübûtu Üzerine Bir Değerlendirme”, 32; Zeki Keskin, *Kur’an Hükümlerine Modernist Yaklaşımlar ve Bunların Eleştirel Değerlendirilmesi*, 303.

³⁹¹ Muhammed Key, “İslam Hukukunda Recm Cezasının Sübûtu Üzerine Bir Değerlendirme”, 29; Mehmet Azimli, “Hz. Ömer Dönemi Recm Uygulamaları”, 379; Davut İltaş, “Yadsınan Gelenek: İslâm’a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, 224-225; Hamza Aktan, “Recm Cezası Örneğinde Sosyal Değişim Olgusu ve Kur’an”, 420; Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 201.

³⁹² en-Nisâ 4/15.

koşmuşlardır. Hatta öyle ki zânî ve zâniyenin cinsel organlarının birleşmesini tanıkların bizatihi müşahede etmesi gerekmektedir.³⁹³ Hâl böyle olunca anılan ağır şartlardan dolayı itiraf hâli dışında tarih içerisinde bu fiili irtikap edenlere recm cezası çok nadiren uygulanabilmiştir. Bu konuda çoğu kere ya ta'zir cezasına yahut para cezasına hükmedilmiştir.³⁹⁴ Zina eden bekârların cezalandırma yöntemi olan celde uygulamasında recm uygulanmasında olduğu gibi belli başlı şartlar öne sürülmüştür. Bu şartlar arasında; kırbaç veya sopanın dikensiz ve serçe parmağından daha kalın olmaması, çıplak bedene vurulmaması, ceza tatbik edilirken elin omuz hizasından daha yukarı kaldırılmaması, hayati uzuv ve bölgelere vurulmaması, sopanın hep aynı yere değil izin verilen diğer yerlere de eşit miktarda vurulması gibi hususlar sayılmıştır. Ayrıca celde veya recm cezalarında; hastalık, hamilelik, lohusalık gibi ârizî durumların cezanın infazının tehirinde önemli bir etkisi vardır. Celde'nin Kur'ânîliği hakkında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.³⁹⁵

“...Müminlerden bir topluluk bu işe tanıklıkta bulunsun...”³⁹⁶

âyetindeki taifeden muradın ne kadar kişiyi ifade ettiğiyle

³⁹³ Mehmet Zeki Duman, *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa'nın Dönüşü-*, 148.

³⁹⁴ Ömer Menekşe, “Osmanlıda Zina Cezası Olarak Recm”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/2 (Ekim 2003), 13-15.

³⁹⁵ Mustafa Özgür, “İslam Ceza Hukukunda Celde Cezasının İnfazında Kullanılacak Alet ve Uygulanışı Üzerine Bir İnceleme”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Haziran 2019), 430; Hasan Keskin, *Günümüz Gelişmeleri Işığında İslam Hukukunda Had Cezalarının İnfazı Sorunu*, 23.

³⁹⁶ Nûr 24/2.

alakalı çeşitli rivâyetler söz konusudur. Örneğin, İbn Abbas (öl.68/687-88) bu sayının dörtten kırka kadar insan topluluğunu ifade ettiğini düşünürken, Hasan-ı Basrî (öl.110/728) bu sayının on iki kişiyi ifade ettiğini düşünmüştür. Ayrıca bu hususta iki,³⁹⁷ üç, dört kişi olabileceğini ifade eden yaklaşımlar da bulunmaktadır.³⁹⁸

Bu girişten sonra klasik, modern dönemde mesele nasıl ele alınmış ve Duman'ın bu konudaki görüşleri nelerdir onu ele almak istiyoruz.

a) Geleneksel Dönemde Recm

Bu dönem bilginlerinin büyük çoğunluğu zina eden bekârlara yüz celde uygulanacağını, evlilerin³⁹⁹ ise recmedileceğini⁴⁰⁰ ifade etmişlerdir.⁴⁰¹ Hanefî bilginler dışındaki mezheplere

³⁹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 7/310.

³⁹⁸ Mehmet Zeki Duman, *İslâm'ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsâ'nın Dönüşü-*, 90.

³⁹⁹ İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre zina suçunda muhsan olmanın altı şartı bulunmaktadır. Bunlar, “Müslüman olmak, akıllı olmak, buluğa ermek, hür olmak, sahih bir akitle nikah bağı olmak ve cinsî münasebet yaşamış olmaktır. Kazf suçunda ise muhsan olmanın beş şartı bulunmaktadır. Bunlar: Müslüman olmak, akıllı olmak, buluğa ermek, hür olmak ve iffetli olmaktır.” Detaylı bilgi için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/115.

⁴⁰⁰ Bu Hz. Peygamber'in kavli ve fiilî sünneti olarak tavsif edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/5-9.

⁴⁰¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 3/70; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 6/493; 17/143; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/487; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/529; Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an*, 5/82-90; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/5-9; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/156; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/176-177; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, 2/455; 6/126.

⁴⁰¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/158-159.

göre zina eden bekârlara yüz celdenin yanı sıra bir yıllık sürgün cezası tatbik edilir. Çünkü Hanefiler sürgün cezasını tedip ve ta‘zir olarak yorumlarlar.⁴⁰²

Bu dönemde Nûr 24/2. âyeti ele alınırken sıklıkla en-Nisâ 15-16. âyetlere atıfta bulunulmuştur. Çünkü Nûr 24/2. âyet nâzil olmadan önce zina fiilinin cezası ilk önce en-Nisâ 15-16. âyetlerle açıklanmıştır. Buna göre bu fiili irtikap edenlere ilkin azarlama, daha sonra hapis ve en sonunda da yüz sopa veya recm uygulaması getirilmiştir. Bu dönem âlimlerin genel kanaatine göre en-Nisâ 15-16. âyetleri, Nûr 24/2. âyetle neshedilmiştir.⁴⁰³ Ebû Süleyman el-Hattâbî’ye göre Nûr 24/2. âyeti Hz. Peygamber’in (s.a.v) recm uygulaması ile nesholunmamış, sadece tahsîs edilmiştir.⁴⁰⁴

Köle ve cariyeler şayet zina suçunu işlerlerse onlara elli celde uygulanır. Hanefiler dışındaki mezheplere göre zina eden erkekler altı ay sürgüne yollanır. Hürlerin celde cezası devlet başkanı yahut onun atayacağı kişilerce icra edilir. Köleleri ise bu hususta efendileri cezalandırabilirler. Zina suçunun sübutunda İbn Kesîr (öl.774/1373) şu dört şartın aranması gerektiğini savunur. Bunlar: dört Müslüman erkeğin şahadeti, ikrar, karineler ve lian’dır.⁴⁰⁵

⁴⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/487.

⁴⁰³ Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur‘ân*, 12/159-161.

⁴⁰⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/529.

⁴⁰⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur‘âni'l-azîm*, 6/5-9.

Celde cezası tatbik edilirken yüz ve avret mahalli gibi hassas yerlere vurulamaz. Yüz celdenin hep aynı yere değil, izin verilen yerlere dağıtılarak vurulması gerekmektedir.⁴⁰⁶

Celde veya recm cezasına şahit olacak grubun adediyle ilgili Zemahşerî (öl.538/1144) şunları kaydetmiştir. İbn Abbâs (öl.68/688) bu sayının dörtten kırka kadar erkek topluluğunu ifade ettiğini, Hasan-ı Basrî (öl.110/728) on kişiyi, Katâde (öl.117/735) üç ve üçün katı topluluğu, Mücâhid ise (öl.103/721) bir ve birin üstündeki topluluğu ihtiva ettiğini düşünmektedir. Bu görüşler arasında had cezasında bildirilen rakama en uygun olarak İbn Abbâs'ın dört şahit aranması gerektiği yönündeki görüşü tercih edilmiştir.⁴⁰⁷

Anılan açıklamalardan yola çıkarak bu dönemde recmin uygulamasıyla ilgili Hâricîlerin el-Ezârika kolu ve el-İsfahânî (öl.322/934) gibi Mu'tezilî âlimler dışında herhangi bir ihtilaf olmadığını ifade edebiliriz.⁴⁰⁸

b) Modern Dönemde Recm

Modern dönem araştırmacılarından olmasına karşın Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl.1942), Muhammed İzzet Derveze (öl.1984), Vehbe ez-Zühaylî (öl.2015), Muhammed Ali es-Sâbûnî (öl.2021) recm konusunda klasik müfessirler gibi düşünmektedirler. Bundan dolayı bu yazarlar Nûr 24/2.

⁴⁰⁶ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 4/163; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/115.

⁴⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/210; Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, 2/486.

⁴⁰⁸ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 340.

âyetini ele alırken klasik dönem müfessirleri gibi en-Nisâ 4/15-16. âyetlere atıfta bulunmayı ihmâl etmemişlerdir.⁴⁰⁹ Çağdaş dönemde en-Nisâ 4/15. âyetinde yer alan “fâhişe” kelimesine yüklenen anlamlar muhtelifdir. Mesela, Hasan Elik ve R. İhsan Eliaçık’a göre bu kavram fuhuş olgusunu ifade eder.⁴¹⁰ Ancak Muhammed Esed (öl.1992) ve M. Sait Şimşek gibi isimler bu kavramın sadece fuhuşu ifade etmediğini; bireylerin tüm söz ve fiillerindeki aşırılıkları, çirkinlik ve müstehcenliği de içine aldığını düşünmüşlerdir.⁴¹¹ Bunun yanı sıra bu kavrama “nesih yoktur” anlayışından hareket eden yazarlarca Mu’tezilî bilgin Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî’nin (öl.322/934) etkisinde kalınarak “sevicilik/lezbiyenlik” anlamı da yüklenmiştir. Onlara göre eşcinsellik yapan kadınlar evlerde hapsedilirlerdi. Şayet bu kötü eylemlerinden vazgeçerlerse bu durumda serbest bırakılırlardı.⁴¹² en-Nisâ 4/15’teki “...Allah onlara bir çıkış yolu lütfedinceye kadar...” âyetindeki çıkış yolu hakkında bu dönem araştırmacıları şunları kaydetmiştir: “Allah kadınlara onların lehine bir uygulama getireceğini vadettiğinden dolayı

⁴⁰⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/531-531; 5/544-548; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû’l-hadîs*, 8/47-55; 8/353-362; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, 4/287-293; Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefsîr*, 1/243; 2/298.

⁴¹⁰ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 242-243; Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur’an Türkçe Meal/ Tefsir*, 884.

⁴¹¹ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, 1/197-198; M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, 1/483-485.

⁴¹² Reşid Rızâ, *Tefsîrû’l-Menâr*, 4/351-353; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 155; Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an Gereçeli Meal-Tefsir*, 144.

bu çıkış yolu “evlilik” olmalıdır”, denmiştir.⁴¹³ Muhammed Abduh (öl.1905) ise, çıkış yolunu; “hapsedilen kişinin karşı cinsle ilgi duyması, bekârsa evlenmesi, evliyse eşine itaat etmesi” olarak yorumlamıştır.⁴¹⁴ Eğer en-Nisâ 15-16. âyetlerin Nûr sûresi 24/2. âyetle neshedildiği iddia edilirse bu, kadının lehine değil aleyhine bir durum olacaktır ki böyle bir şey doğru değildir.⁴¹⁵

en-Nisâ 4/16. âyeti ise yine Ebû Müslim’in (öl.322/934) etkisinde kalınarak erkeğin erkekle cinsel ilişki yaşamayı (livata/homoseksüellik) ile ilişkilendirilmiştir. Bu fiili irtikap edenler bu dönem yazarlarının kanaatine göre “dil ve el” ile eziyete maruz bırakılırlar. Gerekirse bir iki tokat atıp bu işten el çektirilmeleri sağlanır. Şayet en-Nisâ 15-16. âyetlerin Nûr 24/2. âyetle neshedildiği iddia edilirse bu durumda Kur’an’ın “sevicilik ve livata” tedbirlerinden söz edilemeyecek, Kur’an’ın sadece zina ile ilgili çözümü olduğu yanılığına düşülecektir ki bu doğru değildir.⁴¹⁶ Kaldı ki burada neshi gerektirecek herhangi bir sebep de bulunmamaktadır. Çünkü Cenâb-ı Hak tıpkı içki âyetinde olduğu gibi bu konuda tedricî bir yöntem tercih ederek bu çirkin eylemi irtikap eden veya meslek haline getirenlerin bundan kurtulmalarını amaçlamaktadır. Eğer en-Nisâ sûresindeki 15-16. âyetlerin Nûr sûresi 24/2. âyetle neshedildiği söylenirse tedricî

⁴¹³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 2/227.

⁴¹⁴ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/351-353.

⁴¹⁵ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri*, 1/483-485.

⁴¹⁶ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 155.

metodoloji yok olacak, bu da kişileri bu cürümden kurtarmanın bir hayli zorlaşmasına neden olacaktır.⁴¹⁷

Bu dönem bilgileri, Nûr sûresi 24/2. âyette bildirilen yüz sopa uygulamasının bu hususta yapılan son düzenleme olduğunu düşündüklerinden dolayı bu hükmün evli-bekâr tüm bireyleri içine aldığı kanaatinde dirler. Çünkü bu cezalandırmada adalet ilkesi işler hâle gelmektedir.⁴¹⁸ Recm uygulamasıyla ilgili rivâyetlere kayıtsız kalamayan bazı yazarlar bu uygulamanın Nûr sûresi 24/2. âyetin nüzulünden önce vuku bulmuş olabileceğini gündeme taşımışlardır.⁴¹⁹ Yine recm uygulamasının Kur'anî değil, içtîhâdî ve örfe dayalı bir uygulama olduğu bu dönem araştırmacılarınca belirtilen hususlardandır. Hatta Süleyman Ateş bu uygulamanın Arap toplumunun Yahudilikten ithal edilmiş bir kavram olduğunu düşünmektedir. Ona göre recm uygulaması ne Allah'ın rahmetine ne de İslâm'ın evrenselliğine uyan bir vahşet ve barbarlıktır.⁴²⁰ Bu dönem yazarları “metni mensûh, hükmü bâkî” nesih anlayışını, Kur'an'ın üslup ve hikmet yapısıyla örtüşmediğinden reddetmişlerdir.⁴²¹

Bu dönem yazarlarınca, Nûr sûresi 24/2. âyette bildirilen grubun/taife kaç kişiden oluşacağından ziyade bu uygulamadaki caydırıcılık ön planda tutulmuştur. Çünkü

⁴¹⁷ Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/ Tefsir*, 884.

⁴¹⁸ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/351-353; Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 801.

⁴¹⁹ M. Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 1/469-471, 483-485; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 2/32-33.

⁴²⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/227; 6/144, 148-150.

⁴²¹ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 339.

onlara göre bu âyetteki genel tema insanın cezalandırılması değil, onur ve haysiyeti ile toplumun en temel yapı taşı olan aile kurumunun korunmasıdır.⁴²² Edip Yüksel, celde uygulamasının sadece sopa ile değil herhangi bir nesneyle gerçekleştirilecek sembolik bir caydırma yöntemi olduğuna inanmaktadır.⁴²³

Buna mukabil tarihselciler, modern hukuk normlarına uymadığı gerekçesiyle zina haddi uygulamalarını reddetmişlerdir. Kaldı ki zina haddinde dört Müslüman erkeğin şahitliğinin aranması da realitede bu fiili irtikap edenlere -hamilelik ve itiraf hali müstesna olmak üzere- ceza uygulanmasını imkânsız hâle getirmiştir. Bundan dolayı tarihselciler, bu fiili irtikap edenlerin cezasının dünyada değil ukbada verileceğine inanırlar.⁴²⁴

Edip Yüksel ise ilgili âyet gruplarını bilimsel düzlemde ele alarak diğer yazarlardan farklı şekilde yorumlamıştır. Şöyle ki: “Dört kez zina yaptığı ispat edilen bir kadın, toplum sağlığı açısından riskli görülüp karantina/tecrit altına alınmalıdır. Bu kişiler karantinadan ancak tövbe veya evlilik yoluyla çıkabilirler. Zina fiilinde dört şahit istenmesi Cenâb-ı Hakk’ın zamanımızdaki teknolojik gelişmeyi yakalayıp kullanmamıza teşvik içindir. Ayrıca Yüksel’e göre dört şahit, insanın meydana gelmesini sağlayan dört moleküldür ki bunlar: ‘adenin, guanin, citozin ve timim’dir. Kur’an, şahitliğin sadece gözle olmayacağını; deney ve mantikî çıkarım bilgisinin de

⁴²² Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an Gerekçeli Meal-Tefsir*, 656.

⁴²³ Edip Yüksel, *Mesaj-Kur’an Çevirisi*, 307.

⁴²⁴ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 332.

birer şahitlik olduğunu dile getirir. Buna delil olarak insanın Allah'ın (c.c.) varlığı ve birliğini gözle göremediği hâlde şuur ve zekâsıyla buna şahitlik etmesini kaydetmiştir.”⁴²⁵

Şimdi de Duman'ın meseleye yaklaşımını ele almak istiyoruz.

c) M. Zeki Duman'a Göre Recm

وَالَّذِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا
/“Kadınlardan fahişelik yapanlara karşı dört şahit getiriniz. Şayet şahitler bu hususta şهادette bulurlarsa Allah onlara bir kapı açıncaya kadar yahut ecel onları yakalasuya kadar evlerde tutsak edin.”⁴²⁶

Duman'a göre bu âyette zikredilen “fâhişe” kelimesi kadınlar arasındaki seviciliği/lezbiyenliği ifade etmektedir. Eğer kadın ve erkek arasında gerçekleşen zina fiilinden bahsedilmiş olsaydı tıpkı Nûr sûresi 24/2'deki gibi apaçık lafızla gelmesi gerekirdi. Klasik dönem bilginlerinin bu âyetteki “fâhişe” kelimesine zina anlamı vermeleri rivâyetlerin etkisi altında kalınarak yapılan zorlama bir yorumdur. Kaldı ki hem tâbiûn âlimlerinden Mücâhid b. Cebr (öl.103/721) bu yönde nakilde bulunması hem de cezalandırmadaki hikmetin burada lezbiyenlerden bahsedildiği izlenimini güçlü kılması bu kanaati desteklemektedir. Lezbiyen kadınların ev hapsine çarptırılması onlar için bir tedavi yöntemidir. Bu yüzden bu ceza biçimi zâniye kadınlarla ilgili değil, lezbiyen kadınlarla

⁴²⁵ Edip Yüksel, *Mesaj-Kur'an Çevirisi*, 94.

⁴²⁶ en-Nisâ 4/15.

ilgilidir. Yoksa cezalandırmada adaletsizlik söz konusu olurdu.

وَالَّذِينَ يَأْتِيَانِيَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمْ فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا
/ “İçinizden kim bu bayağılığı işlerse el ve dilinizle onlara tavır alınız. Şayet pişmanlık duyarsa tövbe ederlerse onları nefisleriyle başbaşa bırakın. Çünkü Allah tövbeleri çokça kabul eden, engin merhamet sahibidir.”⁴²⁷

Duman’a göre buradaki “fahişe”den maksat, erkekler arasında gerçekleşen homoseksüelliktir. Zira erkeklerin kadınlar gibi hapsedilmeyip eziyet edilmesi realiteye uygun olan bir durumdur. Zira erkek evin maişetini sağlama görevini deruhte etmektedir.

Şayet en-Nisâ 4/15-16. âyetlerde nesih olduğu varsayılırsa bu durumda Kur’an’ın sadece zina ile ilgili düzenleme gerçekleştirdiği; lezbiyenlik ve homoseksüelliği atladığı iddia edilecektir ki bu Kur’an’a bütüncül bakamamaktan kaynaklı bir hatadır. Çünkü Allah (c.c.) sevicilik ve homoseksüellelikle alakalı cürümlerin cezasını en-Nisâ 4/15-16. âyetlerinde, zina ile ilgili hükümleri ise Nûr 24/2-3. âyetlerinde bildirmiştir. Bundan dolayı bu âyet grubunun Nûr sûresi 2-3. âyetlerle neshedildiği iddiası temelsizdir.⁴²⁸

Şimdi de Duman’ın Recm’e yaklaşımını Nûr sûresi 2 ve 3. âyetlerinden yola çıkarak açıklamak istiyoruz.

⁴²⁷ en-Nisâ 4/16.

⁴²⁸ Duman, *Beyanu’l-Hak*, 3/1583-1584; a. mlf., *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa’nın Dönüşü-*, 174-179.

Duman'a göre Nûr sûresi 2 ve 3. âyet, evli-bekâr fark etmeksizin zina eden tüm bireylerin cezasının yüz celde/sopa olduğunu ortaya koymaktadır. Burada recmden söz edilemez. Duman'a göre tarihte recmin varlığı ile ilgili iki dayanak ön plana çıkmıştır. Bunlar “metni mensûh hükmü bâki âyet” tanımlaması altında recm âyeti bulunduğunu savunanlar ile Hz. Peygamber'in (s.a.v) recmle alakalı uygulamalarıdır. Duman'a göre recmin varlığı ile ilgili rivâyetler sahih olmakla birlikte Hz. Peygamber'in recm uygulaması Nûr 24/2. âyeti nâzil olmadan önce gerçekleşmiştir. Duman, Hz. Peygamber'in (s.a.v) niçin recm uygulamış olabileceği ile ilgili şu ihtimalleri ileri sürer:

- a) Hz. Peygamber (s.a.v), celde âyeti gelmeden önce Tevrat'ın hükmüyle amel etmiş olabilir.
- b) Mâiz b. Mâlik gibi zina ettiğini kendi ağzıyla itiraf eden kimselere Araplar arasında yerleşik kültür olması muhtemel recm ile muamele etmiş olabilir.
- c) Hz. Peygamber devlet başkanı sıfatıyla toplumsal bir problemi izâle etme adına recm uygulamış olabilir.

Duman, “metni mensûh hükmü bâki âyet” denilen nesih türünü kesin bir dille reddetmektedir. Ona göre şayet bu iddia doğru kabul edilirse el-İsrâ 17/105'te bildirilen “Kur'an'ın Hakk” olmasına gölge düşürür. Bunun yanı sıra celde âyetini âhad haber neshedemez.⁴²⁹ Burada neshin olmayacağına dair bir diğer delil de Nûr 24/3'te ifade edilen “...Zinakârlar (erkek-kadın) ancak kendileri gibilerle yahut müşrik/müşrike ile

evlenebilir...” ilkesine terstir. Zira kişi taşlanarak öldürülecekse bu âyetin ne hükmü kalırdı? Allah (c.c.), zinakârlara dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki ceza takdir etmiştir. Bunlardan birisi zinakârlara toplum içerisinde celde uygulanması ve iffetli müminlerle evlenememeleridir. Diğeri de el-Furkân 25/68-71’de⁴³⁰ ifade edilen uhrevî cezalardır.⁴³¹

Tüm bu verilerden yola çıkarak Duman’ın çağdaş tefsir hareketine daha yakın olduğunu ifade edebiliriz.

2.4.11. Hırsızın Elinin Kesilmesi

Hırsızlık, insan tarihi kadar geçmişi olan bir kavramdır. Hırsızlara ne tür ceza verileceği hususu toplumdan topluma farklılık arz etmektedir. Tüm semâvî ve beşerî dinlerde hırsızlık istenmeyen bir durum olarak nitelendirilmiştir. Çin, Hint, Yunan, İran ve Türk medeniyetlerinde hırsız cezalandırma söz konusu idi. Mesela Türkler Müslüman olmadan önce hırsıza yedi ila yedi yüz arasında sopa cezası tatbik ediyordu. Cahiliye döneminde ise merkezi bir devlet erki olmadığından dolayı kabilecilik anlayışının bir tezahürü olarak şayet bir kimse nüfuzlu bir kabileye mensup ise ona herhangi bir yaptırımında bulunulmuyor; zayıf ve güçsüz bir

⁴³⁰ Özetle ilgili âyet grubunda zina edenlerle ilgili acıklı sondan bahsedilmektedir. Şunu ifade etmeliyiz ki Duman, zinakâr kişi tövbe etse dahi iffetli bir müminle evlenemeyeceğini iddia eder. (Bu konuda detaylı bilgi için bk. Duman, *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. Âsâ’nın Dönüşü-*, 140).

⁴³¹ Zikredilen hususlar için sırasıyla bk. Duman, *Beyanu’l-Hak*, 3/1750-1751; 1/427; a. mlf., *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. Âsâ’nın Dönüşü-*, 165, 167-170.

kabileye mensup ise adalet gözetilmeksizin cezalandırma yoluna gidiyorlardı.⁴³²

İslâm'da insanın canı ve malı dokunulmaz kabul edilmiştir. Bunun ikâmesi için de bir dizi önlem almıştır. El kesme cezası da bunun bir tezahürüdür. Çünkü kişilerin mülkiyet edinme hakkı İslâm'da koruma altına alınmıştır. Hırsızın elinin kesilmesi uygulaması ile toplumda barış ve huzur tesis edilmeye çalışılmıştır.⁴³³

İslamiyet'te hırsızın elinin kesilmesi haddi belli şartları hâvi hırsızlık fiili için uygulanır. Belli değere sahip olmayan, iki adil şahit bulunmayan, içerisinde şüphe unsuru barındıran hırsızlık eylemi için el kesme haddi uygulanmaz, bunun yerine ta'zir cezasına hükmedilir. Yani kimi basın yayın organlarında iddia edildiği gibi aılıktan yahut zaruret durumu hallerinde hırsıza el kesme cezası verildiği iddiası doğruyu yansıtmamaktadır. İslâm, hırsızın elinin kesilmemesi için çok önemli standartlar getirmiştir.⁴³⁴ Zira İslâm'da cezalandırmadaki amaç suçluya eziyet değil; caydırıcılıktır.⁴³⁵ Fıkıh kaynaklarında hırsızlık “Başkasına ait bir malın mülk edinme kastıyla muhafaza edildiği yerden gizlice

⁴³² Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/384-385.

⁴³³ Sabri Erturhan, “İslâm Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 112; Adnan Koşum, “İslâm Hukukunda Hırsızlık Konusunda Yeni Yaklaşımlar”, *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (2001), 87.

⁴³⁴ Abdullah Özüçalışır, “Tefsirlerde Hırsızlık Haddi”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Nisan 2020), 31.

⁴³⁵ Muhsin Demirci, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 203.

alınması”dır.⁴³⁶ Hanefiler’e göre hırsızlık “Dinen mükellef bir kimsenin asgari on dirhem nisap miktarına mâlik, çabuk bozulmayan mütekavvim⁴³⁷ bir malı şüpheye mahal bırakmayacak bir biçimde bulunduğu yerden gizlice almasıdır.”⁴³⁸ Bu işi yapan erkek hırsızlara sârik, kadın hırsızlara ise sârika ismi verilir. Çalma eylemine ise “sirkat” adı verilir.⁴³⁹ Hırsızlık, İslâm’da büyük günahlar arasında addedilmiş ve yasaklanmıştır.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Mehmet Erdoğan, *Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 193; Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 17/385.

⁴³⁷ Mütekavvim mal: Kur’an ve sünnette kullanılması mübah olan görülen hukuki bir terimi ifade eder. Örneğin, içki, domuz, kumar malzemeleri mütekavvim bir mal değildir. Dolayısıyla bu tür malzemeleri çalan kişiye had cezası uygulanmaz. Detaylı bilgi için bk. Hasan Hacak, “Mal”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/461-465; Mehmet Dirik, “Hırsızlık Suçunda Koruma Alanı Şartı (Hırz) Kavramı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 132.

⁴³⁸ Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî, *el-Muhtasar* thk. Kâmil Muhammed (B.y.: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 201; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta’rifât* thk. Komisyon (B.y.: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983), 118; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdülhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (İbnü’l-Hümâm), *Fethu’l-kadir* (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1389/1970), 5/363; Sabri Erturhan, “Hırsızlıkta Nisabın Güncellenmesi Konusunda Bir Deneme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 263; Abdullah Özüçalışır, “Tefsirlerde Hırsızlık Haddi”, 30; Hüseyin Atay, “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002), 5.

⁴³⁹ İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 597; Mehmet Erdoğan, *Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 167.

⁴⁴⁰ en-Nisâ 4/29; Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân* thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/176; Şevket Pekdemir, “Hırsızlık ve

Hırsızlığın unsurları “hırsız, mağdur, suçun konusu ve gizlice alma”dır.⁴⁴¹ Hırsızlıkta had uygulanmaya mâni durumlar vardır. Mesela, usul-füru arasında gerçekleşen hırsızlık vakalarında had uygulanmaz. Ancak Haricîler, Kur’an’daki lafzı mutlak kabul ettiklerinden dolayı kimseyi istisna olarak görmezler. Bunun yanı sıra dayı-amca çocukları arasında hırsızlık cereyan ettiğinde, eve girme salahiyeti verilen ve aralarında akrabalık bağı bulunan kimselerde ve eşler arasında gerçekleşecek olan hırsızlık vakalarında had uygulanmaz.⁴⁴² Yine hırsızın çocuk veya sarhoş olması durumunda; açlık, susuzluk, icbar altında gerçekleşen hırsızlıktan dolayı had cezası uygulanmaz. Kamuya ait herhangi bir mal çalındığında hırsıza had uygulanmaz.⁴⁴³ Çünkü verdiği vergilerle ufak da olsa o malda ortaklığı olduğu kabul edilir. Bunun yerine hâkim tarafından ta‘zir cezası verilir.⁴⁴⁴

Pekt Demir, gelişen teknoloji ile birlikte parmak izinin günümüzde delil olup olamayacağını Vehbe Zühaylî (öl.2015) ve Ali Muhyiddin Karadağı’dan aktarımda bulunarak makalesinde şu şekilde açıklamıştır: “Günümüzde

Cinayet Suçlarında Parmak İzinin İspat Değeri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 454.

⁴⁴¹ Mehmet Dirik, “Hırsızlık Suçunda Koruma Alanı Şartı (Hırsz Kavramı)”, 130.

⁴⁴² Bayram Demir, “İslam Ceza Hukukunda Aile İçi Hırsızlık”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012), 347-359.

⁴⁴³ Ebû Bekr Şemsü’l-cimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1414/1993), 9/150.

⁴⁴⁴ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 17/386.

teknolojinin kullanımıyla tespit edilen parmak izi, içerisinde şüphe unsuru barındırdığından dolayı suçluya had cezası verilmesini gerektirmez. Çünkü laboratuvarda tahlil esnasında deliller yok olabilir yahut karışabilir. Bunun neticesinde de uzman ekip hatalı bir görüş ortaya koyabilir. Bu da suçlunun hayatının alt üst olmasına yol açacağından dolayı hırsıza el kesme haddi uygulanmaz.”⁴⁴⁵

Bu kısa özetten sonra klasik ve modern dönemde meseleye nasıl yaklaşım sergilendiğini açıklamak istiyoruz.

a) Geleneksel Dönemde El Kesme

Bu dönem bilginleri belli nisaba mâlik, koruma altındaki bir malın, bulunduğu yerden hırsız tarafından gizlice çalınması durumunda o kimseye el kesme haddinin uygulanacağı noktasında ittifak halindedirler. Bu konuda aralarında herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.⁴⁴⁶ Bu konu onlara göre kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir.⁴⁴⁷

Hırsızlık olayı mahkemeye intikal etmeden önce mağdur tarafın suçluyu affetmesi mümkündür. Ancak hırsızlık vakası mahkemeye intikal ettikten sonra mağdur tarafın suçluyu

⁴⁴⁵ Şevket Pekdemir, “Hırsızlık ve Cinayet Suçlarında Parmak İzinin İspat Değeri”, 455.

⁴⁴⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1/474; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 7/85; 8/409-411; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/630-632; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/351-357; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, 2/126-127; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 6/159-175; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/107-112; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 3/34-35; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/390-392; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/455; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 3/72-74.

⁴⁴⁷ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 3/34-35.

affetmesi mümkün değildir. Çünkü hırsızlık olayında hem kul hakkı/hukûku'l-ibâd hem de Allah (c.c.) hakkı/hukukullah söz konusudur.⁴⁴⁸ Nisap miktarının ne olacağı ile ilgili mezhep imamları muhtelif görüşler ortaya atmıştır.⁴⁴⁹ Taberî (öl.310/923) bu görüşleri dört başlıkta incelemiştir. Buna göre, “İmam Mâlik’e (öl.179/795) göre nisap miktarı üç veya daha fazlası iken, İmam Şafî (öl.204/820) ve İmam Evzaî’ye (öl. 157/774) göre çeyrek dinar ve fazlasını ifade eder. Ebû

⁴⁴⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, 2/ 126-127; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 3/111.

⁴⁴⁹ El kesme haddinde nisap miktarının ne olduğu ile ilgili muhtelif görüşler ortaya atılmıştır. Bunda Allah rasûlünün (s.a.v) kendi zaman diliminde nisabı, savaşlarda kullanılan “kalkanın” değerine eşdeğer görmesi yatmaktadır. Hz. Peygamberin (s.a.v) konuyla ilgili hadisinden hareketle Hanefî mezhebine göre çalınan malın miktarı en az 1 dinar (4,25 gr. altın) yahut 10 dirhem (30 gr. gümüş) olmalıdır. Şafî, Mâlikî, Hanbelî mezheplerine göre bu miktar 3 dirhem yahut çeyrek dinardır. Bu miktarlar statik olmayıp dinamik bir yapıya sahiptir. İçinde bulunulan zaman dilimi, muhatap kitle, alım gücü, kıtlık vs gibi ekstrem durumlar da nisabın belirlenmesinde çok önemli parametrelerdendir. Bu bilgilerden hareketle nisap miktarının içtihadî olarak belirlenebileceği ifade edilebilir. Zira Hz. Ömer (r.a) kendi döneminde baş gösteren kıtlıktan dolayı el kesme haddi yerine ta'zir cezası takdir etmiştir. Buradan hareketle şunu ifade edebiliriz: Kanun koyucuların çağımıza uygun alt ve üst limit belirleyerek nisap miktarı tayin etmeleri gerekmektedir. Çünkü alım gücü ve hayat standartları sürekli değişmektedir. Bu hususta devlet gerekirse bilirkişi tayin etmelidir.” Günümüz araştırmacılarından Erturhan, nisap miktarının asgari ücrete yahut yoksulluk sınırına denk geldiğini düşünmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için sırasıyla bk. Adnan Akalın, *İslam Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu ve Çalınan Mal İle İlgili İhtilaflar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 124; Mehmet Dirik, “Hırsızlık Suçunda Koruma Alanı Şartı (Hırs) Kavramı”, 134-135; Hüseyin Atay, “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, 11; Sabri Erturhan, “Hırsızlıkta Nisabın Güncellenmesi Konusunda Bir Deneme”, 266.

Hanîfe'ye (öl.150/767) göre bu miktar on dirhem iken, Hâricîler ve İbn Abbas'a (öl.68/688) göre Kur'an'da hırsızlık mutlak olarak geçtiğinden dolayı ona herhangi bir miktar tayin etmek doğru değildir. Bundan dolayı az veya çok hırsızlık yapan bir kimseye el kesme haddi uygulanır. Haricîlere göre hırsızlık yapan suçlunun sağ eli omuz hizasından kesilir.”⁴⁵⁰

Kurtubî (öl.671/1273) müteaddit defa hırsızlık yapan kimselerin cezasının ne olduğunu sırasıyla şu şekilde açıklamıştır: “Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre ilk defa hırsızlık yaptığı mahkemece sâbit görülen kişinin sağ eli bileğiyle beraber kesilir ve daha sonra dağlanır. İkinci defa hırsızlık yaptığında Mâlikî ve Şafîlere göre sol ayağı ekleminden kesilir. Üçüncü defa hırsızlık yaptığında sol eli bileğinden kesilir. Dördüncü defa hırsızlık yaptığında sağ ayağı ekleminden kesilir. Beşinci defa hırsızlık yaptığında ise suçluya herhangi bir bedeni ceza uygulanmaz; ancak ta'zir ve hapis cezası verilir. Bunun nedeni de tövbe edip mağfaret bulmasına zemin hazırlamaktır. Bu görüş âlimlerin çoğunluğu ve Mâlikî mezhebi tarafından benimsenmiştir.”⁴⁵¹ İbn Atiyye (öl.541/1147) ise Hanefî ve Hanbelî mezhebine göre sıralamanın: “İlk defa hırsızlık yapanın sağ eli bileğinden kesilir. İkinci defa hırsızlık yapanın sol ayağı bilekten kesilir. Üçüncü defa hırsızlık yapana ise nefsinin ıslah edip nedamet getirmesi için ta'zir ve hapis cezası verilir, herhangi bedeni ceza takdir edilmez.” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 8/409-411.

⁴⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an*, 6/172.

⁴⁵² İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 2/189.

Hanefiler’de eli kesilen kişi iade edebiliyorsa çaldığı malı sahibine iade eder. Şayet iade edemez ise kendisine herhangi bir yaptırım uygulanmaz. Şafii mezhebi ise çalınan malın sahibine iade edilmesi gerektiğini ifade eder.⁴⁵³

Hırsızlıkta el kesme haddinin uygulanmasının hikmetini şu şekilde yorumlamışlardır: “Hırsızlıkta çalınan mal mağdur tarafın eli mesabesinde olduğu için hırsızın elinin kesilmesi hikmete uygundur.”⁴⁵⁴ Bunun yanı sıra şu şekilde de meseleye yaklaşım sergilemişlerdir: “Mülkün esas sahibi Allah’tır. İnsan ise mülkün mecazi sahibidir. Dolayısıyla kişi hırsızlık yaptığında Allah’ın (c.c.) hakkını gasp ettiğinden dolayı hırsızlık aleti olan elinin kesilmesi elzem bir hükümdür.”⁴⁵⁵

Özetle, bu dönem bilginleri; elin kesilmesi haddi için takdir edilen şartları taşıyan hırsızların ellerinin kesilmesi gerektiğini ifade ederler. Onlar hırsız ve hırsızlık kelimelerini gerçek anlamında ele almışlar, bu kelimeleri mecaza hamletmemişlerdir.

b) Modern Dönemde El Kesme

⁴⁵³ Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/172.

⁴⁵⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 3/512; Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/175; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/390-392.

⁴⁵⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/391-392; Modern dönem müfessirlerinden olmasına karşın Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (öl.1942) da hırsızlık için: “Zaruri ihtiyacı olmadığı halde bir kimsenin keyfi olarak hırsızlığa yeltenmesi hem kul hakkıdır hem de Allah’ın (c.c.) rızık taksimini beğenmemek olduğundan Allah’a (c.c.) savaş ilan etmektir ki bu tecavüzün karşılığının el kesme olarak uygulanması hikmete muvafıktır” ifadelerini kullanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/238.

Modern dönem araştırmacılarından bazısı el kesme haddini muhkem âyet kategorisinde görmüş, tıpkı klasik dönem yazarları gibi bu konuda herhangi bir tevilde bulunmamışlardır.⁴⁵⁶

Buna karşın el kesme haddi ile alakalı farklı öneri ve teklifleri bulunan yazarlar da vardır. Şimdi onları ele almak istiyoruz.

Ömer Rıza Doğrul (öl.1952), hırsızlara bu çağda hapis cezasının verilmesini daha makul olarak yorumlamıştır. Ona göre el kesme cezası ancak ıslahı mümkün olmayan kimselere tatbik edilmelidir.⁴⁵⁷

Fazlur Rahman (öl.1988), el kesme haddini tarihsel olarak nitelendirmiştir. Ona göre bu âyet, çağın ihtiyacına göre yorumlanmalıdır ki ondan beklenen “caydırıcılık” ilkesi maksimum düzeyde sağlanmış olsun. Çünkü her çağın caydırıcı yöntemi farklılık arz edebilir.⁴⁵⁸

Muhammed Esed (öl.1992), el kesme haddinin sosyal devlet anlayışının hâkim olduğu ileri derecede toplulukta tatbik edilebilir. Sözelimi, devlet; halkının barınma, beslenme, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik ve daha birçok hususta yanında olmalıdır ki el kesme haddini halkını uygulamaya bir sebebi olsun. Çünkü refaha ulaştırılmamış, aç bîtab bırakılmış

⁴⁵⁶ Örnek olarak bk. Reşid Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/297; Sa'dî, *Tefsîrû's-Sa'dî*, 230-231; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs*, 9/117-122; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrû'l-Münîr*, 6/179-189; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/314-316.

⁴⁵⁷ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, (İstanbul: Bilgi Basım ve Yayınevi, 1955), 1/203.

⁴⁵⁸ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 315; Adnan Koşum, “İslâm Hukukunda Hırsızlık Konusunda Yeni Yaklaşımlar”, *Diyanet İlmî Dergi* 47/3 (2001), 87.

toplulukların hırsızlığa düşmeleri kuvvetle olası bir durumdur.⁴⁵⁹

Muhammed Âbid el-Câbirî (öl.2010), bedenî cezalardan el kesme haddi, merkezi devlet yönetimi olmayan konar-göçer yaşam süren bedevî toplumlarda caydırıcı olabilir; ancak bu ceza haddi günümüz medenî insanlarına hitap etmemektedir. Bundan dolayıdır ki fâkihler bu haddin infazını getirdikleri birçok kuralla zora sokmuşlardır.⁴⁶⁰

Roger Garaudy (öl.2012), günümüzde hırsızlık el ile değil, beyin ve teknolojik aygıtlarla yapılabilmektedir. Dolayısıyla el kesme cezası çağımıza hitap etmemektedir.⁴⁶¹

Hasan Hanefî (öl.2021), el kesme haddi, suçlunun bir anlık gafletinden dolayı bedenine kalıcı sakatlık verdiği için bu kişi ömrü boyunca başkasının bakımına muhtaç hale gelecektir. Bu da kişinin toplumdan tecrit edilmesine ve onurunun zedelenmesine kapı aralayacaktır. Bunun yanı sıra bu cezalandırma yöntemi İslâm'ın Batı'da vahşet dini olduğu izlenimine neden olacaktır. İşte bu sebeplerden dolayı asrımızda bu cezalandırma yöntemi tercih edilmemelidir.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, 262-264.

⁴⁶⁰ Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 314; Muhammed Âbid el-Câbirî, "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi", çev. Abdullah Şahin, *İslâmiyât* 1/4 (1998), 36-40.

⁴⁶¹ Roger Garaudy, *Yaşayan İslam*, çev. Mehmet Bayraktar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 105; Roger Garaudy, "Şeriat Nedir?", çev. Salih Akdemir, *İslâmiyât* 4/1 (1998), 22.

⁴⁶² Hidayet Zertürk, *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*, 315; Savaş Kocabaş, "Hırsızlık Âyetinde 'El Kesme'nin 'Güç Kesme ve Engelleme' Şeklindeki Modern Yorumunun Analizi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (Nisan 2020), 247.

Hüseyin Atay (öl.2023), قطع (kataa) kelimesinin hakikat anlamı dışında mecazen de kullanılabileceğini ve böyle kullanımın İslâm'ın ruhuna daha uygun düşeceğini iddia eder. Ona göre bu kelimenin iki karşılığı bulunmaktadır. Bunlar “maddi bir şeyi kesip ayırmak”, “iki nesne arasındaki ilişkiyi engellemektir.” Buna göre âyete “hırsızların ellerini engelleyin, hırsızlık etmelerini önleyin” şeklinde mana vermek daha uygun olacaktır. Çünkü eli kesilen bir birey ailesine de topluma da herhangi bir katma değer üretmez, başkalarına muhtaç konuma düşer. Yazar, bu yorumunu destekleyen karinenin el-Mâide 6/39. âyet olduğunu savunur. Zira ona göre el kesildikten sonra tövbenin ne anlamı kalacaktır? Yine Atay'a göre her zaman diliminin caydırıcılığı farklıdır, bundan dolayı cezalarda takdir yetkisi hâkime bırakılmalıdır.⁴⁶³ Bu konuda Hasan Elik⁴⁶⁴ ve Süleyman Ateş,⁴⁶⁵ Atay ile aynı kanaate sahiptirler.

Recep İhsan Eliaçık'a göre de el kesme cezası tarihseldir. Evrensel dinin esası olamaz. Evrensel dinin esasları, “tavhid, adalet, doğruluk, dürüstlük, iyilik, güzellik, söz, namus” gibi yüce değerlerdir. Bundan dolayı evrensel dinin esasları değişmez. Tarihsel şeriat ise (hukuk, siyaset) değişir. Bundan dolayı “el kesme, sopa, kısas” bugünün insanlarına uygulanacak muamele olamaz.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Hüseyin Atay, “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 15-18.

⁴⁶⁴ Hasan Elik-Muhammed Coşkun, *Tevhit Mesajı*, 311.

⁴⁶⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/519-526.

⁴⁶⁶ Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/ Tefsir*, 1/258-259.

Edip Yüksel, قطع (kataa) kelimesinin hakiki anlamının “el kesme”, mecazi anlamının ise “ilişkiyi kesme, kesip yarma” olduğunu ifade etmiştir. Bu lügavî üç anlamın karşılığında hangisi suçun şiddetine uygunluk arz ediyorsa, toplum tarafından ceza o yönde tatbik edilebilir.⁴⁶⁷

Tüm bu verilerden yola çıkarak denilebilir ki modern dönem yazarları, içinde buldukları asrın normlarından etkilenmişler ve meseleye apolojik yaklaşım sergilemişlerdir. Bunda hümanizm, insan hakları başta olmak üzere; İslâm âleminin geri kalmışlığı, Batı karşısında hissedilen aşağılık kompleksi gibi unsurlar önemli bir rol oynamıştır. Halbuki modern olarak nitelendirilen devletlerin kanun, yasa ve tüzüklerinde dahi insanın can, mal, emniyet gibi özlük haklarını koruma altına alınmıştır. Koruma altına aldığı hususları çiğneyen suçlulara ise gerektiğinde katı yaptırımlar uygulayabilmektedir.

El kesme haddine alternatif olarak görülen hapis cezasının, suçluların suça karşı meyillerini ne oranda azalttığı da tartışmalıdır. Ayrıca hapis cezası bir “ibret” değildir. Caydırıcılığı da el kesme haddi kadar etkin değildir. Bundan dolayı alternatif yol olarak sunulan hapis cezası, el kesme cezasının dengi olamaz.

Şimdi de Duman’ın meseleye nasıl yaklaştığını açıklamak istiyoruz.

c) M. Zeki Duman’a Göre Hırsızın Elinin Kesilmesi

⁴⁶⁷ Edip Yüksel, *Mesaj-Kur’an Çevirisi*, 120-121.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ /
“İnsanlara ibret, yaptıklarının bir yaptırımı olsun diye hırsızlık yapan erkek ve kadının ellerini kesin! Muhakkak ki Allah azîzdir, hakîmdir.”⁴⁶⁸

Duman, hırsızın elinin kesilmesi konusunda klasik dönem müfessirleri gibi düşünmektedir. Suçlu ilk defa hırsızlık yaptığında sağ eli bileğinden kesilir. Bu fiili ikinci defa işlediğinde ise sol ayağı kesilir. Mahkemeye intikal edilmeden önce suçlu mağdur tarafla helalleşebilir. Bu durumda suçluya herhangi bir yaptırım uygulanmaz. Ancak hırsızlık vakası mahkemeye intikal etmişse bu durumda mağdur tarafın suçluyu bağışlaması söz konusu değildir. Hırsızlık vakasında elin kesilmesi tenkil içindir. Yani bu işe yeltenecek olanlara ibret olması hedeflenir. Suç mahkemeye intikal ettikten sonra suçlu yaptığı hatayı anlasa ve tövbe etse bile bu durum haddin infazının önüne geçemez. Çünkü bu tövbe dünyevî haddi kaldırmaya yetmez; ancak nefsinin ıslah edip yaptıklarından dolayı tövbe etmesiyle uhrevî yaptırımdan kendisini kurtarabilir. Bunun yanı sıra Duman, el-Mâide 6/40. âyetin tefsirinde Muhammed Esed'in (öl.1992) görüşlerine atıfta bulunmayı da ihmâl etmemiştir. Buna göre devlet, sosyal devletliğini tüm birimleriyle yerine getirmeli; halkının refah düzeyini artırmalı, temel gereksinimlerini karşılamada halkının yanında olmalıdır. Çünkü sefalet ve açlık insanların hırsızlık yapmasını tetikleyecektir.⁴⁶⁹ Görüldüğü üzere

⁴⁶⁸ el-Mâide 6/38.

⁴⁶⁹ Konuyla ilgili bilgi için bk. Duman, *Beyanu'l-Hak*, 3/1930-1932.

Duman, bu konuya ne modernistler ne de tarihselciler gibi yaklaşım sergilemiştir.

SONUÇ

“Beyânu'l-Hak” tefsiri Kur'an'ın iniş tertibine göre yapılan güncel tefsir çalışmalarından bir tanesidir. Bu yönüyle o günümüzde yazılan tefsirlerden ayrılmaktadır. Zira âyetler arası bağlamın yakalanmasında nüzûl tertibine göre tefsir yadsınamaz bir öneme sahiptir. Bu özelliği ile beraber onda rivâyet ve dirâyet unsurları bulunmakta; ancak dirâyet yönü daha ağır basmaktadır. Böylelikle onun eklektik yapıda olduğu ifade edilebilir.

M. Zeki Duman'ın tefsirinde modern hayatın sağladığı verilerden, çağdaş İslâmî söylemlerden istifade ettiği kadar klasik İslâmî ilimlerdeki müktesebattan da yararlandığı gözlemlenmiştir. Ancak onun yer yer modernist düşüncenin etkisinde kaldığı ve kimi ayetleri bu çerçevede yorumladığı söylenebilir. Güncele dair tartışılan âyetlerin yorumlanmasında metot olarak bu bakış açısının net bir şekilde yansıdığı kanaatindeyiz. Sıhhati üzerinde ittifak olan hadislerle ilgili menfi tutumlarında da bu bakış açısı hissedilmektedir. Zira hadisleri tenkit ederken Kur'an'a arz ettiğini iddia etmekte, bu bağlamda klasik hadis tenkit metodolojisinden uzaklaşmaktadır. Ne var ki Kur'an'a arz iddiasının altında modern dönemin kabulleriyle anlaşılan Kur'an yorumuna arz söz konusudur. Duman'ın sünnet ile hadisi ayırması da aslında kanaatimizce başka bir metodoloji sorunudur. Sünnet de nakil ile sabit olmuştur ve mevcut uygulamalar ile sağlaması yapılabilecek bir hüviyette değildir. Zira halk arasında uygulanagelen ama bidat kabul edilen

uygulamalar mevcuttur. Bunların sünnetten ayrışması yine ilgili nakillerin kritize edilmesiyle mümkündür. Bu bakış açısı Duman'ın hadisler karşısında hatta kimi sünnetler karşısında sübjektif bir pozisyon almasına yol açmıştır. Tefsirinde ele alınan güncel meselelerin çoğunda hadislere karşı tutumu bu serdettiğimiz yönteminden kaynaklanmaktadır.

Duman, klasik dönemin kabullerinden farklı olarak nesih olgusunu şeriatlerin ilgası olarak düşünmüştür. Kur'an'ın kendi içerisinde herhangi bir âyetin diğerini işlevsiz kılması anlamındaki klasik nesih anlayışını sakıncalı bulmuştur. Nesih ile ilgili âlimlerin ihtilaf etmesi, konuyla ilgili Hz. Peygamber'e (s.a.v) isnat edilen merfû herhangi bir haberin olmaması, sahâbe ve tâbiînin nesih kelimesine farklı anlamlar yüklemiş olmaları, Duman'ın daha sonradan yerleşmiş olan nesih anlayışına karşı çıkmasını haklı kılan sebeplere dendir.

Günümüzde seferilik olgusuyla ilgili de klasik düşünceden farklı bir düşünceyi ileri sürmektedir. Şeriatin maksatlarını gözeterek seferilik olgusunun yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini, zira yolculuk şartlarının değiştiğini, seferde namazların kısaltılabilecek olmasına izin veren âyetin korku halindeki namazla ilgili olduğu tespitini yapmaktadır. Bu konudaki birçok sahîh hadisi görmezden gelmesi, ilgili âyeti, sonrasındaki korku namazını anlatan âyetle birlikte değerlendirmesi onu bu kanaate sevk eden sebeplere dendir.

Şefaatinde ise ne tümünden reddedici ne de tümünden kabul edici bir tutum sergilemiştir. Şefaatin, Allah'ın dilemesiyle gerçekleşeceği onun tefsirindeki temel vurgusudur. Bu konuda

vârid olan hadisleri fazla değerlendirmeye almaksızın Kur'an çerçevesinde konuyu incelemiş, neticede bu sonuca varmıştır. Hz. İsa'nın (a.s) vefat ettirildiğini, Allah katında rızıklandırıldığını savunmuştur. Şehitler için ölü nitelemesinin yapılmaması gerektiğini bildiren âyeti bu konuyla bağdaştırmış, Hz. İsa'nın (a.s) ölmediği ifadesinin bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiği şeklinde bir önermede bulunmuştur. Ayrıca son peygamber olarak tavsif edilen Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra kimseye risâlet görevininin verilmeyecek olmasını konuyla ilgili bir başka delil olarak kaydetmiştir. Kur'an'a aykırılık iddiasıyla kabule yanaşmadığı bu konunun aslında Kur'an'a aykırı olmadığını gösteren diğer yorumlarla değerlendirme yönüne meyletmemesi, belki de modern dönemin kabulleriyle açıklanabilecek bir söylem geliştirememesi sebebiyledir.

Mûcizeler konusunda ise Hz. Muhammed'in (s.a.v) son peygamber olması hasebiyle hissî, dönemsel mûcizeler yerine evrensel ve en büyük mûcizesinin Kur'an-ı Kerîm olduğunu düşünmüştür. Yaklaşık bine varan farklı mûcize rivâyetlerini de görmezden gelmesi sebebiyle bu konuda da prensip olarak hadislere mesafeli bir konumda durmuştur.

Kadın konusundaki temel referansı onun da "insan" olduğudur. Bu konudaki kanaatini bu fikir etrafında inşa etmiştir. Miras hukukunda da şahitlik ve nüshûzunda da bunun göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştır. Esasında bu konuda da ilgili hadisler ve rivâyetleri değerlendirmeye almadan, modernitenin etkisiyle duygusal bir yaklaşımda bulunduğu söylenebilir.

Kölelik ve cariyelik meselesinde İslâm'ın temel felsefesinin insanın hürriyeti olduğu kabulünden hareket eden Duman, tarihi bir gerçeklik olan kölelik ve cariyelik müessesesinin İslâm'ın problemi olmadığını belirtmektedir. Aksine İslâm'ın bu problemin çözümü için uğraştığını, Müslümanların her fırsatta kölelelerini serbest bırakmaya teşvik ettiğini dile getirmektedir. İlgili âyetle savaş esirlerinin köleleştirilmesine yasak getirildiğini ifade etmekte, mevcut kölelerle ilgili de insancıl bir tutum sergilenmesi için hakların tesis edildiğini vurgulamaktadır. Hedef olarak bu müessesenin kaldırılmasının ortaya konulduğu kanısındadır.

Kıyas ve el kesme konularında halkın yararının gözetildiğini, bu suçların engellenmesinin ancak bunlarla mümkün olabileceğini dile getirmekte, bu konularda klasik bir çizgide durmaktadır. Ancak recm cezası konusunda klasik düşünceden ayrılmakta, bu cezanın Nûr Sûresi'nin ilgili âyetleri inmeden uygulandığını iddia etmektedir. Ne var ki Hz. Peygamber'in vefatından sonra asırlarca uygulanagelen bu cezanın nasıl bu kadar yaygınlaştığı sorusuna cevap teşkil edecek hiçbir açıklamada bulunmamaktadır.

Rivâyetlere yaklaşımındaki tutumunun tüm bu güncel meselelerdeki görüşlerini etkilediği kanaatindeyiz. Onun herhangi bir usul üzere bu rivâyetleri değerlendirdiğini göremiyoruz. Duman'ın benimsediği Kur'ân'a arz etme yönteminin subjektif bir yöntem olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- Akalın, Adnan. *İslam Ceza Hukukunda Hırsızlık Suçu ve Çalınan Mal ile İlgili İhtilaflar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Akalp, Melahat. *Metodu ve Konuları İtibariyle Beyânu'l-Hak Tefsiri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Akay, Akif. *İslâm İnancında Şefaât*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Akdemir, Salih. “Tarih Boyunca ve Kur’ân-ı Kerim’de Kadın”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (Ekim 1991), 260-270.
- Akpınar, Ali. “Aile İçi Sorunların Çözümünde Kur’ânî Yöntem (Nisa Suresi 34. Âyeti Bağlamında)”. *İlahiyat Akademi Dergisi* 11 (Temmuz 2020), 1-18.
- Akpınar, Soner. “Modern ve Gelenekçi Bazı Yazarların Hissî Mucizelere Yaklaşımı”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2023), 54-77.
- Aktan, Hamza. “Miras”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/143-145. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aktan, Hamza. “Recm Cezası Örneğinde Sosyal Değişim Olgusu ve Kur’an”. *2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*. ed. Dr. Mehmet Bulut. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Alicı, Mustafa. “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 38/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Altay, Ali. *Kur’an’a Göre Hz. İsa ve Nuzulü Problemi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-. *Rûhu'l-Me’ânî fi tefsiri'l-Kur’ânî'l-azîm ve's-seb’i'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Aslan, Bedri. “Seferlilik Tespiti Hususunda İmam Ebû Hanife ve İmam Şâfiî’nin Görüşlerinin Sonraki Dönemlere Yansımaları”. *Artuklu Akademi Dergisi* 3/1 (Haziran 2016), 81-105.
- Atar, Fahrettin. “Sefer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/294. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Atay, Hüseyin. “Dinde Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (Ağustos 2002), 1-18.
- Ateş, Avnullah Enes. *Güncel Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Avcı, Betül. “Hıristiyanlıkta ve Kur’an Tefsirlerinde Hz. İsa’nın Mucizeleri”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 5/9 (Aralık 2000), 257-268.
- Avery, Robert. – Edmonds, Anna G. *Redhouse Cep Sözlüğü*. İstanbul: SEV Yayıncılık Eğitim ve Ticaret A.Ş., 2016.
- Aydın, Mehmet Âkif – Hamidullah, Muhammed. “Köle”. 26/246-248. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Muhammed. “Hz. İsa’nın Vefatı, Ref’i ve Nüzûlü Bağlamında M. Zahid Kevserî’nin İlgili Kur’an Âyetlerine Yaklaşımı”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/16 (Aralık 2007), 1-28.
- Aydın, Zeynel Abidin. “Nisâ Suresinin 34. Âyeti Bağlamında Evlilik Hayatında Kadının Geçimsizliği Durumunda Uygulanacak Çözümlerden “Darp”a Dair”. *Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature And History Of Turkish Or Turkic* 12/27 (2017), 87-100.
- Aytekin, Mehmet Ali. “İslam Ceza Hukukunda Kısas ve Diyet Cezalarında Kadın-Erkek Ayrımı Üzerine Fikhî Bir Analiz”. *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 14/2 (Aralık 2021), 310-327.
- Azimli, Mehmet. “Hz. Ömer Dönemi Recm Uygulamaları”. *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Baran, Şafak. *Felsefe’nin Gözüyle Kur’an’da Kölelik ve Cariyelik*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Bağdâdî, Ebu’l-Kâsım Hibetullah b. Selâme b. Nasr b. Ali el-. *en-Nâsîh ve’l-Mensûh*. thk. Züheyr el-Şâviş-Muhammed Ken’an. Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1404/1983.
- Bakkal, Ali. “İmam Şafii’de Nesh Anlayışı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997) 109-132.
- Bardakoğlu, Ali. “Hırsızlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 17/384-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Basrî, Ebu'l-Hattâb Katâde b. Katâde b. Aziz es-Sedûsî el-. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*. thk. Hâtîm Sâlih ez-Zâmin. Bağdat: Külliyyetü'l-Âdâb, 1418/1998.
- Bebek, Adil. "Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissî Mûcizelerin Değerlendirilmesi". *Marmara İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (Ocak 2014), 121-148.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-. *Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsîru'l-Kurân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Dumeyriye-Süleyman Müslim el-Harş. B.y.: Dâru Tîbe, 1417/1997.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşilî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418/1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali* İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınları, 1951.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-Şaîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bulut, Halil İbrahim. "Mu'cize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/ 351-354. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslâmî Akımlar*. İstanbul, Klasik Yayınları, 2016.
- Câbirî, Muhammed Âbid el-. "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi". çev. Abdullah Şahin. *İslâmiyât* 1/4 (1998), 36-43.
- Cebeci, Lütfullah. "Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000).
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Casim en-Neşmî. Kuveyt: Vezzerâtü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail Hammad el-Farabî el-. *es-Sihâhu Tacü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabîyye*. thk. Ahmed Abdulğafur Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1986.

- Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-*Nevâsihu'l-Kur'an*. thk. Muhammed Eşref el-Malibârî. Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi Câmîati'l-İslâmiyye, 2003.
- Cevziyye, Muhammed Ebi Bekr b. Eyyüb b. Said Şemsuddîn İbn Kayyim el-*I'lâmu'l-Muvakkûn an Rabbi'l-Âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-. *et-Ta'rifât*. thk. Komisyon (B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Çakar, Halil İbrahim. *Semitik Dinlerde Kölelik ve Cariyelik*. Kahramanmaraş: Şütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Sorunları ve Bazı Öneriler", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş- Yunus Emre Gördük. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Çalışkan, Necmettin. "Nüzul Sırasına Göre Tefsir Yaklaşımının Kur'an Yorumuna Etkisi (Beyânu'l-Hak Örneği)". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/ 40 (Aralık 2017), 398-422.
- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Risale Yayınları, 1957.
- Çelebi, İlyas. "İsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. "Sihir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/170-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelik, Hüseyin. "Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Tebliğ ve Tebyini". *Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Çiçek- Sema Çelem. İstanbul: Assum Basım ve Mücellit, 2023.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'da Şefaât", *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş- Yunus Emre Gördük. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Çelik, Ömer. *Hakk'ın Dâveti Kur'ân-ı Kerîm Meâlî ve Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 32/581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.

- Çıtlaçiftçi, Mustafa. *M. Zeki Duman'ın Beyânu'l-Hak İsimli Tefsirindeki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Dağcı, Şamil. “İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 21/546-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dağcı, Şamil. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/488-494. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Demir, Bayram. “İslam Ceza Hukukunda Aile İçi Hırsızlık”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (2012), 341-365.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Muhsin. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Demircigil, Bayram. “Tabiin Dönemi: Tefsirin Oluşumu”. *Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Çiçek-Sema Çelem. İstanbul: Assum Basım ve Mücellit, 2023.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü'l-hadîs*. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1383/ 1963.
- Dımaşkî, Muhammed b. Cemâlüddîn b. Muhammed b. Saîd b. Kâsım ed-. *Mehâsinü't-te'vil*, thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/ 1997.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdirrahim –Velîyullah ed-, *el-Fevzü'l-Kebîr fî usuli'l-Tefsîr*, Farsçadan Arapçaya çev. Süleyman el-Hüseynî en-Nedvî. Kâhire: Dâru's-Sahve, 1407/1986.
- Diñçer, Ferit. “Kur'ân'da Haber ve İnşâ Bildiren Fiillerin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması (Keşşâf Örneği)”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 591-612.
- Dirik, Mehmet. “Hırsızlık Suçunda Koruma Alanı Şartı (Hırs) Kavramı”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2015), 127-175.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: Bilgi Basım ve Yayınevi, 1955.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: İnkılâp ve AKA Basımevi, 1980.

- Duman, M. Zeki. *Beyânu'l-Hak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Duman, M. Zeki. *Beş Surenin Tefsiri*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.
- Duman, M. Zeki. “Hz. İsa...”. *Fecre Doğru* 81 (Temmuz 2022), 16-23.
- Duman, M. Zeki. “Hz. İsa...”. *Fecre Doğru* 82 (Ağustos 2002), 33-40.
- Duman, M. Zeki. “Kur’ân-ı Kerim’de Ehl-i Beyt”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (Ocak 2001), 37-58.
- Duman, M. Zeki. “Kur’ân-ı Kerim’de Neshe Delil Gösterilen ve Mensuh Addedilen Âyetlerin Mana Yönünden Gözden Geçirilip Değerlendirilmesi”. *Bilimname* 17/ 2 (2009), 9-50.
- Duman, M. Zeki. *İslâm’ın Üzerindeki Beş Gölge-Nesh, Recm, Köle ve Cariye, Ehl-i Beyt ve Hz. İsa’nın Dönüşü*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2019.
- Duman, M. Zeki. “İslâm’da “İnsan” Erkek veya Kadından Önce Gelir”. *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi* 12 (Mart 2009), 31-53.
- Duman, M. Zeki. “İslam’ın Köle ve Cariye Sorununa Yaklaşımı”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Ocak 2011), 1-54.
- Duman, M. Zeki. “Kur’ân-ı Kerim’de Şefaat ya da Tıkandığı Yerde İnsana Destek Olmak”, *Fecre Doğru* 71 (Eylül 2001), 4-8.
- Durmuş, İsmail. “İhbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 21/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Âsî, Muhammed Sâlim. *Ulumu'l-Kur’ân inde’s-Şâtübî min hilâli kitâbihî el-Muvâfakât*, Kâhire: Dâru'l-Besâir, 1433/2012.¹
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Zehretü't-tefâsîr*. 30 Cilt. B.y.: Dâru'l-fikri'l-arabî, trs.
- Ecer, Cihangir. *Menâr Tefsirin’de Mu’cizeye Bakış*. Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli’s-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi'l-Arabî, trs.
- Eliaçık, Recep İhsan. *Yaşayan Kur’an Türkçe Meal/ Tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları, 2007.
- Elik, Hasan- Coşkun, Muhammed. *Tevhit Mesajı*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2015.
- Erdoğan, Mehmet. *Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

- Erturhan, Sabri. “Hırsızlıkta Nisabın Güncellenmesi Konusunda Bir Deneme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 263-277.
- Erturhan, Sabri. “İslâm Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9 (2007), 101-142.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koymak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koymak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Esen, Hüseyin. “Zina”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 44/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ezdî, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-. *Cemheratü'l-Lüğa*. thk. Remzi Münir Ba'lebekki. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1986.
- Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Garaudy. Roger. *Yaşayan İslam*. çev. Mehmet Bayraktar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- Garaudy, Roger. “Şeriat Nedir?”. çev. Salih Akdemir, *İslâmiyât* 4/1 (1998), 15-24.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustasfa*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi. B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gezgin, Ali Galip. “Nesih Problemi Bağlamında Mensuh Olduğu İddia Edilen Bazı Âyetlerin Hz. Peygamber Tarafından Tefsiri”. 4. Kutlu Doğum Sempozyumu içinden. Isparta: 2001, 239-248.
- Gezgin, Ali Talip. “Kur'an'da Nesih Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), 49-67.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. “Kur'an-ı Kerim'de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 117-129.
- Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin. “Kur'an-ı Kerim'de Olmayan ve Onunla Çelişen Ceza: Recm”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 117-129.

- Güleç, Hasan. “İslâm Hukukunda Can Güvenliği Açısından Kıyas”. *Diyanet İlmî Dergisi* 33/2 (Haziran 1997), 11-25.
- Güllüce, Veysel. “Kur’ân’da Nesh Edilmiş Âyet Var mıdır?”. *EKEV Akademi Dergisi* 26 (2006), 51-74.
- Günay, Hacı Mehmet. “Nüşûz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33/ 303-304. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2015.
- Güngör, Erol. *İslâmın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998.
- Güven, Şahin. “Kur’âniyyûn Ekolü Temsilcileri, Tefsirleri ve Tefsirdeki Yöntemi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, (2001), 385-408.
- Hacak, Hasan. “Mal”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 27/461-465. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hacımustafaoğlu, Hızır. *Ulûmu ’l-Kur’an Bağlamında Hamdi Yazır ve Zeki Duman Tefsirlerinin Mukayesesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman Amr b. Temim el-Ferâhidi’l-Basri. *Kitabü’l-Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî-İbrahim es-Semerai. 8 Cilt. B.y.: Dârun ve Mektebetü’l-Hilâl, 1431/ 2010.
- Hanefî. Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-. *et-Ta’rifât*, thk. Komisyon. B.y.: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983.
- Has, Şükrü Selim. “Klasik Fıkıh Usulünde Neshin Mahiyeti”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2 (2006), 543-564.
- Hasan, Ahmed. “Nesih Teorisi”. çev. Mehmet Paçacı. *İslâmî Araştırmalar* 3 (1987), 102-107.
- Hatalmış, Ali. *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamberin Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Heravî, Ebu Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-. *Tezhibü’l-Lüğâ*. thk. Muhammed Avz Merab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001.
- <http://www.zekiduman.com/assets/cennet--evlerimizde.pdf>. “Erişim Tarihi 17/02/2024”.
- <http://www.zekiduman.com/makaleler.html>. “Erişim Tarihi 22/02/ 2023”.

- https://www.youtube.com/watch?v=GnQ8cMwNxHU&ab_channel=F%204%B1tratTv. “Erişim Tarihi 29/07/2024”.
- <https://www.youtube.com/watch?v=iRFFFRTrxJs>. “Erişim Tarihi 29/05/2024”.
- <https://www.youtube.com/watch?v=RMA9smj1b1A>. “Erişim Tarihi 29/05/2024”.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnîsî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dârü't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1404/1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâti el-Endelûsî. *el-Muharraru'l-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/ 2001.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Âfaki'l-Cedîde, 1431/2010.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâil b. Şihabiddîn Ömer b. Kesir el-Kaysî el-Kuraşî el-Busravî ed- Dımaşkî eş-Şâfiî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Sellâme, B.y. : Dârün Tîbe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâluddin Muhammed b. Mûkerrem Ali el-Ensari. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.
- İbnü'l-Hümâm. Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdülhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadîr*. Lübnan: Dâru'l-Fıkr, 1389/1970.
- İlhan, Avni. “Bedâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 5/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- İltaş, Davut. “Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme”. *Modern İslâm Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*. ed. Mürteza Bedir-Necmettin Kızılkaya- Merve Özaykal. İstanbul: İSÂR Yayınları, 2019.
- İltaş, Davut. “Yadsınan Gelenek: İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi Yazısı Üzerine Bazı Eleştirel Mülahazalar”. *Marife* 1, (2003), 217-227.
- İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- İmamoğlu, Orhan. *İslam Ceza Hukukunda Öldürme Suçları, Cezaları ve Kısas*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1431/2010).
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitabı Kur'an Gereççeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.
- Kaçalin, Mustafa Sinan Kaçalin. *Okullar İçin Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Kandemir, Yaşar. *Yaşanmış Örneklerle İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1993.
- Karabulut, Fuat. "Recm Cezasının Hz. Peygamber'in Uygulamaları Işığında Değerlendirilmesi". *EKEV Akademi Dergisi* 50 (2012), 89-112.
- Karagöz, İsmail.- Canbulat, Mehmet.- Karaman, Fikret.- Paçacı, İbrahim. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm'da Kadın ve Aile*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.
- Karaman, Hayrettin.- Dönmez, İbrahim Kâfi.- Çağrıncı, Mustafa.- Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu*. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayrettin.- Dönmez, İbrahim Kâfi.- Çağrıncı, Mustafa.- Gümüş, Sadrettin. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Karaosman, Muhammet. "Güncel Algıyla Kur'an'ın İtibarsızlaştırılmaya Çalışılması: Hz. Peygamber'in Evlilikleri ve Kölelik Meselesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 1491-1519.
- Karslı, İbrahim Hilmi. *Kur'an Yorumlarında Kadın*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Kavukçu, Hüseyin. "İslâm Hukukunda Kısas". *Diyanet Dergisi* 18/8 (Haziran 1979), 157-166.
- Kaya, Mehmet. "Prof. Dr. M. Zeki Duman ve İlmi Çalışmaları". *Marife Dergisi* 21/1 (2021), 647-679.
- Kaya, Osman. "Nisa Suresi 34. Âyet Bağlamında Kur'an ve Sünnete Göre Kadın Erkek Eşitliği ve Kadınların Dövülmesi Meselesi". *Route Educational And Social Science Journal* 46/ 6 (Ekim 2017), 324-346.

- Kaya, Remzi. “Kur’an-ı Kerim’de Neshi İddia Edilen Âyetler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/ 1 (Ocak 1998), 353-371.
- Kaymaz, Mustafa. *Beyânu'l-Hak ve Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri İsimli Eserlerin Mukayesesi*. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Kazvîni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-. *Sünen-i İbn Mâce*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. B.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1431/2010.
- Kazvîni, Ebu Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya el-Râzî el-. *Mu'cemu Makâyisü'l-Lügâ*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 Cilt. B.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Keleş, Ahmet. “Hadis İliminde İsnadın Otoritesi veya Akla Rağmen Hadis Okuyuculuğunun Bir Örneği Recm Cezası Çalışmasına Eleştirel Bir Bakış”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 41-84.
- Keskin, Hasan. *Günümüz Gelişmeleri Işığında İslam Hukukunda Had Cezalarının İnfazı Sorunu*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Keskin, Zeki. *Kur'an Hükümlerine Modernist Yaklaşımlar ve Bunların Eleştirel Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Key, Muhammed. “İslam Hukukunda Recm Cezasının Sübütü Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ahi Evran İslami İlimler Fakültesi Dergisi* (Aralık 2023), 21-37.
- Kırca, Celal. “Prof. Dr. Mehmet Zeki Duman: Yollarımızın Tefsirde Birleştiği Kaderdaş”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2021), 1012-1026.
- Kocabıyık, Yunus. “İslam Ceza Hukukunda Kısâs Mahallinin Ortadan Kalkması ve Hukukî Sonuçları”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (Ocak 2022), 169-178.
- Koçyiğit, Hikmet. “Kur’ân’ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/1 (Haziran 2013), 183-201.
- Koçyiğit, Talat. “Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/ 1 (Haziran 1963), 93-108.
- Korkmaz, Ömer. *Mucize -Determinizm'in Reddi, Mucize İnkârcısı Materyalistlerin ve Modernistlerin Şüphelerine Cevaplar-*. İstanbul: Dirâyet Yayınları, 2020.

- Koşum, Adnan. “İslâm Hukukunda Hırsızlık Konusunda Yeni Yaklaşımlar”. *Diyanet İlmî Dergi* 37/3 (2001), 85-116.
- Kudûrî. Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-. *el-Muhtasar*. thk. Kâmil Muhammed. B.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kurt, Mehmet. *İtikadî Mezheplerde Şefaât Anlayışı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmî li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim Atfîş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kuş, Canan. “Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'deki Kölelik Kavramı Üzerine Bazı Düşünceler”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* 8/1 (Ocak 2012), 1-33.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Dr. Fethullah Halîf. İskenderiye: Dâru'l-Câmi'ati'l-Mısriyye, trs.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî el-. *Tefsîru'l-Mâtürîdî*. thk. Dr. Mecdî Baslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *en-Nüketü ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid İbn Maksûd b. Abdürrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trs.
- Menekşe, Ömer. “Osmanlıda Zina Cezası Olarak Recm”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3/2 (Ekim 2003), 7-18.
- Merâgî, Ahmed Mustafâ el-. *Tefsîrü'l-Meragî*. B.y.: Matbaatu Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, 1365/ 1946.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kelîmi't-Tayyib 1419/1998.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an Meal-Tefsir*. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2021.

- Özdemir, Mehmet Nadir. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Kölelik -Abbasilerin İlk Yüzyılı-*İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2006.
- Özdeş, Talip. “Kavramdan Teoriye Nesh Problemi”, *Günümüz Tefsir Problemleri*, ed. Ali Karataş- Yunus Emre Gördük, *Güncel Tefsir Problemleri*. Ankara, Bilay Yayınları, 2018.
- Özdeş, Talip. “Vahiy- Olgu İlişkisi Açısından Nesh'e Getirilen Yorumlara Eleştirel Bir Yaklaşım”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/ 1 (2001), 39-48.
- Özervarlı, M. Sait. “İrhas”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özgür, Mustafa. “İslam Ceza Hukukunda Celde Cezasının İnfazında Kullanılacak Alet ve Uygulanışı Üzerine Bir İnceleme”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Haziran 2019), 409-442.
- Öztekin, Adil. “Kur'an'cı Söylemin Metin Tenkidine Dair Görüşleri: Mısır Örneği”. *International Journal Of Social, Humanities And Administrative Sciences (JOSHAS JOURNAL)* 8/58 (Kasım 2022), 1681-1684.
- Öztürk, Mustafa. *Çağdaş İslâm Düşüncesi ve Kur'ancılık*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meâlî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur'an'daki İslâm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınevi, 1997.
- Özüçalışır, Abdullah. “Kur'an'da Kölelik ve Cariyelik”. *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/1 (Haziran 2023), 219-235.
- Özüçalışır, Abdullah. “Tefsirlerde Hırsızlık Haddi”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (Nisan 2020), 21-47.
- Pekdemir, Şevket. “Hırsızlık ve Cinayet Suçlarında Parmak İzinin İspat Değeri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 449-473.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-. *Mefâtîhu 'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Sa'dî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır Abdillâh b. Nâsır en-Nâsîrî et-Temîmî es-. *Tefsîrû's-Sa'dî*, thk. Abdurrahmân b. Muallâ el-Lüveyhik. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/ 2000.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-. *Safvetü't-Tefâsîr*. Kâhîre: Dâru's-Sâbûnî, 1417/1996.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Sevim, Hasan. *Kur'an İslâm'ı Söylemi'nin Paradigmatik Açıdan Değerlendirilmesi (Türkiye Örneği)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1980.
- Sifil, Ebubekir. *Modern İslam Düşüncesinin Tekidi II*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1998.
- Solak, Nurcan. *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Kıyas Cezasının Yürürlüğünü Etkileyen Faktörler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-. *ed-Dürrü'l-Mensûr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, trs.
- Şafiî, Muhammed b. İdris eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbî'l-Halebî, 1358/ 1940.
- Şa'ravî, Muhammed Mütevellî eş-. *Tefsîrû's-Şa'ravî*. B.y.: Metâbiu Ahbârî'l-Yevm, 1418/1997.
- Şen, Ziya. "Sahabe Dönemi: Tefsirin Doğuşu". *Tefsir Tarihi*. ed. Mehmet Çiçek-Sema Çelem. İstanbul: Assum Basım ve Mücellit, 2023.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. *Fethü'l-kadir*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022.
- Şimşek, M. Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-. *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*. Riyad: Dâru Atâeti'l-ilm- Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1441/ 2019.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-. *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*. thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. B.y. : Dârun Hicr, 1422/ 2001.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîrû'l-Vesîd li-Tantâvî*. Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, 1418/ 1997.

- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. nşr. Dr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dârun Hecr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *Sünen-i Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdülbâki. Mısır: Matbaatu Mustafa'l-Bâbi'l- Halebî, 1390/ 1975.
- Topal, Şevket. "Elmalılı ile Aksekili Arasındaki Seferilik Hükümü Tartışması", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2013), 7-29.
- Ünal, Halit. "Cem", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 7/277-278. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ünal, Abdullah. "Kur'ân-ı Nesh Bağlamında Sünnet'in Yetkisi", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2018), 11-30.
- Ünsal, Hadiye. "Süleyman Ateş'in Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserinde Kadınla İlgili Âyetlerin Yorumu Üzerine Bir İnceleme". *Tefsire Adanmış Bir Ömür Süleyman Ateş*. ed. Gökhan Atmaca-Ali Karataş. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri el-. *et-Tefsîru'l-Basîd*, thk. Komisyon. Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1430/2009.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam- Emin Işık- Nurettin Bolelli- Abdullah Yücel. İstanbul: Azim Dağıtım, trs.
- Yıldırım, Enbiya. *Kur'an Bize Yeter Söylemi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Yıldırım, Mustafa. "Nisa Suresi 3. Âyet Bağlamında Çok Eşlilik Meselesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV)*. (Nisan 2012), 533-546.
- Yılmaz, Mehmet. *Kur'an'da Şefaât Anlayışı ve Yaygın Şefaât Anlayışıyla Karşılaştırılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Yiğit, Ramazan. *Râzî Tefsirinde Şefaât Kavramı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yolcu, Dilek. *İbn Kesîr Tefsîri'nin Esbâb-ı Nuzûl Açısından Değerlendirilmesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Yolcu, Mehmet- Akboğa Mikail. “Nesih ile İlgili Rivâyetlerde Söz Konusu Edilen Âyetler/Sureler Meselesi”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (2021), 114-126.
- Yüksek, Muhammed İsa. “Bakara Suresi 106. Âyet Bağlamında Nesh-Nes’ İlişkisi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2015), 7-40.
- Yüksel, Edip. *Mesaj-Kur’an Çevirisi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık Ltd, 2013.
- Zebîdî, Ebü’l-Feyz Muhammed b. Muhammed Abdürrezzak el-Hüseynî ez-. *Tâcu’l-Arus min Cevâhiri’l-Kamus*. thk. Komisyon. B.y.: Dâru’l-Hidâye, 1431/2010.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf, an hakaiki gavamizi’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vil*. Beyrut: Dâru’l-Kütûbi’l-Arabî, 1407/1986).
- Zertürk, Hidayet. *Ahkâm Âyetleri ve Tarihselcilik*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.
- Zühaylî, Vehbe ez-. *et-Tefsîru’l-Münîr*. Dımaşk: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsır, 1418/1997.
- Zürkani, Muhammed Abdülazim el-. *Menâhilü’l-İrfan fi Ulumi’l-Kur’an*. 2 Cilt. B.y.: Matbaatü İsa’l-Bâbi’l-Halebî 1431/2010.